LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

VÁLSÁGELMÉLETEK

ALAIN LIPIETZ, MICHAEL PIORE,
CHARLES SABEL, MICHEL AGLIETTA,
LJUBICA TESLIĆ-NADLAČKI, ÉS
LOSONCZ ALPÁR, TANULMÁNYAI

SZÖLLŐSY VÁGÓ LÁSZLÓ,
GEROLD LÁSZLÓ, REHÁK LÁSZLÓ
ÉS ÓZER ÁGNES KÖNYVKRITIKÁI

4–5

1990

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XX. évfolyam, 4.–5. szám, 1990. július–október

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

A Forum Könyvkiadó Kiadói Tanácsa
Dr. Bányai János
Bognár Antal
Mgr. Bordás Győző
Dr. Bori Imre
Dudás Károly
Fehér Ferenc
Fehér Kálmán
Gion Nándor
Gobby Fehér Gyula
Illés Lajos
Maurits Ferenc
Minda Tibor
Dr. Móra András, a Tanács elnöke
Szabó Zoltán
Tóbiás László
Tolnai Ottó

Szerkesztőbizottság
Árokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő
Dr. Gabrić-Molnár Irén
Dr. Hódi Sándor
Dr. Jung Károly
Mgr. Losoncz Alpár
Dr. Rehák László
Dr. Szórád György
Dr. Várady Tibor fő- és felelős szerkesztő

Szerkesztőségi titkár
Terényi Zsófia

Műszaki szerkesztő
Illés Lajos

Készült a Forum Nyomdában, Újvidéken
A szám kézirata nyomdába érkezett 1990. július 20-án
Megjelent 1990. szeptember 30-án
YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

Válságelméletek

Losoncz Alpár — Stagfláció a huszadik század második felében – bevezető helyett 443

Alain Lipietz — A fordizmus általános válságának világméretűvé válása: 1967–1984

Michael Piore – – Charles Sabel — A tömegtermelési gazdaság válsága 480

Michel Aglietta — A pénzügyi válságok mint a kapitalizmus szabályozásának szükségszerű mozzanatai 511

Ljubica Teslić – Nadlački — Az 1987. évi októberi tőzsdekrach okai és következményei 532

Losoncz Alpár — Válság és történelem – a harmincas és a hetvenes évek válságának fényében 555

Könyvszemle

Szöllősy Vágó László — Én és mi – mi és ők (Hódi Sándor: Táj és lélek. Társadalomlélektani tanulmányok. Forum, Újvidék, 1989) 571

Gerold László — Naturalizmus-értelmezés (Bori Imre: A magyar irodalom modern irányai II., Forum, Újvidék, 1989) 574

Rehák László — Halotti beszéd az eddigi szocializmuskép felett (Adolf Dragičević: Suton socijalizma. Kraj masovnog društva. August Cesarec, Zagreb, 1989) 580

Ózer Ágnes — Új könyv Péterváradról (Takács Miklós: A bélakúti/pétervárad ciszterci monostor. Forum, Újvidék, 1989) 585

SADRŽAJ

Teorije o krizi

Alpar Lošonc — Stagflacija u drugj polovini XX veka – umesto predgovora 443

Alen Lipiec — Prerastanje opšte krize fordizma u krizu svetskih razmera: 1967–1984 450

Majkl Piore–Čarls Sabel — Kriza ekonomije masovne proizvodnje 480

Mišel Aljieta — Finansijske krize kao neminovne faze regulisanja kapitalizma 511

Ljubica Teslić-Nadlački — Berzanski krah iz oktobra 1987. godine: uzroci i posledice 532

Alpar Lošonc — Kriza i istorija – u svetlu kriza 30-ih i 70-ih godina 555

Prilozi

Laslo Seleši Vago — Ja i mi – mi i oni (Hódi Sándor: Táj és lélek. Társadalomlélektani tanulmányok. Forum, Újvidék, 1989) 571

Laslo Gerold — Tumačenje naturalizma (Bori Imre: A magyar irodalom modern irányai II., Forum, Újvidék, 1989) 574

Laslo Rehak — Posmrtni govor nad dosadašnjom slikom socijalizma Adolf Dragičević: Suton socijalizma. Kraj masovnog društva. August Cesarec, Zagreb, 1989) 580

Agneš Ozer — Nova knjiga o Petrovaradinu (Takács Miklós: A bélakúti/pétervváradi ciszterci monostor. Forum, Újvidék, 1989) 585

CONTENTS

Theories of Crisis

Alpár Losoncz — Stagflation in the Second Part of the 20th Century – Instead of Preface 443

Alain Lipietz — Extension of the General Crisis of Fordism all over the World: 1967–1984 450

Michael Piore – – Charles Sabel — The Mass-Production Economy in Crisis 480

Michel Aglietta — Financial Crises as the Inevitable Phases of the Regulation of Capitalism 511

Ljubica Teslić-Nadlački — The Stock Crash of October 1987: Causes and Effects 532

Alpár Losoncz — Crisis and History – in the Light of Crises in the Thirties and Seventies 555

Book Review

László Szöllősy Vágó — I and We – We and They (Hódi Sándor: Táj és lélek. Társadalomlélektani tanulmányok. Forum, Újvidék, 1989) 571

László Gerold — Interpretation of Naturalism (Bori Imre: A magyar irodalom modern irányai II., Forum, Újvidék, 1989) 574

László Rehák — Funeral Speech over the Present-Day Picture of Socialism (Adolf Dragičević: Suton socijalizma. Kraj masovnog društva. August Cesarec, Zagreb, 1989) 580

Ágnes Ózer — A New Book on Petrovaradin (Takács Miklós: A bélakúti/pétervárádi ciszterci monostor. Forum, Újvidék, 1989) 585

VÁLSÁGELMÉLETEK

– tematikus blokk –

Szerkesztette Losoncz Alpár

Original scientific paper

Losoncz Alpár

STAGFLÁCIÓ A HUSZADIK SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN – BEVEZETŐ HELYETT

A második világháború után kialakult intézményes szerkezet biztosította a kapitalista gazdaság szinte töretlen fejlődését.[1] Ennek az intézményes szerkezetnek működését a jóléti állam mint a társadalom kitüntetett orgánuma tette lehetővé. A szociális állam különféle módon irányította a gazdaságot, így a bérek nagyságának meghatározásával vagy a szociális kiadások révén szabályozta a kereslet és a fogyasztás alakulását. A jóléti állam ugyanis a harmincas évek válsága után jött létre mint egy olyan intézmény, amelynek segítségével a kapitalista gazdaság meghaladta a Nagy válságra olyannyira jellemző deflatorikus nyomást. A politikai irányító szerep bevezetésével a gazdasági gyakorlatot immáron nem lehetett Walras módjára önszabályozó mechanizmusként értelmezni. Létrejött a korporativisztikus demokrácia, az állam, a szakszervezetek és a munkáltatók háromszöge. Az államnak az a szerep jutott, hogy semlegesítse a rendszer ellentmondásait, hogy lehetetlenné tegye a válságmozzanatok kibontakozását, s hogy biztosítsa a kapitalista fejlődés dinamikáját. Úgy tűnt, hogy ezt a dinamikát egyeztetni lehet a demokrácia kritériumaival. A nemzetközi gazdasági intézmények is lehetővé tették az USA gazdasági és politikai hegemóniáját, a dollárral mint nemzetközi fizetőeszközzel egyetemben. A rövid időtartamú válságok, például az 1958-as amerikai krízis vagy az 1961-es angol devizaválság nem változtathatták meg az alapvető fejlődési tendenciót.

A hatvanas évek második felében már feltűntek azok a jelek, amelyek a kapitalista gazdaság expanzív fázisának végét előlegezték: a nemzetközi pénzügyi rendszer destabilizációja, eltűnőben volt a dollárba mint nemzetközi fizetőeszközbe vetett hit, megkérdőjeleződött az USA nezetközi hegemóniája, az USA költségvetési deficitjei, az inflatórikus folyamatok erősbödése.

Fokozatosan érlelődött az a meggyőződés, hogy a kereslet irányításának keynesiánus ihletésű politikája kimerítette lehetőségeit. Ebből fakadt a neoliberális és neokonzervatív ellentámadás, amely radikálisan megkérdőjelezte a jóléti állam alapelveit. A válságsokkok ugyanis felszínre hozták a jóléti állam korlátait. Ez magyarázza a „hatalomgyakorlás lehetetlenségének"[2] neoliberális színezetű hangsúlyozását, valamint a munka és a tőke közötti konszenzus felbontására és a szakeszervezetek hatalmának csökkentésére utaló igényeket. A teljes foglal-

koztatottság keynesi ösztönzésű normáját felváltotta a munkanélküliség természetes rátájának elgondolása. A neoliberális gondolkodók az állami kiadások és az adók radikális csökkentését javasolták, hiszen az állam kapacitásai túlterheltek voltak, s elégtelenek ahhoz, hogy megfelelően viszonyuljanak a „kliensek kérelmeihez". A gazdaságpolitikának ezentúl nem a keresletet, hanem a kínálatot kell ösztönöznie annak érdekében, hogy javuljanak a tőke megtermékenyülését biztosító feltételek. A neoliberális ellentámadásnak természetesen nem sikerült teljesen kiiktatni a keynesiánus államot, ám jelentősen módosította a gazdaságpolitika gyakorlatát.

A gazdaságpolitikák természetesen sokkal hatékonyabb eszköztárral rendelkeztek, mint a harmincas években. A válságsokkok ezért nem okoztak olyan rombolást, mint a harmicas évek deflatorikus nyomása, ám a válsággócok idővel „diszperzívebbekké" váltak, minekfolytán a negatív folyamatok újra és újra felbukkannak. A válság első fázisa 1973-tól 1979-ig tartott, noha a munkanélküliség az NSZK-ban már 1972-ben 0,3%-al, Hollandiában 0,7%-al, Írországban 0,9%-al, Nagy-Britanniában 0,7%-al csökkent,[3] a világ pénzügyi tartalékai már az 1969-től 1972-ig tartó időszakban megkétszereződtek, ami az úszó árfolyamokkal, az arany árának ingadozásával, az euro-dollár piacokon tapasztalható spekulációkkal, a privát csatornákon keresztül szerveződő hitelekkel egyetemben előfeltételezte az inflatorikus folyamatok kibontakozását. A válság elsőrendű megnyilvánulási formája a profitabilitás, a profitráták csökkenése volt, a megteremtett profit egyszerűen nem volt elegendő ahhoz, hogy ösztönözzön egy olyan felhalmozási stratégiát, amely révén a gazdaság kilábalhatott volna a kedvezőtlen helyzetből. Az USA-ban a tőke rentabilitása, amely 1965-ben 10,5% volt, 1973-ben csupán 5,4%-ot tett ki. Míg a hozzáadott értékekhez mért profitrát a negyvenes évek végén 15%, 1974-ben csupán 8%. Ha a termelékenység és a profitráta csökkenésére helyezzük a hangsúlyt, akkor el kell vetnünk a meglehetősen népszerű nézetet, amely az elosztás problémáját, különösképpen a bérek túlzott nagyságát helyezi előtérbe. Tapasztalati adatok bizonyítják, hogy Japán kivételével, ahol a termelékenység csökkenése és a reálbérek növekedése párhuzamosan ment végbe (a válság előtt!), a reálbérek nagysága gyorsabban csökkent, mint a termelékenység (USA, Anglia) – Nyugat-Németországban viszont nem azonosítható törés a bérek nagyságát és a termelékenység viszonyát illetően. Ezek a tények újra időszerűsítették Marxnak a profitráta csökkenésére vonatkozó sokat vitatott törvényét,[4] amely a tőke szerves összetétele növekedése és a profitráta nagysága közötti negatív viszonyt, valamint az ezt ellensúlyozó tényezők konfliktusát magyarázza. Nos, a hetvenes években a tőke szerves összetételének növekedését ellensúlyozó tényezők legyengültek, növekedett a tőke technikai összetétele, valamint az output/tőke viszony, amely előfeltételezte a szerves összetétel növekedését, a tőke termelékenységének és a profitrátának a csökkenését. Egyszóval kimerültek a háború utáni „felhalmozási rendszer szociális szerkezetének" (amerikai radikálisok), a fordizmus (szabályozási iskola) munkaszervezési, technikai tartalékai.

Következmények? Az európai fejlett országokban növekedett az államdeficit, 1975-ben átlagosan 5,5%, a foglalkoztatottság csupán 0,5%-al nőtt[5] – a munkanélküliség 1982-ben már 9%-os volt, s csökkent a beruházások aránya a

nemzeti jövedelemhez viszonyítva. A termelés 1973-tól 1975-ig csökkent, míg 1975 és 1979 között részleges újjáéledés volt tapasztalható. A monetáris, valamint a gazdaságpolitikát illetően az európai országok különböző módon reagáltak: így az NSZK megszorító, Anglia és Olaszország pedig laza monetáris politikát folytatott.[6] A gazdaságpolitika radikális változásai a leggyorsabban ott mentek végbe, ahol az állam, a szakszervezetek és a munkáltatók közötti korporatív kapcsok leggyengébbek voltak (Franciaország, Nagy-Britannia).[7]

A háború utáni rendszer az USA pozitív fizetési és kereskedelmi mérlegén alapult, ami lehetővé tette a nemzetközi likviditás megfelelő irányítását.[8] Az USA koordinálta a fizetési mérlegek többleteiből vagy deficitjeiből származó problémák megoldását, különösképpen akkor, ha ezek az egyensúlyhiányok konfliktussal fenyegettek. Ám ez a rendszer az USA kereskedelmi és technikai fölényét is alapul vette, hisz a többletek és a deficitek a belföldi felhalmozási rendszereknek a termelékenységre tett hatásából származtak.

Az USA-ban nem csökkent a foglalkoztatottság, sőt 1973-tól 1979-ig 13 millió új munkahely nyílt.[9] Ezek a munkahelyek azonban zömmel rosszul fizetettek s ideiglenesek voltak, amelyek főként, a szakképzetlen munkaerőt mozgósították. Mindez előrevetítette az USA „patológikus prosperitását" (M. Davies): a szakképzetlen munkaerőt igénylő munkahelyek akkumulációja csökkentette a termelékenység javításának lehetőségeit. Mindehhez hozzájárult a pénzügyi kritériumok fölérendeltsége, valamint a termelés szintjétől függetlenül terjedő hitelek felduzzasztása.

A második szakaszt – 1979-től 1982-ig tartott – sokan monetarista fázisnak nevezik. Az USA központi jegybankja ugyanis ebben az időszakban – a hetvenes évek pénzügyi mozgásaitól megerősödvén – kísérletet tett az amerikai hegemónia visszaszerzésére. Ezt a kísérletet a kamatlábak emelésével egyetemben a hitelszínvonal ellenőrzése jellemezte. Ezeket viszont az infláció rátájának csökkenése és a hatalmas állami deficit kísérte. A magas kamatlábak azonban nem akadályozták meg a hitelrobbanást, sőt ami különleges fontossággal bír, az amerikai hiteligények több mint 1/3-a a külföldi tőke beáramlásából származott. Ez magyarázza a tényt, hogy az USA tartozása meghaladta keresletének nagyságát. A dollár mesterségesen felemelt értéke természetesen kiváltotta a külföldi áru tömeges beáramlását, s csökkentette az amerikai áru versenyképességét a világpiacon.

Európa sokkal felkészültebben reagált a második olajsokkra mint az elsőre.[10] Szembetűnő például, hogy a monetáris politikák messzemenően összehangoltabbak voltak ebben az időszakban (az adó és a monetáris politika mindenhol szigorú mércéken alapult). Ebben az időszakban a profitabilitás nem csökkent hirtelen, méghozzá a szakszervezetek gyengeségei, valamint a magas munkanélküliség miatt. Növekedett azonban az USA-ba irányuló európai kivitel – a szakértők ezt a tényt a stagnáció jeleként értelmezték. Szerintük ugyanis a kivitel növekedése csupán az európai kereslet csökkenésének kifejeződése volt. Ebben az időszakban jelent meg az „európai válság" kifejezés, amely az európai országok lemaradását sejtette az amerikai protekcionizmussal szemben.[11]

A monetarista kísérlet, a dollár mesterségesen felduzzasztott értéke rendkívül nehéz helyzetbe hozta a harmadik világ országait. Ez utóbbiak, ismeretes

módon, adósságok révén kíséreltek meg javítani rendkívül kedvezőtlen gazdasági helyzetükön: az első és a második olajáremelés folytán a fejlett országokban visszaáramoltatott ún. petrodollárok, valamint a kínálkozó bankok erre jó lehetőségeket nyújtottak.[12] A nyolcvanas évek elején már nyilvánvalóvá vált, hogy a harmadik világ országainak nemcsak hogy a kivitele nem fedezte a behozatalt, de az ebből származó nyereségek nagy része is a kamatterhek fedezésére irányult. A már említett tényezők, így a nemzetközi pénzügyi piacon tapasztalható spekulációk, a hitelek korlátozás nélküli szétszóródása, a privát forrásokból származó pénz körforgása ugyancsak ösztönözték azt a gyakorlatot, amely szinte beláthatatlan következményekkel jár. A nemzetközi kereskedelem ugyanis, akárcsak az egy főre jutó nemzeti jövedelem a hetvenes évek végén lecsökkent a világ e tájain, ami a lakosság elszegényedéséhez vezetett[13]: végül az adósságok kifizetésének elhalasztása szükségszerű volt. Ugyanakkor egyesek arra hívták fel a figyelmet, hogy a biotechnológiai, valamint a mikroelektronikai újítások csökkentik a harmadik világ kivitelének esélyeit, lásd a nyersanyagok helyettesítését.[14]

Elméleti szempontból kulcsfontosságú ezen időszak megítélése. Több közgazda, különösképpen a baloldali gondolkodók számára, ugyanis az 1979–1982-es monetarista kísérlet negatív eredményei a monetarizmus és a reagani állami voluntarizmus kudarcát jelentik: a termelés 10%-al csökkent, ezenkívül a gyengélkedő gazdaság és a bankcsődök a harmicas évek riasztó képét időszerűsítették. Milton Friedman viszont, akinek nevéhez az új monetarizmus fűződik, tagadja, hogy ezen időszak a monetarizmus csődbejutását jelképezi: ő már 1983-ban jelezte, hogy a központi jegybank monetáris retorikája valójában antimonetarista gyakorlatot rejteget.[15] A FED ugyanis ígéretével szemben nem biztosította a stabil monetáris dinamikát, sőt Friedman úgy véli, hogy éppen ebben az időszakban volt kifejezett a monetáris destabilizáció, ami lehetetlenné tette a stabil dinamikához kapcsolódó várakozások beteljesülését. Így az infláció leszorítása túlságosan nagy áldozatokkal járt. Hovatovább, Friedman szerint a FED kísérlete a monetarizmus igazát bizonyítja; a monetáris aggregátumok növekedése megfelelt a nominális jövedelmek alakulásának.

A harmadik szakasz 1983-ban kezdődött, s ennek keretében ment végbe 1987. október 19-éjének fekete hétfője, amely felmutatta az expanzív ügyviteli ciklus sötét oldalait. 1983-ban a FED lemondott arról, hogy ellenőrizze a pénzkínálatot: szerénysége a monetarista kísérlet zátonyra futását fejezte ki. (Manapság a szakemberek légüres teret tapasztalnak az USA monetáris politikájában.[16]) 1982 után ugyanis a pénzügyi tőke expanziója leginkább a fiktív tőke drasztikus növekedésében nyilvánult meg. A határidős pénzügyi ügyletek kitűnő eszközt jelentettek a fiktív tőke hatalmának kitágítására, amely az értékpapírok leendő árdinamikájára vonatkozó spekulatív várakozásoktól függ. 1986-ban az USA deficitje a nemzeti jövedelem 3,3%-át tette ki, tartozása ugyanebben az évben 265 billió dollár volt,[17] ami több mint Brazília, Argentína és Mexikó adóssága együttvéve. Ennek ellenére az USA – egy parafrázissal szólva: patológikus hegemóniája miatt – nem sorolható az eladósodott országok közé. Ennek a hegemóniának köszönve szocializálhatja adósságait.

A harmadik világ helyzete még inkább romlott. Növekedett az inflációs ráta,

csökkentek a reálbérek – ehhez párosultak az ezekre az országokra nehezedő monetáris nyomás, valamint az illegálisan cirkuláló tőkékhez tapadó spekulációk igen káros következményei.[18]

Európa az 1980-as évek elejétől, mint már jeleztem, az amerikai gazdaságtól elszenvedett néhány vereség ellenére is sikereket ért el a gazdaságpolitika egyeztetésében, ami előrevetítette a majdani európai egyesülés lehetőségét.

Az 1987-es tőzsdekrachhoz a spekulatív mozzanatok, az illegális tőkék áramlásának gyarkorlata, valamint a monetáris aggregátumok együttes kormányozhatatlansága egyaránt hozzájárulhatott. A tőzsdekrach kapcsán megfogalmazott valamennyi válasz (a Brody-véle jelentés vagy a pánik katasztrofális következményeit taglaló felfogás) nyugtalanító a hitel-kapitalizmus működése szempontjából.[19] Az USA expanzív ügyviteli ciklusa mögött nem a bővülő tőkepiac, hanem a spekulációt gerjesztő pénzügyi piac áll.[20]

A hatvanas évek végén a polgárjogi mozgalmak, a diáktüntetések, a különféle protesztcsoportok tevékenységei megtépázták a II. világháború után kialakult intézményrendszer alappilléreit. A baloldali mozgalmak, a Marcuse által új alanyoknak nevezett csoportok egyenesen az árutermelési civilizáció normáinak megkérdőjelezésére törekedtek. Ezek a kísérletek azonban meddőek maradtak, s ezen a helyen talán nem is szükséges ecsetelni, mi okból, s az árutermelési civilizáció legitimitása új impulzusokat nyert. Mindenképpen figyelembe kell venni, hogy amikor kezdetét veszi a gazdasági válság, e baloldali mozgalmak, proteszt és alternatív csoportok tevékenysége már kihalófélben van: az árutermelési társadalommal szembeni alternatíva egyszerűen nem létezik, legfeljebb néhány bizarr változatban. Azt hiszem, ezek a mozzanatok magyarázhatják a például Nyugat-Németország vonatkozásában Habermas által jelzett tényt, miszerint a válság kibontakozása a lakosság körében konzervatív alapállásokat juttatott kifejezésre. Annak ellenére, hogy a neomarxista válságelméletek (Offe, Habermas, Altvater, Mandel stb.) virágoztak a hetvenes és nyolcvanas években, a baloldal ténylegesen nem tudott megfelelő választ nyújtani a válság során felbukkanó kérdésekre, s nem volt képes működőképes alternatívát felmutatni a fennálló társadalommal szemben. Feltáratlan még a válság és a posztmodern társadalom közötti viszonylatok kérdése, s elhamarkodott lenne bármilyen oksági folyamatok tételezése. Jessop és társai[21] helytállóan figyelmeztetnek, hogy a neoliberális „új idők" és a posztmodern gondolkodás között semmiképp nem szabad egyenlőségjelet tenni. Ezúttal csupán a következő hipotézist kockáztatom meg: a posztmodern gondolkodás érintkezik a neoliberális filozófiával egy pontban – de félreértés ne essék, ez a hipotézis nem azonos Habermas vádjával, amely a posztmodern gesztusrendszert konzervatívnak minősíti – mindkettő hallgatólagosan feltételezi, hogy nem létezik olyan társadalmi elgondolás, amely mozgósíthatna az árutermelési társadalommal szemben. S noha kirajzolódtak a válságból kivezető utak[22] a negatív folyamatoktól, a sokkoktól való félelem nem csökken, lásd a pénzügyi piacokkal vagy a tőzsdékkel kapcsolatos félelmeket. Az ökológiai krízis, valamint a harmadik világ problémái is folyton felvetik az árutermelési társadalom korlátjainak kérdését. A válság meghaladását célzó javaslatok közül egy sem tűnik olyan erősnek, hogy mintául szolgáljon, ami konfliktusokat sejtet. Ezenkívül a nyolcvanas

évek elején még sikeresnek mondható elgondolások is veszítik legitimitásukat vagy versenyképességüket. Két igen távolálló projektumot említek: az egyik a neoliberalizmus igazi megvalósítójának szerepében tetszelgő thatcherizmus, a másik pecdig az ún. szociális keynesianismust megtestesítő svéd modell. Egyszóval a hetvenes és a nyolcvanas évek válságát a legszélesebb társadalmi horizontok segítségével tehetjük tárggyá. Tematikai blokkunkban olyan tanulmányokat válogattunk, amelyek vagy eleget tesznek ezeknek a kritériumoknak (Aglietta, Piore/Sabel, Lipietz), vagy elméleti és tapasztalati hozzállásukkal (Lj. T. Nadlački) elősegítik e kritériumok alkalmazását.

Jegyzetek

[1] E töretlen fejlődés alapvető feltételeiről: Altvater–Hoffmann–Semmler: Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise. Berlin 1982, 17–39.

[2] C. Offe: „Unregierbarkeit". Zur Reneissance konservativer Krisentheorien, in: Stichworte zur geistigen Situation der Zeit (Hrsg. J. Habermas). Frankfurt/M, 1982, 294.

[3] E. Mandel: Second Slump. London, 1978, 84–90.

[4] A tapasztalati adatokat lásd: A. Lipietz: Behind the Crisis: The Exhaustion of a Regime of Accumulation... Review of a Radical Political Economics, Vol. 18 (1/2), 1986, 13–32. A törvény egyik legjobb értelemezése: J. Hirsch: Staatsapparat und Reproduktion des Kapital. Frankfurt/M, 1974, 29. és tovább.

[5] Majk Emerson: Evropska stagflacija: bolest i moguća terapija, in: Ideje, 1987, 2/3, 15.

[6] Altvater–Hübner–Stanger: Die Reaktionen der staatlichen Wirtschaftspolitik, in: Alternative. Wirtschaftspolitik jenseits des keynesianismus. Opladen, 1983, 126–162.

[7] Lars Kalmfors: Stabilizaciona politika i određivanje nadnica u privredama sa snažnim sindikatima. Ideje, ibid. 49–53.

[8] M. Aglietta: World Capitalism in the Eighties. New Left Review, No. 136, 10.

[9] M. Aglietta: Predgovor drugog izdanja. Ideje, 1989, 3/4, 38.

[10] A. Bolto: Evropska politika posle drugog naftnog šoka. Ideje 1987, 2/3, 23–32.

[11] Gilbert Ziebura: Internationalization of Capital, International Division of Labor and the Role of the European Comunity, Journal of Common Market Studies, XXI, 1/2 (1984).

[12] Altvater– Hübner–Stanger: Alternative... ibid 55–62.

[13] Pierre Salama: Zadužnost i pojačavanje bede. Marksizam u svetu, 1986/12, 94–112.

[14] G. Junne: Nove tehnologije ugrožavaju izvoz zemlja u razvoju. Marksizam u svetu, 1986, 6/7.

[15] M. Friedman: Monetarism in Rhetoric and in Practice. Bank of Japan Monetary and Economic Studies, October, 1983, 1–14. M. Friedman: Lessons from the 1979–1982, Monetary Policy Experiment. American Economic Review, May, 1984, 397–400.

[16] Benjamin M. Friedman: Lessons on Monetary Policy from the 1980s The Journal of Economic Perspectives. Volume 2. No. 3, Summer 1988, 69.

[17] Ibid. 67.

[18] R. Guttmann: Der Strukturwandel des amerikanischen Finanzkapitals. Prokla 1989/74, 43.

[19] H. Leland and M. Rubinstein: Comments on the Market Crash: Six Months After. The Journal of Economic Perspectives, ibid, 45–51.

[20] Ibid.

[21] B. Jessop/K. Bonnett/S. Bronly: Farawell to Thatcherism? Neo-liberalism and New Times. New Left Review, 1990/179, 100.

[22] A mikroökonómiai változatokról: D. Leborgne, A. Lipietz: L'apres -fordisme et son espace. Les Temps Modernes, 1988/601, 75–114.
A makroökonómiai változatokról: S. Bowles, D. M. Gordon, T. E. Weisskopf: Beyond the Waste Land. New York, 1984.

Original scientific paper

Alain Lipietz

A FORDIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSÁGÁNAK VILÁGMÉRETŰVÉ VÁLÁSA: 1967–1984*

1976-ban a párizsi Dunod kiadó két gazdasági cikkgyűjteményt jelentetett meg, az egyik „neoklaszikus", a másik „marxista" vagy „radikális": *Fluktuáció egy virágzó gazdaságban* (Fluctuation dans une économie prospére) és *Egy gazdasági rendszer vége* (Rupture d'in systéme économique) címmel. A történelem sajnos az utóbbinak adott igazat. Napjainkban már senki sem vitatja a válság tartósságát és mélységét és az Egyesült Államok látványos, ám gyenge fellendülése ellenére manapság igen kevesen kockáztatják meg, hogy meghirdessék a kijutást az alagútból. Pedig a hivatalosan 1974-ben, az „első olajválsággal" kezdődő válságban (melynek előjelei visszatekintve az előző tíz évben keresendők), hogy úgy mondjam, egyáltalán nem fedezhető fel a 30-as évek válságának áttekinthetősége és nyíltsága. Története már annyira viharos, és főleg annyira magas marad az átlagos növekedési ráta, hogy többé-kevésbé véletlen megrázkódtatások sorozatát lehet kiolvasni belőle egy mindent összevetve meglehetősen jól szabályozott fejlődésben. Ez figyelmen kívül hagyja a tarthatatlan nyomort, amely láncszerűen halmozódott fel a harmadik világban, egészen a legvirágzóbb metropolisok szegénynegyedéig. Figyelmen kívül hagyja a folyamatban levő óriási változásokat, főleg pedig a jövőre vonatkozó bizonytalanság fokozatos általánossá válását, ellentétben a várakozások pontosságával, amelyek a világháború utáni dicső évek fejlődési módját szabályozták. „A régi halódik, az újnak nem sikerül megszületnie": Gramsci kifejezése a gazdaságban is szerencsésen ragadja meg a válság lényegét.

E felszólalás a fájdalmas vajúdás nagy vonalú freskóját kívánja felvázolni néhány újabb keletű munka tükrében, amelyet a francia „szabályozási iskola"-ként szoktak meghatározni. Rögtön ki kell emelnünk e munkák igen hiányos jellegét. Még ha (véleményem szerint) jelentősen előre is vitték a válság gyökereinek elemzését – ahogyan *az egyes országokban* megnyilvánul, különösen az Egyesült Államokban és Franciaországban[1] – az általuk javasolt módszer sú-

* Bevezető felszólalás a *Development in the 1980s: Canada in the Western Hemisphere* eszmecserén, Queen's University, Kingston, 1984. május 10–13. (Megjelent a Les Temps Modernes 1984. októberi – 459. – számban, Párizs)

lyos hiányosságoktól szenved, ami kifejtésének nemzetközi vagy inkább világméretű összefüggéseit illeti. Ennek, mint látni fogjuk, alapvető okai vannak. Néhány újabb keletű munka azonban mégis az itt bemutatásra kerülő kifejtések vázlatául szolgál.

Az első részben a felhalmozási rendszer és a szabályozási mód kifejezéseivel emlékeztetni fogunk a problematika alkotóelemeire, melyek kiindulópontunk megalapozásásra szolgálnak: a fordista fejlődési modellre és nemzetközi vonatkozásaira. A második részben e rendszer válságra jutását elemezzük 1967-től 1974-ig. A harmadik rész egy átmeneti rendszert mutat be, amely nagyjából a két olajválság között helyezkedik el, olyan rendszert, amelyet a fejlett országokban a válság „Keynes-i irányítása" és egy „perifériku fordizmus" fellendülése jellemez. A negyedik rész azokat a károkat méri fel, amelyeket a „monetáris válság" okozott. Az ötödik rész tanulságként kiemeli a megoldásra váró problémák sokaságát, mielőtt a „válságból való kiútról" beszélhetnénk.

I. EGY JÓL SZABÁLYOZOTT FELHALMOZÁSI RENDSZER: A FORDIZMUS

Megérteni a válságot, megérteni, hogy nem szorítkozik exogén megrázkódtatásokra, amelyet a vezetők hanyagsága (monetáris laxizmus) vagy néhány hitelező hirtelen mohósága idéz elő a világ termékelosztásában (a központi országok szakszervezetei vagy az OPEC járadékosai), ez egyet jelent annak megértésével, hogyan működött a „régi, amely halódik" dicsőséges virágzásának idején, abban a korban, amit Johnson elnök „az Egyesült Államok nyará"-nak nevezett. Azt is meg kell értetni továbbá, hogy mi működtette ezt.

1. *A tőkés felhalmozás ellentmondásai*

Mindenki tudja, hogy a tőkés termelési mód két alapvető viszony: az áruviszony és a bérviszony kombinációja.

– *Az áruviszony*: a termelőegységek tulajdonosai olyan munkaráfordítás termékét kínálják a piacon, melyet ők maguk kezdeményeztek. Ezen egymástól független munkák terméke így olyan értékként jelenik meg, amelynek társadalmilag a pénzért való csere során kell értékesülnie: ez az értékesítés, az eladás.

– *A bérviszony*: e termelőegységek tulajdonosai megvásárolják a bérmunkások munkaerejét egy bizonyos pénzmennyiségért cserébe, mely alacsonyabb értékmennyiséget képvisel annál, amit termelnek, a különbség az értéktöbblet.

Egyénileg a tőkés, egy pénzösszeg tulajdonosa ezt termelőeszközökre cseréli, főként állótőkére (ez a befektetés) és munkaerőre, megszervezi a munkafolyamatot, eladja az árut és *ismét* tőkét és értéktöbbletet halmoz fel. A kezdő érték, amellyel rendelkezik tehát *értékesülő érték*, amely idővel növekszik, *ha helyesen fektette be és értékesítette*. A bérmunkás rendszeresen elköltí a bérét és így újratermeli a munkaerejét a következő ciklusra: így egyfelől újratermelődik a bérviszony, másfelől az árujellegű munkamegosztás.

Másrészt tudjuk, hogy némi eltérésről eltekintve a *profitráta* pozitívan függ

az értéktöbbletrátától, és negatívan a „tőke összetételétől". E két tényező önmagában a termelési normáktól (mely a termelékenységet és az egy főre jutó állótőke együtthatóját határozza meg) és a bérmunkások fogyasztási normáitól függ.

Társadalmilag az összújratermelés így néz ki: „tőkeértékesülő értékek" vonulnak egymás mellett árukat cserélve ki egymás között vagy azokkal a nagyon sajátos folyamatban levő értékekkel cserélve ki ezeket, amelyek a bérjellegű jövedelmek. Hogyan lehetséges, hogy az autonóm folyamatok ezen egymásba fonódása koherens társadalmi terméket alakít ki, amelyben valamennyi magánmunka a tőkekiadások során értékesül? Mint minden társadalmi viszonyban, egy megoldási lehetőségből szerzett tapasztalat egyúttal a megoldás egyik kulcsa. E szerzett tapasztalatainak (az előző jövedelmei) és piacismereteinek (melyet az előző időszakban próbált ki) függvényében a tőkés úgy dönt, hogy helyes megújítani a bérviszonyt, visszavásárolni az állandó tőkét, és így azután hozzájárul e kollégák termékeinek és a bérmunkások osztálya munkaerejének értékesüléséhez. A múltból örökölt feltételek, és a jövőre vonatkozó várakozások a jelenlegi társadalmi kötelékek feltételei. A felhalmozás folyamatossága, a tőkeáthelyezésre vonatkozó normák, amely kiegyenlítődik a munkamegosztás különböző ágai között, a termelési és fogyasztási normák átalakulásának társadalmi orientációjára vonatkozó előrejelzések immanens erőként uralják a vállalkozók (és bankáraik) döntéseit, megteremtve az alapját egy olyan „társadalmi formá"-nak, amit jelen esetben „*felhalmozási rendszer*"-nek fogunk nevezni.

A felhalmozási rendszer a társadalmi termék rendszeres reallokációjának és elosztásának módja, mely egy hosszabb időszakban bizonyos megfelelést mutat a termelési feltételek átalakítása (a befektetett tőke volumene, az ágazatok közötti elosztás és termelési normák) és a végső fogyasztás feltételeinek átalakítása (a bérből élők és más társadalmi osztályok fogyasztási normái, kollektív kiadások stb.) között.

Mihelyt kibővül a felhalmozás, a termelési és a fogyasztási javak növekvő termelésének meg kell felelnie a tőkebefektetések és bérből élők növekvő vásárlóereje növekedésének. Egyszerű tehát a felhalmozási rendszer összefüggését az *újratermelési séma* lényegével összefoglalni, időről időre felvázolva a tőkeallokációt (és ezzel összefüggésben a munkáét) a használati érték termelésének két alapvető *szektora* között, amelyeket csupán társadalmi funkciójuk szerint definiálnak (I. szektor: termelési javak, amelyek újratermelik a tőkés tulajdont; II. szektor: fogyasztási javak, amelyek a szabad munkások létét termelik újra). Az újratermelési séma bizonyos mértékig a felhalmozási területek váza, világos összefüggésének kifejeződése.

E stádium után több tipikus felhalmozási rendszer jelenik meg: az extenzív felhalmozás (az egymást értékesítő két szektor egyszerű homotetikus növekedése), intenzív felhalmozás tömegtermelés nélkül (ahol az állandó tőke felduzzadása egymagában realizálja az I. szektor növekedését), intenzív felhalmozás növekvő tömegfogyasztással. De természetesen ezen az alapvető bemutatáson túl egy konkrét felhalmozási rendszer elemzése némi finomítást igényel.

Valójában minden konkrét felhalmozási rendszert külső körülmények határoznak meg a szó kettős értelmében. Először is egy nemzeti közösségen belül

nem az egész termelést irányítják a tőkés viszonyok. A munkaerő termelésétől kezdve: a patriarchális társadalmi viszony, vagy családi, illetve inkább nemek szerinti termelési mód a munkabérből megvásárolt „újratermelési eszközök" felhasználásával biztosítja az újratermelést.

De a *közösségek közötti* gazdasági viszonyok figyelembevételével, amelyet a kapitalizmus szervez meg, egy másik dimenzió jelenik meg. Történelmileg a „tőkeviszony"-ként elsőként azonosítható társadalmi eljárások jócskán túlléptek a feudális és törzsi államok határait. De az egyének közösségeként értelmezhető modern nemzetállam, amelyet társadalmi szerződés köt össze, az árutermelés általánossá válásával fejlődött ki. E keretek között kodifikálódott, intézményesült a bérviszony az állam szuverenitásának árnyékában, melyet polgárháborúk és külső harcok szilárdítottak meg. A társadalmi ellentétek a nemzetállam szintjén rendeződtek, így vált nyilvánvalóvá fokról fokra a felhalmozási rendszerek igazi összefüggése; az egyik egységesítése és a másik sűrűsödése kölcsönösen erősítik egymást.

A „belső piac megteremtése" a tőkés viszonyok fejlődése révén sohasem vonta maga után a nemzetközi forgalom megszűnését: a felhalmozási rendszerek alakulása szerint ezek beszűkültek vagy jelentőségükben kiszélesedtek. Egy nemzeti felhalmozási rendszer elemzéséhez hasznos tehát elkülöníteni egy „exportáló szektort" (Bertrand, 1978), amelynek bevételei finanszírozzák az I. és a II. szektorban felhasználásra kerülő javak külföldi beszerzését. Sőt, bizonyos szemszögből a „felhalmozás világméretű rendszerei"-ről lehet beszélni.

Ez tehát a mi „társadalmi formánk" alapja. Annyi bizonyos, hogy a felhalmozási rendszerek önmaguktól nem tárgyiasulnak. A probléma az, hogy milyen kényszerítő erők, milyen intézményi formák biztosítják a stratégiák és a tőkés árugazdaság szereplői várakozásainak koherenciáját, hogy azután ezek az újratermelési séma megvalósulása felé haladjanak.

Íme, eljutottunk a szabályozás problémájához. *Szabályozási módnak* nevezzük tehét az intézményi formák, a hálózatok, az explicit és az implicit normák összességét, amelyek a társadalmi viszonyok állapotának megfelelően biztosítják a magatartások összhangját egy felhalmozási rendszer keretében, a gazdasági szereplők és a társadalmi csoportok közötti ellentmondásos és konfliktusos viszonyok ellenére.

A tőkés termelési módban a szabályozási formáknak legalábbis vonatkozni kell:

– a bérviszony szabályozására (időnormák, munkaintenzitás, a munkaerő értékének, a bérből élők fogyasztási normáinak rögzítése, a szakképzettség, a munakerőpiac a szegmentációja hierarchiájának, újratermelése, közvetlen és közvetett munka közötti megosztás stb.);

– az áruk értékesítése révén keletkező pénztőke reallokációjának szabályozására az egyes ágazatokban és a tőkeösszetétel egy bizonyos intenzitási foka szerint;

– a pénz újratermelésére és kezelésére, kibocsátására, forgalmára, produktív befektetéseinek formáira stb.;

– az állami beavatkozás formáira a jogitól a gazdaságiig.

Nagy heurisztikus jelentőségűnek bizonyult a két szabályozási mód polari-

zálása, amelyet ellentétes intézményi formák jellemeztek, asszerint, hogy a termékek és a felkínált munkaerők késedelmes társadalmi értékesülését egyszerűen *utólag* állapították meg, vagy realizálásának nagy valószínűségét *előzőleg* integrálták a szereplők magatartásába. Az első esetben az értékesülő értékek egyenként végzik el a pénzzé való átalakulás „halálugrását" vagy megsemmisülnek. A második esetben ellenben az értékesülő értékek egyszerre integrálják saját növekedésüket, valamint a forgalom és a termelés társadalmi normáinak transzformációját, hogy irányítsák átalakulásaikat. Egyik véglet, hogy a munkaerő nap mint nap a piaci feszültségektől függő áron kerül eladásra, vagy nem képes újratermelni önmagát. A másik véglet, hogy pusztán létezésénél fogva nemcsak egy minimális jövedelmet biztosítanak számára, hanem egy magánvállalkozó szolgálatába áll többéves szerződéssel, amely számol a gazdasági környezet módosulásaival. Az első esetben szabadversenyes, a másodikban *monopolista* szabályozásról beszélünk.

Lehetetlen itt akárcsak röviden is nyomon követni a tőkés fejlődés modelljeinek bonyolult történetét, amelyet önmagában a közvetlen termelési folyamat domináns szervezeti formájában gyökerező felhalmozási rendszer és egy szabályozási mód jellemez.[3] Térjünk vissza mindjárt szűkebb témánk kiindulópontjához: a fordista modellhez, ahogyan az a II. világháború után a fejlett tőkés országokban megszilárdult.

2. *A fordista modell aranykora*

A 20-as évek folyamán az Egyesült Államokban és részben Európában általánossá vált a munka megszervezésének forradalmi módja: a *taylorizmus*. Arról volt szó, hogy a munakfolyamat tőkés ellenőrzésének hajszálfinom és gigantikus elmélyítésével kisajátítsák a munkáskollektívák szaktudását, melyet ezentúl a mérnökök és technikusok rendszereztek a „Munka tudományos megszervezése"-n keresztül. További lépés a rendszerezett tudásnak az automata gépek rendszerébe való beiktatása volt, amely megszabta a működési módot a kezdeményezéstől megfosztott munkások számára: ez a „fordizmus" produktív oldala (CORIAT, 1979).

A két világháború között a taylorizmus fejlődése és a fordizmus csírái idézik elő az intenzív felhalmozás első nagy hullámát. A termelékenység évi 6%-os arányban nő (a XIX. század tendenciájának háromszorosa). Ám a vásárlóerő továbbra is közepes erősségű marad. Ez a profitrátának különösen kedvező olló, a kizsákmányolás fokának növekedésén keresztül, melyet egyáltalán nem kompenzál a tőke összetételének gyenge növekedése, önmagában példa nélküli túltermelési válságot idéz elő: a 30-as évek válságát. Többről van itt szó, mint egy ciklus „mélypontjáról". Az intezív felhalmozás már nem elégedhetett meg a szabadversenyes szabályozással. A 30-as évek e nagy válságát tehát egyszerre jellemezhetjük *az intenzív felhalmozási rendszer első, és a versenyszabályozás utolsó válságaként.*

Az újjáépítés után Európában (természeténél fogva extenzív túlsúlyú) és a koreai háborút követően az OECD országokban* újabb intenzív fellendülés

* OECD: – Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet – (a ford.).

bontakozik ki, amely ez alkalommal 20 évig tart, és ez idő alatt jelentősen nő a termelékenység, mint ahogy egyébként az egy főre jutó állótőke is. De ez alkalommal a (produktív és improduktív) bérből élők vásárlóerejének növekedését majdnem pontosan követi a termelékenység növekedése. A két szektort közel egyformán érintő termelékenység e növekedésével a tőke szerves összetétele csaknem változatlan marad, csakúgy, mint a kizsákmányolás foka.

A későbbiek során pontosítjuk ezeket az eredményeket. De pillanatnyilag lehetővé teszik számunkra az „aranykor" bemutatását.

Ebben az „aranykori" modellben:

– A teljes technikai összetétel (vagyis megközelítőleg az egy főre jutó állótőke) és az I. szektor termelékenységének növekedési rátája azonos. A technikai összetétel növekedésének ez az „ellentendenciája" gátolja a tőke értékösszetétele növekedésére való tendenciát.

– A bérből élők fogyasztásának és a II. szektor termelékenységének növekedési rátája azonos. A profitráta csökkenésének „ellentendenciája", mely a kizsákmányolás fokának növekedését alkotta, valószínűleg akadályokba ütközik, de ugyanakkor akadályokba ütközik az alulfogyasztási válságra való tendencia is. És mivel a tőke szerves összetétele nem változik, az átlag-profitráta stabil marad, a felhalmozás tehát szabályos ütemben folytatódhat.

E két feltételt nagyjából tiszteletben tartották a fejlett országokban a 60-as évek közepéig. Márpedig a priori semmi sem biztosította, hogy ez így legyen.

Az első feltétel mintegy csodával határos módon igazolódott[4], és valójában a statisztikai adatok azt mutatják, hogy a 60-as évektől kezdve egyre kevésbé igazolódott a főbb ipari országokban. Ellenben a második feltételt többé-kevésbé explicite biztosította a bérviszony szabályozásának politikája: a tömegtermelés tömegfogyasztással járt együtt, így valósítva meg a *„fordizmus"* egész fejlődését. E részleges szabályozás olyan intézményi formák összességébe illeszkedett be, amely a monopolista szabályozás egyik variánsát alkotja.

Az 1945 után konszolidálódott szabályozási mód főbb vonalakban a következő intézményi formákat kombinálja:

– *A közvetlen bér kollektív szerződésbe foglalása.* A dolgozónak már nem kellett nap mint nap egyénileg tárgyalnia munkaerejének eladásáról. A bérmunkások többségét kollektív szerződések iktatták be, úgy, hogy a munkáltatók egymás között megegyezhettek (és mellékesen a szakszervezetekkel is) a bérek emeléséről, amely regionális vagy nemzeti viszonylatban mindenkire nézve kötelező volt. Hogy tökéletessé tegyék a *„növekedés gyümölcsének elosztási"* kötelezettségét, bevezették a „garantált minimálbért".

– *A gondviselő állam (társadalombiztosítás + a munkanélküliek biztosítási rendszere).* Minden egyes bérből élőnek és csaknem a teljes lakosságnak a mindennapi élet esetlegességeitől független garantált jövedelmet biztosítanak.

– *A tercier szektor elburjánzása.* A bérviszony stabilitása a bérmunkásság általánossá válásával járt együtt a legtöbb tevékenységi területen, beleértve a vezetés, az áru- és pénzszabályozás és az ellenőrzés tevékenységét (Aglietta és Brender, 1984).

– *Jelentős változások a bankok és az ipari vállalatok közötti viszonyban,*

amely lehetővé teszi a vállalatok számára, hogy az egyes ágazatokban új irányt adjanak a termelésüknek, egyben fenntartsák áraikat a hanyatló ágazatokban.

– *Az állam szerepének jelentős átalakulása.* A legfontosabb változások a bérviszony (a gondviselő államéra és a közvetlen bérviszonyéra) és a *pénz kézbentartására* vonatkoznak. Intézményi újítások sorozata radikálisan módosította ez utóbbi természetét. Ezentúl a magánbankok szabadon bocsátanak ki pénzt, nyitnak hiteleket a vállalatok és a háztartások számára. E „hitelpénz", mely megelőlegzi az értékek értékesülését, a visszafizetések során megsemmisül, elzálogosítják a felvett összeget, melyet a kölcsönkérőknek ténylegesen lehetőségük lesz visszafizetni. Az államtól függő központi bank ezalatt mechanizmusok sorozatával megőrzi azt a képességét, hogy nyomást gyakoroljon a pénzteremtés e szabadságára. Az üzleti forgalom újbóli fellendítésre érdekében megkönnyítheti, vagy ellenkezőleg, fékezheti a hitelkibocsátást. A beavatkozó államnak kínálkozó utolsó lehetőség saját kiadásainak és bevételeinek rögzítése: amikor lelassul az üzlet, csökkentheti az adókat és növelheti kiadásait, mivel számíthat a kihelyezett pénzek utólagos befolyására, hogy deficitjét visszafizethesse. Ezek a *„Keynes-i politika"* eszközei.

E szabályozási mód működése, amely a munkafolyamatban ráépült a fordizmus általánossá válására, tette lehetővé az intenzív felhalmozás „aranykori sémája" két szabályának a priori tiszteletben tartását. Az OECD különböző országai így közel 15 éven keresztül kivételesen erős, kivételesen hosszú, kivételesen szabályos növekedést ismerhettek meg. Persze volt jó néhány elhajlás, nagy eltérések mutatkoztak az egyes nemzetek növekedési üteme között, de azt mondhatjuk, hogy minden ország a belső keresletének bővítésével a saját erejéből kísérletezte ki és fejlesztette tovább a fordizmust. A kezdetben legfejlettebb országban, az Egyesült Államokban nyilvánvalóan gyengébb volt a növekedés (de évi 4% nagyságrendű), mint a fordizmust később bevezető országokban. A szakszervezetek ereje és pénzburzsoáziájának érdektelensége következtében egyedül csak Nagy-Britannia tért el jelentősen a fordista termelési modelltől és ért el közepesebb fejlődést.

3. *Az Egyesült Államok „implicit hegemóniája"*

Mint láthattuk, a fordista növekedési modell másodlagos szerepet tulajdonít a nemzetközi kereskedelmi forgalomnak. Hajtóereje az ipari termelőfolyamatok belső átalakítása. Célpontja a *belső* piacnak a vásárlóerő emelése révén történő növelése. Ebből adódóan a domináns országok felé irányuló „külső piacok", a szabadversenyes kapitalizmus hagyományos szabályozási formái, sokat veszítenek jelentőségükből (Lipietz, 1981). Valójában az export aránya a késztermékek belső piacán 1965 körül történelmileg legalacsonyabb szintjét érte el. A nemzetközi kereskedelmi forgalom továbbra is elsősorban a kontinentális blokkon, valamint az OECD keretén belül fejlődik: Európa, Észak-Amerika (lásd 1. táblázat).

Külkereskedelmi forgalom és termelés
(%-ban)

I. táblázat

A késztermékek termelésének exportált része	1899	1913	1928	1937	1950	1959
Franciaország	33	26	25	12	23	18
Németország (a Birodalom területe 1937-ig)	31	31	27	15	–	–
NSZK	–	–	–	–	13	23
Nagy-Britannia	42	45	37	21	23	19
Egyesült Államok	5	5	6	5	5	4
Japán	25	40	29	40	29	23

Forrás: Mistral, 1977.

Tendenciájában a Dél szerepe munkaerő- és nyersanyagellátásra szorítkozik. E területek ellenőrzése az Egyesült Államok katonai és politikai hegemóniájának lényeges feladata volt. Persze néhány ország (Latin-Amerikában és Ázsiában) az erős vámsorompók védelme alatt megpróbált a saját erejéből felkapaszkodni a fordista modellbe: ez volt az „importhelyettesítés első politikája". E politika megbukott, mert nem érték el a fejlett országok termelékenységének növekedési ütemét, melynek összetett, de elsősorban belső okai voltak (Lipietz, 1981).

A nemzetközi gazdasági kapcsolat tehát elsősorban „Észak–Észak" közötti viszony.[5] Lehet-e velük kapcsolatban felhalmozási rendszerről, világméretű szabályozási módról beszélni? Valójában lényegében Európa és Japán erőteljes „utólérési" folyamatáról van szó az Egyesült Államokkal szemben, erősen eltérő helyzetből kiindulva. Ez az „eltérés/utolérés" már önmagában felhalmozási rendszernek és szabályozási formának minősül, ez az alapja annak, amit G. Arrighi 1982-ben „az Egyesült Államok implicit hegemóniájának" nevezett. A második világháború győzteseként tetemes előnnyel rendelkezik az ipari termelékenység terén, egymaga megtermelte az öt legjelentősebb ország (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, NSZK, Franciaország, Japán) bruttó nemzeti termékének 63%-át és a feldolgozóipari hozzáadott érték 56%-át 1950-ben, az Egyesült Államok kötelezővé tette fejlődési modelljét, előbb kulturális téren, majd pénzügyi (a Marshall- és McArthur-tervekkel), és végül intézményi téren (a Bretton-Words-i szerződésekkel, a Gatt, a Nemzetközi Valutaalap, a Gazdasági Fejlesztési és Együttműködési Szervezet létrehozásával).

Ilyen feltételek mellett egyáltalán nem volt szükség a bérviszony nemzetközi szabályozási formájára: különféle konkrét formákban mindenütt ugyanazokat az elveket (szerződéskötés, gondviselő állam, vásárlóerő növekedése) fogadták el. A dollár világpénzzé vált. Valójában ez az amerikai értékek kétségtelen értékesüléséhez kötődik: a termelékenység különbsége akkora, hogy az amerikai beruházási javak, melyek a legnagyobb teljesítményű termelési normákat foglalják magukban, Európában vagy Japánban mindig vevőre találnak. Az amerikai kereskedelmi mérleg tehát rendszeresen többletet mutat. A problémát in-

kább az amerikai termelési javak itánti elégtelen japán és európai vásárlóerő okozza. Ezt a problémát eleinte amerikai állami kölcsönökkel oldották meg, majd egyre inkább az amerikai cégek külföldi beruházásaival: az Egyesült Államok fizetési mérlege ellenben strukturálisan deficites. E deficitek alkotják egy nemzetközi pénz, az eurodollár alapját, amely elméletileg az Egyesült Államok aranykészletéhez kötődik, de valójában mégiscsak az amerikai tőkés termelés vitathatatlan értékesüléséhez. Majd meglátjuk, hogy amikor ez az értékesülés problematikussá válik, akkor az Egyesült Államok megtagadja, hogy aranyra váltsa a külföldiek birtokában levő dollárokat.

Nem egy tulajdonképpeni felhalmozási rendszerrel van tehát dolgunk, hanem egy olyan *világméretű helyzettel*, amely ideiglenesen lehetővé teszi a hasonló, ám növekedési ütemében és nemzetközi kapcsolódási módjában eltérő felhalmozási rendszerek megfelelő egymás mellé helyezését. Leegyszerűsítve, az Egyesült Államok az európai munkaerő jogáért cserébe ellátja Európát (vagy Japánt), e munkaerő megvásárlása (a multinacionális vállalatok révén) viszont jogokat biztosít az amerikai termelési javakra, vásárlásokra, amelyek a fordizmus fokozott általánossá válásához kapcsolódva lehetővé teszik Európa[6] és Japán számára, hogy behozza lemaradását. A lemaradás behozása, mely elegendő társadalmi reform hiányában nem mehet végbe a Dél „importhelyettesítő" országaiban.

Mint a következőkben látni fogjuk, a világgazdaság sohasem fogja meghaladni ezt az implicit szervezeti szintet. Sohasem lesznek világkeresletet szabályozó intézményi formák, sohasem jön létre a pénzkibocsátást szabályozó nemzetek feletti szuverén hatalom. A nemzetgazdaságok közti komplementaritások és antagonizmusok részleges és ingatag találkozási *pontok* maradnak, és csak a szavakkal visszaélve beszélhetünk „világméretű felhalmozási rendszer"-ről.[7]

II. A LAPPANGÓ ERÓZIÓTÓL A NYILVÁNVALÓ VÁLSÁGIG (1967–1974)

Ha a válságot a feldolgozóipari termelés növekedésének általános lassulásával és e növekedés szabályosságának megszűnésével jellemezzük, amely azután a munkanélküliség általános és folyamatos emelkedését idézte elő, akkor ennek előjeleit az 1967-es recessziótól kezdve megfigyelhetjük (1. grafikon).

A gyári szektor befektetési aránya

1. ábra

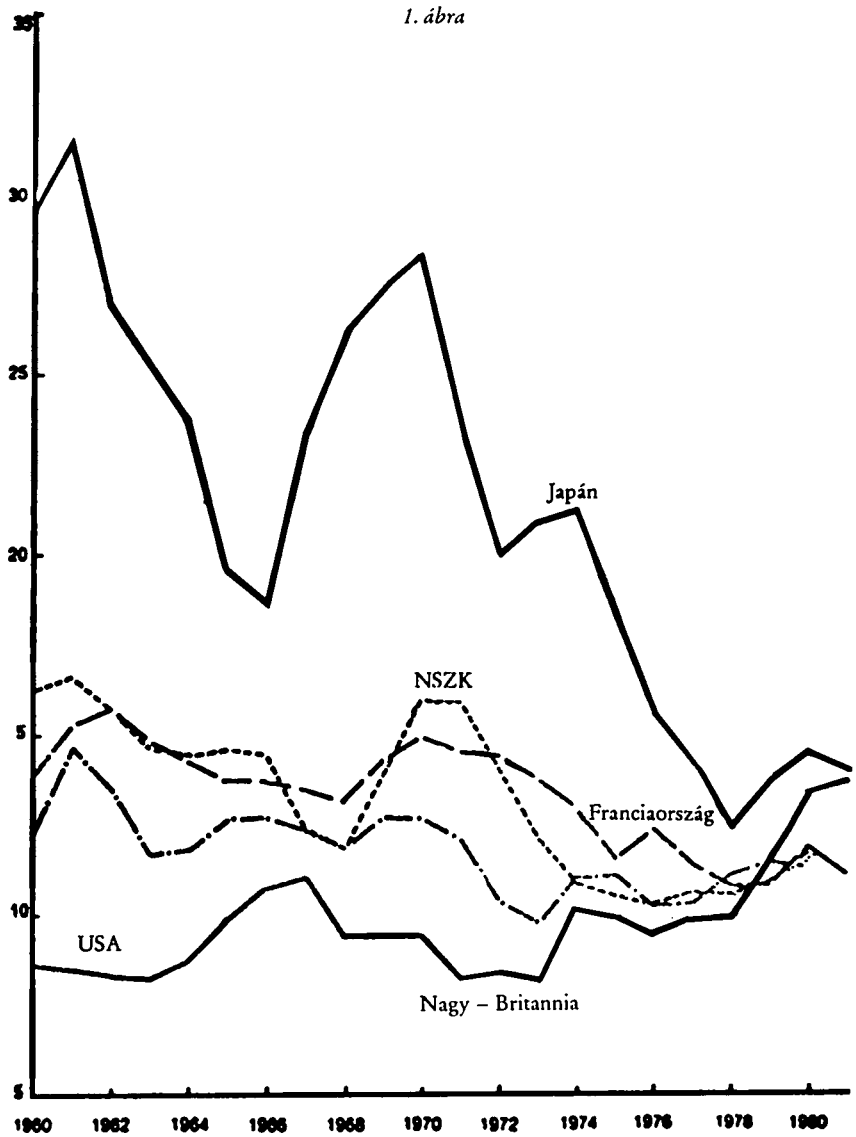

A beruházás volumenének a bruttó hozzáadott érték volumenéhez való viszonya.
Bázis: 100=1970.
Forrás: CEP II.

Nemcsak a világméretű miniciklusok magas pontjait összekötő lejtés görbül enyhén lefelé ettől az időponttól kezdődően, hanem főként a mély pontokat összekötő, eddig nagyon közeli és párhuzamos lejtés (évi 6,5%-os rátával) tér el érezhetően. 4,8%-ra esik 1967 és 1971 között, 2,5%-ra 1971 és 1975 között, és a következőkben majd látjuk a folytatást.

Számba véve azt, amit a fordizmus mozgatórugóiról tudunk, a mélyebb mutatók keresése először is elvezet bennünket a feldolgozóipari termelékenység vizsgálatához. Természetesen ebben keresendő a fordizmus válságának gyökere, mely a vizsgált periódusban válik általánossá. Először megvizsgáljuk ezt az *általános* válságot, vagyis azt, ami valamennyi nemzeti felhalmozási rendszerben közös. Ezután megvizsgáljuk e rendszerek közötti *kölcsönhatást*, amely bizonyos mértékig erősítő szerepet játszik.

1. *A fordizmus általános válságának gyökerei*

A jelenlegi válság alakulásában három különböző jelenség és összefüggés-sorozatot kell megkülönböztetnünk:

– azokat, amelyek a fordizmus általános válságából következnek, és többékevésbé megtalálhatók az összes országban, amely elfogadta e fejlődési módot;
– a különböző társadalmi-gazdasági formációk összekapcsolódásából eredő erősítő összefüggéseket;
– az egyes érintett társadalmi formációk sajátos jelenségeit.

Itt természetesen nem térünk ki ezekre a nemzeti sajátosságokra, jóllehet, tanulmányozásuk jelenleg az egyik leggazdagabb fejlesztési területe azoknak a kutatásoknak, melyeket részben a szabályozási iskola ösztönöz.[8] Az első két összefüggéstípus közötti megkülönböztetésnek viszont teljesen világosnak kell lennie, politikai implikációi pedig nyilvánvalóak. Ha ragaszkodunk a másodikhoz, akkor a válság egyedül a *nemzeti* monopolista szabályozás kríziseként jelenik meg, amely ellentétbe került a termelés nemzetközivé válásával: elképzelhető a válságból való kijutás egy „egyeztetett fellendítés" révén. Ha az elsőt vesszük számba, akkor a válság ezenkívül érinti a munkaszervezés taylori elvein alapuló intenzív felhalmozási rendszer gyökereit és a tömegfogyasztás fordi fejlődését. Megpróbálunk itt egy szintézist bemutatni.

A felhalmozási rendszer válságának legvilágosabb jele a termelékenységi többlet általános csökkenése, amely a 60-as évek végén következik be, sőt olyan tipikusan fordista ágazatokat is érint, mint az autógyártás (Boyer, 1979). De e csökkenés hogyan idéz elő válságot?

Az első út azon ellentmondás hangsúlyozása, amely e csökkenés és a vásárlóerő növekedésének fenntartására irányuló tendencia között áll fenn. A válság a „profit összezsugorodásából" („profit squeeze") születik, mely a termékegységre jutó bérköltség növekedéséből származik. Ugyanakkor a 70-es évek elején a statisztikák nem látszanak igazolni e diagnózist az összes ipari országra vonatkozóan (kivéve átmenetileg Németországban és Japánban). Pontosabban a vásárlóerő növekedése nem mutat autonóm gyorsulást, és ezekben a (ritka) esetekben, amikor meghaladja a termelékenységi többletet, annak az az oka, hogy ez utóbbi növekedése lelassult (II. táblázat). Ezenkívül, ha ez volt a válság eredete, akkor a béremelkedések egyszerű mérséklése (közvetlen vagy közvetett) elegendő lett volna, hogy ezt megállítsa.

Meggyőzőbb a tőke jövedelmezősége másik összetevőjének számbavétele: e hanyatló termelékenységi többlet a 60-as évek közepétől az egy főre jutó tő-

ke, vagy marxista terminológiával, a tőke szerves összetételének *értékbeni* emelkedését követelte meg (Lipietz, 1982).

A III. táblázat valójában azt jelzi, hogy a termelékenységi többlet nem kompenzálja többé a tőke technikai összetételének növekedését, az egy főre jutó tőke volumenét.

A reálbér (s) és a termelékenység (p) növekedése
(évi átlagos növekedési rátában)

II. táblázat

		1950–1955	1955–1960		1960–1970	1970–1974
Nagy-Britannia	s/p.	3,0	2,3		3,1	1,2
	II.	2,0	2,3		2,6	2,4
			1956–1961	1961–1966	1966–1970	1970–1975
Egyesült Államok	s/p		2,9	2,4	2,5	–0,2
	II.		2,3	3,6	0,9	0,3
		1950–1955	1955–1960	1960–1965	1965–1970	1970–1974
NSZK	s/p	5,5	4,8	5,5	4,9	5,1
	II.	7,2	5,2	5,0	5,3	3,8
		1957–1959*	1959–1964	1964–1968	1968–1973	1973–1975
Franciaország	s/p	2,4	5,6	4,5	4,9	4,2
	II.	4,1	6,1	4,8	5,4	1,8
		1954–1957	1957–1964	1964–1970	1970–1973	1973–1975
Japán	s/p	5,8	7,7	8,6	11,6	5,6
	II.	8,6	9,4	9,6	6,5	0,5

* Régi nemzeti számbavételi bázis.
Forrás: Lapierre- Donzel (1980).

A monopolista szabályozásra alkalmas „mark-up" eljárások e profit világméretű emelkedésével eleinte kompenzálták a tőke „pillanatnyi" rentabilitásának csökkenését, ám ez utóbbi hatással volt az árak és a bérek általános növekedésére, tehát az amortizáció részesedésének növekedésére a bruttó önfinanszírozásban. Innen ered a vállalatok növekvő eladósodásának tendenciája és a pénzköltségek emelkedése, amely az amortizáció növekedéséhez és a befektetések relatív árának emelkedéséhez kapcsolódva a beruházási kapacitás lappangó válságába torkollott (Lipietz, 1983), és az egész inflációs légkörben következett be. Ettől kezdve a beruházás lassulása az egyes beruházások által teremtett munkalehetőség csökkenésével párosulva a munkanélküliség emelkedését, tehát a gondviselő állam terheinek növekedését idézi elő.

Akár a „profit squeeze"-re, akár a tőke szerves összetételének emelkedésére helyezzük a hangsúlyt, az intenzív felhalmozás jelenlegi válsága a *rentabilitás* válságaként jelenik meg, ellentétben az 1930-as válsággal, amely *túltermelési* válság volt. A monopolista szabályzás intézményi formái valójában megakadályozzák a „válságspirált" a közvetett bér felduzzadása megállítja a globális vásárlóerő csökkenését (a munkanélküliek számának növekedése ellenére), a hitelpénz értékállósága lehetővé teszi az értékesülési folyamatok fennmaradását (vagyis a vállalatokét), amelyek csődbe jutottak volna egy aranyalap által korlátozott bankrendszer keretében. A válság tehát egy *inflációval* együttélő (és nem az árak összeomlásával) *stagnálás* formáját (és nem a termelés összeomlását) vállalja magára.

A technikai összetétel K/N és a termelékenység Q/N évi növekedési rátája
(ipar)

III. táblázat

K/N	1950–1955	1955–1960	1960–1965	1965–1970	1970–1975
Japán		5,7	11,0	10,9	11,2 9,9 /c/
NSZK	1,8	6,1	8,0	5,9	7,6 2,5 /c/
Franciaország B alap N alap	3,2	3,5	5,7 4,1	4,9	5,0 4,8 /c/
Nagy-Britannia	2,3	3,8	3,7	4,3	4,6 5,0
Egyesült Államok		5,0 /b/	2,0	3,6	4,3 1,8 /c/
Q/N					
Japán		12,5 /b/	7,8	13,1	3,5 5,4 /c/
NSZK	8,5	5,4	5,4	5,4	3,2 3,3 /c/
Franciaország A alap N alap	5,1	5,6	5,1 6,1	7,0	3,1 4,9 /c/
Nagy-Britannia	2,4	2,4	2,9	3,2	3,4 /d/ 5,5 /c/
Egyesült Államok		2,1 /b/	4,5	1,0	–0,6 2,6 /c/

/a/ 1951–1955, /b/ 1956–1960, /c/ 1970–1973, /d/ 1970–1974.
Forrás: Lapierre–Donzel, 1980.

De miért következik be a termelékenység csökkenése? Az elemzések, amit itt idézni fogunk, a leghatározottabban különböznek a „a hosszú hullámú innovációk" elméletétől. Valójában nagyon nehéz felismerni a technológiai innováció gyengülését a 60-as évek folyamán. A *contrario* semmi alapvetően új nem alapozta meg a háború utáni növekedést, és a tranzisztorizált informatika már jelentősen kifejlődött a 70-es évek elején. Ellenben a taylori, majd fordi munkaszervezési elvek sikerei, majd bukása nyilvánvaló (Coriat, 1979).

A taylorizmus és a fordizmus fél évszázada után „természetes" volt elvárni azt, hogy egy munkás többet termel, mint az előző évben, és „rejtélyes"-nek tűnik, amikor ez a növekedés lassul. Mégis, amikor Taylor és Ford feltalálták az új munkaszervezési módszereiket, olyan gyakorlattal szakítottak, amely csak némi ugrásszerű fejlődést ért meg a múltban. Módszerük mindenekelőtt fegyelmi módszer volt és a szaktudás kiaknázásának módszere. Ötven év múlva nemigen volt ok arra, hogy ne derítsék ki, ne hámozzák ki, ne rendszerezzék és általánosítsák a „legjobb mozdulatot" (*The one best way*). A munka sze-

mélytelenné válása a munkásszaktudás nagy tartalékainak kiapadásához vezetett. Még léteznek ugyan a termelékenységnek hatalmas tartalékai az emberi találékonyság területén: de nem lehet többé a taylori módszerekkel kiaknázni: az elbutítás, a feladatok felosztásának, a munkafázisok végtelenül ismételt mozdulatra való osztásának módszereivel. Ezenkívül a felosztásnak önmagának is megvannak a maga határai: holt idő a munkafázisok között, összetorlódó javítások a szalag végén stb.

Itt ismét felfedezhetjük az osztályharcot a termelékenység lassításának kezdeténél: a munkáltatók elpazarolták a 20-as években aratott dicsőséges győzelmük zsákmányát. Az üzemvezetőkkel, munkáltatóval, tervezőirodákkal, időmérőkkel, művezetőkkel most szemben áll a betanított munkások személytelen tömege.

Az 1967–1974 közötti évek tehát mindenekelőtt a munkások ellentámadásának évei, amely rárakódik a munkáltatói „szociális technológia" mozdulatlanságára. A betanított munkás ellentámadása a szakmunkás vereségének megtorlása. Ez a részigazság az állításban, mely szerint sokkal inkább a dolgozók sodorták válságba a kapitalizmust, mint a vagyonuk fölötti ellenőrzést újra kezükbe vevő olajhatalmak.

Meg kell értenünk a módját annak, ahogyan a fordizmus – melyet mindent összevetve jelentéktelen, de végül is felhalmozódó fejlődések aknáztak alá – e lappangó válsága nyilvánvaló recessziókká fajulhatott. Ehhez figyelembe kell vennünk a nemzetközi dimenziót és a kormányok, valamint a munkáltatók reakcióit.

2. *Az Amerikai Egyesült Államok hegemóniájának eróziójától az első olajválságig*

1967-től egy minőségi átalakulás radikálisan megváltoztatja a nemzetközi helyzetet: Japán és Európa termelékenysége (különösen az NSZK-é és Franciaországé) olyannyira megközelítette az amerikai szintet (2. grafikon), hogy a termékegységre eső bérköltség különbségei az érvényben levő dollárárfolyamon kedvezőtlenekké válnak az Egyesült Államok versenyképességére. Ez az utolérés egyszerre következik a multinacionális vállalatok növekedéséből Európában és a fordista módszerek általánossá válásából Európában és Japánban: a beruházási ráta ezekben az országokban valójában messze meghaladja az Egyesült Államok rátáját.

Ettől kezdve az Egyesült Államok kereskedelmi mérlege deficites lesz. Az eurodollártömegeket már nem fedezi a Fort Knox aranykészlete. E dollárokat tehát már nem lehet úgy tekinteni, mint egy „pénz–áru" (az arany) képviselőjét, sem pedig úgy, mint nemzetközi szinten vitathatatlan értékesülési folyamatban lévő értékek képviselőjét (mivel az amerikai termelés egyre kevésbé versenyképes). A dollár tehát felülértékeltnek tűnik.

Ipari termelés

2. ábra

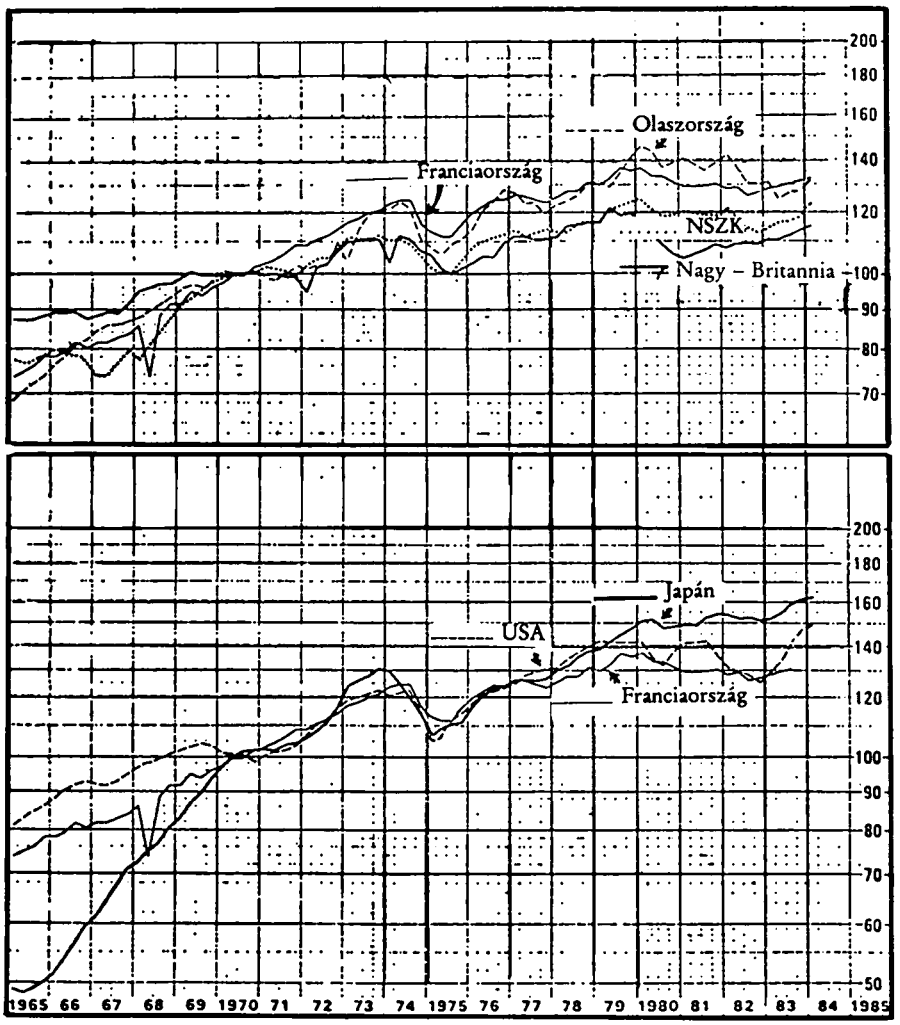

A Statisztikai Hivatal adatai.
Havi adatok negyedévi átlagban számolva.
Bázis: 100=1970

Lassanként[9] megszűnik a dollár abszolút hivatkozási szerepe és a többi pénzhez képest kezd lefelé ingadozni. Az amerikai tőke veszít külföldi befektető képességéből (de multinacionális vállalatainak leányvállalatai most már képesek önmagukat közvetlenül finanszírozni külföldön). Ezzel szemben kirobban a kereskedelmi háború a világgazdaság versenyképességben érezhetően egyenértékű három pólusa között. Az 50–60-as évek differenciált helyzetét a

három pólus együttélése váltja fel, ahol az expanziós és recessziós fázisok egyre közvetlenebbül hatnak egymásra és kölcsönösen erősítik egymást.

Az 1973-as világméretű konjunktúra tehát mindenképpen általános recesszió t jósol a következő évre. De főleg a nyersanyagpiacon vált ki rendkívüli feszültséget. Márpedig ugyanebben az időszakban az Egyesült Államok explicit hegemóniájára mért csapások (Indokínában) nacionalista hullámot szítanak a harmadik világban. Ebben az objektív és szubjektív helyzetben az 1973-as arab–izraeli háború alkalmat ad az olajexportáló országok számára, hogy megszerezzék az olajjáradék rögzítésének ellenőrzését (hordónkénti 11 dollárra emelkedett).

Elméletileg egyszerűen arról van szó, hogy áthelyeződik a nemzetközi többletérték egy minimális részének tulajdona.[10] De egy recessziótól fenyegetett fejlett országban, ahol a fordizmus lappangó válsága a végletekig fokozza a feszültségeket e többletérték elosztása felett, ott a hirtelen elvonás azonnal gyors inflációt szít ezen elosztás újbóli meghatározásáért folytatott harcban. Az inflációs nyomás segítségével a munkáltatók és a kormányok a bérek leszorításával és a hitel beszűkítésével megkísérlik a bérből élők vásárlóerejének csökkentését. Az e téren elért első eredmények 1974 folyamán a nemzetközi kereslet visszaesését váltják ki, mely a készletek katasztrofális méretű csökkentéséhez kapcsolódva a válság első nagy recesszióját idézi elő.

1975-től kezdődően mégis a munkás és szakszervezeti ellenállás mindenütt a világon elsöpri a szigor eme első támadását. Főleg a gondoskodó állam automatikus stabilizálói, melyeket gyakran megerősít a munkanélküliségi biztosítás elhamarkodott kiterjesztése (amit annál is „nagylelkűbben" engedélyeztek, mert az uralkodó osztályok nem hisznek a válság mélységében), megállítják a válságspirált, garantálva a fogyasztás bizonyos stabilitását a munkanélküliség ellenére. A „biztonsági háló" fékezi a recessziót, és 1975-től általános a fellendülés, annál is inkább, mert a hitelre finanszírozott olajjáradék csökkenti a tényleges nemzetközi keresletet. Ez az a különös helyzet, amit most megvizsgálunk.

III. ÁTMENETI HELYZET
1975–1979

A 70-es évek második felét különös ellentmondás jellemzi. Egyrészt elmélyül a fordizmus válsága, másrészt a keynesianizmus igen tiszteletre méltóan túléli a saját bázisát, nemzeti méretekben éppúgy, mint világméretekben. Ez a túlélés a fő szempont, amely sajátos színezetet ad e periódusnak: tehát innen kiindulva kezdjük vizsgálódásainkat.

1. *A válság szociáldemokrata irányítása*

Szociáldemokratának minősíthetjük a válság irányításának első fázisát. Az NSZK-ban, Skandináviában a szociáldemokraták voltak hatalmon, Angliában a munkáspárti Callaghan, az Egyesült Államokban pedig a demokrata Carter, Franciaországban Valéry Giscard d'Estaing és Jacques Chirac állt a fellendülés

élén, anélkül, hogy felismerhetnénk ebben a politikai manőver és a gazdasági meggyőződés részarányát. Általában az uralkodó eszme akkoriban az volt, hogy a keynesianizmus érvényes maradt. Egyszerűen arról volt szó, hogy nemzetközi hitelpénz kölcsönzésétől (mint Svédországban) vagy kibocsátásától (mint az Egyesült Államok) várták, hogy enyhüljön az olajválság és bekövetkezzen a kínálat igazodása a nemzetközi kereslet struktúrájának eltorzulásához az OPEC országok által megrendelt polgári és katonai beruházási javak irányában.

Nemzeti méretekben az olajválság „semlegesítésének" politikáját különösen konzekvensen a Carter adminisztráció hajtotta végre. A fő „hajtóerő" (az OECD ebben az időben érvényben levő terminológiája szerint), a Carter-i Egyesült Államok saját elhatározásán alapuló pénzkibocsátás révén világszerte elfogadott pénzzel táplálta a nemzetközi pénzügyi rendszert, miközben e pénz nemzetközi vásárlóereje egyre kérdésesebbé vált. Az országon belül a termelékenységi nyereség megfigyelhető hiánya ellenére, vagy éppen ennek köszönhetően rengeteg munkalehetőséget sikerült teremteniük (elsősorban a szolgáltatások terén). Nyugat-Európa és elsősorban Japán szállította a hazai beruházási javakat és gépeket nemcsak az Egyesült Államokba, hanem az OPEC országokba, a keleti tömb országaiba és főleg a Dél országaiba, amelyek a maguk részéről a fordista modell egy olyan változatát vették át, melyet a későbbiekben fogunk megvizsgálni.

Természetesen ez az amerikai „monetáris lazaság" a dollár értékének hirtelen csökkenését vonta maga után. Az Egyesült Államok azonban ezzel nem törődött: ez a leértékelődés belső expanzionizmusát szolgálta. Alacsony együtthatója miatt a leértékelődés csak az infláció mérsékelt növekedését vonta maga után. Az amerikai dollár nominális értékvesztése a többi valutához képest tehát az amerikai költségek *reális* leértékelődését eredményezte, helyreállítva ezzel a hosszú felülértékelés következtében veszélybe került versenyképességét. Azaz, figyelembe véve egyrészt az inflációs különbségeket, másrészt a nominális leértékelést, az amerikai áruk átlagtömege, melyet azonos pénzben fejeztek ki folyó árfolyamon, egyre olcsóbb lett a német vagy a francia áruk átlagtömegéhez képest. Így összehasonlítva az azonos árú amerikai árutömeggel 1970-ben, a német árutömeg 90%-kal volt drágább 1980-ban!

2. *Európa viszonylagos bénultsága*

Miközben a dühödt leértékelés és termelékenysége stagnálásának következtében az Egyesült Államok megőrizte a munkalehetőségek növekedését, addig Japán ugyanezt a leértékelési politikát folytatta (a drámai következmények ugyanolyan hiányával a belső inflációra nézve és ugyanolyan okok miatt: az import csekély részesedéséből adódóan). Ám Japán ezt a fegyvert a piac visszaszerzésére használta, és arra, hogy a világot fordista típusú késztermékekkel árassza el (gépkocsi, hifi, optikai készülékek stb.). E két ország így az ipari növekedést illetően – amely +27% és +36% 1975 és 1979 között – elválik a többitől. Ezzel szemben az európai országok, bár jelentős növekedést mutatnak egy válságperiódushoz viszonyítva, de sokkal lassúbbat, mint az Egyesült Államok és Japán (20% és 30% között).

E lassúság okai kétségkívül mélyek, az ipari válságuk súlyosságától, a fordizmus európai változatainak különösen nehéz (a tőkeintenzitás értelmében) és különösen merev (a társadalmi viszonyok tekintetében) jellegéből adódnak. Mivel e felszólalásban a válság „nem-nemzeti" keretei között kívánunk maradni, azért különösen egy fontos akadályt emelünk ki, amely Európában szemben áll a „keynesianizmus + leértékelés" taktikájával. A „szigor + internacionalizáció" fonák mechanizmusáról van szó.

Bár ipari téren egyre jobban integrálódott, valójában Európa továbbra is különálló nemzetekre osztott marad, amelyeknek *egyenként* kell őrködniük a kereskedelmi mérlegük egyensúlya felett. Márpedig termelésük egyre inkább „komplementer" jellegű; kötelezően egymástól kell vásárolniuk termékeiket. Ilyen körülmények között a leértékelés sokat veszít hatékonyságából, mert az „árhatások" kisebb szerepet játszanak. Kereskedelmi mérlegének helyreállításához egy országnak kevesebbet kell importálnia, kevesebbet kell fogyasztania és kevesebbet kell beruháznia. Még a „helyettesítő termékek" területén is az árverseny a közös politika nélküli szabadkereskedelmi zónában, mint amilyen Európa, félelmetes protekcionista formához vezet: protekcionizmust a bérek korlátozásával, „versenyképes stagnálást", „a szigort". Mert a bérköltség, melyet az ország „életszínvonala" határoz meg, új dimenzióban jelenik meg: a nemzetközi versenyképesség meghatározójává válik.

A bérköltség, vagy inkább a termelékenység által korrigált költség, amit *termékegységenkénti bérköltségnek* nevezünk, mindig versenyképességének feltétele volt minden egyes vállalat számára más vállalatokhoz viszonyítva. Ezért a 20-as években Fordnak egyedül nem sikerült véghezvinnie a tettét. Szükség volt a kollektív megállapodásokra, a minimálbérre, ahhoz, hogy az egyes vállalatok lemondjanak arról, hogy az *alacsony bérek segítségével* teremtsenek konkurenciát a többiek számára egyazon országon belül, leszorítva ily módon a nemzeti keresletet. De íme: nincs nemzetközi kollektív szerződés, sőt nincs „európai társadalmi tér" sem.

Így a különböző európai országok egymással szemben „versenyszabályozási" helyzetben vannak, mely előbb vagy utóbb veszélybe sodorja a belső keynesianizmus hatékonyságát. Látni fogjuk, hogy e stagnáló helyzet hogyan válik általánossá a második olajválsággal és a monetáris válsággal. De egyelőre ez a lokális európai helyzet kedvező kontextusnak örvend, mely valódi „világméretű keynesianizmust" teremt, melynek most a leglátványosabb hatását fogjuk megvizsgálni: a perifériku fordizmus kiterjedését.

2. *A periférikus fordizmus*

Már többször felvázoltuk a periférikus fordizmus belső logikáját (Lipietz, 1981, 1983 b és c), mely a 70-es években győzedelmeskedik egy maroknyi „újonnan iparosodott országban": Mexikóban, Brazíliában, Dél-Koreában és Taivanon stb. Lényegében arról van szó, hogy a közvetlen munkafolyamatok szempontjából adaptálják a fordista iparosítási modellt, de csak részlegesen (vagy végső soron egyáltalán nem) fogadják el a bérarány szabályozására vonatkozóan. Ilyen körülmények között a „tényleges" kereslet, a piacok csak

nemzetköziek lehetnek: az újonnan iparosodott országok a gépeket Északról importálják és nekik adják el a késztermékeket.[11] A 70-es években, úgy tűnt e stratégia megvalósításának feltételei csodával határos módon együtt állnak. Leegyszerűsítve a helyzet a következőképpen nézett ki:

– Az OECD országok és elsősorban az Egyesült Államok gyenge termelékenységi többlettel és lassuló beruházással egy mérséklődő, de nem csökkenő fogyasztásra alapozott növekedési pályán haladtak.

– Ezek az országok hitelből fizették importjaikat, és ennek folytán lehetővé vált az amerikai nemzeti hitelpénzen alapuló nemzetközi hitelpénz (az eurodollár) elburjánzása.

– E likviditások, amelyeket a többlettel rendelkező országok (az OPEC és Japán) bankjai adtak kölcsön egyes dél-amerikai országoknak (az újonnan iparosodott országoknak), lehetővé tette számukra a gépek vásárlását hitelre az OECD országoktól.

– Az újonnan iparosodott országok azt remélték, hogy e kölcsönöket késztermékeiknek az OECD és az OPEC országokban való eladásából visszafizethetik, mely két okból volt „lejátszható":

1. ezen „új" országok termelékenységi többlete nagyon gyorsan nőtt (miközben Északon jelentősen lecsökkent), órabérköltségeik pedig 5-ször–10-szer alacsonyabbak voltak;

2. a nemzetközi piac továbbra is expanzionista maradt a „válság szociáldemokrata irányításá"-ból következően.

Ebben az átmenti, ám bizonytalan helyzetben az „újonnan iparosodott országok" évi 10%-os nagyságrendű növekedési ütemet értek el, ami irigylésre méltó egy „nagy válság" közepette! Még gyorsabban nőtt a beruházási javak iránti keresletük, amely Észak felé irányult, és amelyet – a munkalehetőségek megszüntetésére vezetve a régi ipari országokban – versenyképességüknek a folyó fogyasztási javak termelésében realizált növekedése kompenzált.

A történelem furcsa fintora folytán újra létrejön az 50-es évek Egyesült Államok–Európa–Japán helyzetének mintegy utánzata. Az amerikai deficit pénzteremtésével finanszírozott, majd a magánbankok révén az újonnan iparosodott országok felé visszaáramoltatott olajjáradék növekedése bizonyos mértékig egy „*kényszer* Marshall-terv" szerepét tölti be „a harmadik világ felé". Ugyanakkor ki kell emelnünk e magán visszaáramoltatásnak és magának a perifériikus fordista modellnek a rendkívüli sérülékenységét. Mivel rendkívüli módon függ a nemzetközi kereslet alakulásától, így csak igen csekély számú dél-amerikai országot érint, destabilizálva belső struktúrájukat. Még az évtized vége előtt összeomlik társadalmi ellentmondásainak súlya alatt Iránban, Nigériában, Törökországban stb.

Később látni fogjuk a „monetarista sokk" pusztító hatásait a perifériikus fordizmus országaiban. De csak úgy összegezhetjük ezen időszak alakulását, ha kiemeljük a mély válság érlelődését a továbbélő keynesianizmus leple alatt.

4. *A fordizmus válságának folytatódása és új utak keresése*

Ez az időszak tehát a válság szolíd irányításának időszaka. A termelékenység, a termelés, a fogyasztás még növekedett, a munkanélküliség csak lassan emelkedett. Ám a növekvő fogyasztás fenntartása csökkenő munkaerővel, a lassuló termelékenység a többletérték egyre nagyobb elvonását követelte a gondviselő állam költségeinek fenntartása érdekében. E költséget a vállalatok viselték (mivel nem a bérből élők túlzott megadóztatását választották). Franciaországban a profit részesedése a többletértékben a 60-as évekbeli 30%-ról 25%-ra esett vissza a 70-es években.

A profit részesedésének csökkenéséhez hozzáadódott az állótőke (vagyis a befektetések) költségeinek emelkedése, amely annál inkább nőtt, minél gyorsabban próbálták a munkáltatók és a kormányok az embereket gépekkel, az olajtüzelésű erőműveket nukleáris erőművekkel helyettesíteni. Ha 1972-t 1977-tel hasonlítjuk össze, megállapíthatjuk, hogy a „tőke termelékenysége", főként a tipikusan fordista iparágakban a szó szoros értelmében lesüllyed: Franciaországban 17%-kal kell többet befektetni, hogy ugyanazt a többletértéket megtermeljék!

A gondoskodó államnak és keynesi politikájának köszönhetően a fordizmus túléli önmagát, mély válsága azonban egyre nyilvánvalóbb, és egy abnormálisan alacsony növekedés és egy egyre gyorsabb infláció közötti ellentétben nyilvánul meg: ez a „stagfláció".

De a hitelbe vásárolt folyamatosság látszata mögött megváltoztak a dolgok. A kapitalizmus új utakat, új erőforrásokat keresett a válságból való kijutásra.

A perifériku fordizmus, a közönséges fordista termelés átvitele az alacsony bérű és gyenge szociális védelmet nyújtó országok felé az egyik lehetséges út. De mélyebben, magukon az ipari országokon belül a bérviszony két iránya látszik kirajzolódni, az első regresszív, a második potenciálisan progresszív.

– *Az első a munkaerő újratermelési feltételeinek újratárgyalása.* A növekedésben a termelékenység–közvetlen bér párosítása játszotta a fő szerepet, a gondviselő állam pedig mellékszerepet. Aszerint, ahogyan ez utóbbi szerepe nőtt, egyfajta állandó jövedelmet biztosítva a bérből élőknek és családtagjaiknak, úgy próbáltak a vállalatok megszabadulni a szerződésbe foglalt súlyos kötöttségektől, amely közvetlenül e bérből élőkhöz kapcsolta őket. A bérmunkások „kemény magja" (teljes munkaidőben dolgozók) kezdett megcsappanni, miközben elszaporodott egy státus nélküli világ, az időlegesen, részleges munkaidőben dolgozók stb., akik elsősorban a gondviselő államból és időnként bérből tengették életüket. Igen előnyös megoldás az egyes vállalatok számára, amely azonban a kötelező elvonások terhének növekedésével a népesség és a vállalatok egészére hárult. Ezenkívül e folyamat még inkább felbomlaszotta a fordizmus körül kialakult konszenzust: a „státus" és „szakma" utolsó nyomai tűntek el a fiataloknál, akik az aktív életbe való belépésüktől kezdve „az apró munkák" és a segély váltakozására voltak ítélve.

– *A második, nyilvánvalóan érdekesebb tendencia a termelékenység új erőforrásainak felkutatása volt.* Erőforrások kutatása magán a munkafolyamaton belül az elektronika „technológiai forradalmá"-nak ígéreteiben és ugyanakkor

a taylorizmus elveinek megkérdőjelezésében: a feladatok újjászervezése, a termelők egyéni vagy kollektív érdekeltsége („minőségi körök"-ön keresztül) a hatékonyság kutatásában stb.

Itt nyilvánvalóan túllépünk a „válság kifejtésének" területéről és áttérünk a válságból való kijutás alig vizsgált útjainak világába. Tétován keressük a munka megszervezésének új elvét, amely majd megalapozza a jövő felhalmozási rendszerét. Ettől kezdve nincs szó „utolérésről" vagy egy előre adott modell utánzásáról (amelylyel az Egyesült Államok az 50-es években szolgált). A japán termelékenység látványos, ugrásszerű növekedése, mely megelőzi az Egyesült Államokat üldözőbe vevő két konkurens országot (az NSZK-t és Franciaországot), ettől kezdve nyilvánvaló (2. grafikon). Még nyilvánvalóbb akkor, ha jobban belemegyünk a részletekbe az egyes ágazatok vizsgálatánál (IV. táblázat). A japán kapitalizmus nem „utolérte" az Egyesült Államokat, hanem elhagyta, felfedezve a kétkezi és szellemi termelők találékonyságának termelékenységgé való átalakításának egy másik, postfordista módját.

Ám a jövő e csírai, miként a hajdani taylorizmus, csak kedvező társadalmi és makroökonómiai keretek között fejlődhetnek. Ezt a *contrario* bizonyítja a monetarista sokk.

Az egy főre jutó termelékenységi szint a feldolgozóipari ágazatokban 1980-ban
(100=Egyesült Államok)

IV. táblázat

	Franciaország	NSZK	Nagy-Britannia	Japán
Fémágazatok	62	64	28	122
ezen belül:				
fémkohászat-vaskohászat	70	91	38	137
gépgyártás	71	65	27	117
elektromos és elektronikus felszerelések	50	40	26	135
szállítási felszerelések*	55	55	21	94
Nem fémágazatok	73	70	47	59
ezen belül:				
építőanyag	71	76	38	47
textil	64	69	46	48
fa, papír és egyéb	63	67	42	66
vegyi	78	79	46	101
mezőgazdaság-élelmiszer	76	48	54	43
Feldolgozóipar	69	67	38	90

* A viszonylagos fejlődés gyors ebben az iparágban. Így 1981-ben Japán megelőzte az Egyesült Államokat (relatív szint: 101).
Forrás: CEP II., 1983b.

IV. EGY FELESLEGES KATASZTRÓFA: A MONETARISTA SOKK

Morózus, de nem reménytelen légkörben tör ki tehát a második olajválság 1979-ben, amikor az ipari termelés 1970-hez képest az NSZK-ban és Angliában 30%-kal, az Egyesült Államokban és Franciaországban közel 40%-kal, Japánban pedig 45%-kal emelkedett. Az első válság „hordónkénti 11 dollár"-ját alaposan felszívta a nemzetközi infláció puszta játéka: a cserearányok („olaj az ipari társadalom termékeiért") a koreai háború végének szintjéhez tértek vissza, azaz a fordista növekedés kiindulópontjához. A hordónkénti 34 dollárra való áremelkedés hirtelen felveti az olajjáradék nyugtalanító problémáját. Visszatérés 1974-hez?

Nem, és nem túl egyszerű megérteni, miért. Valójában az egész teljesen másként megy végbe, mintha az uralkodó osztályok többé nem hittek, vagy nem hihettek volna a keynesianizmusban.

1. *Recesszív alkalmazkodás a második olajválsághoz*

A jövő történészei sokáig fognak vitatkozni azokról az összefüggésekről, amelyek a második olajválságtól az 1981-es monetarista sokkhoz vezettek. Felhalmozódtak az objektív kényszerek az első válság óta, csökkentve a keynesianizmus mozgásterét: fenyegető kereskedelmi deficit Franciaországban és Nagy-Britanniában, halmozódó államadósság az Egyesült Államokban, az NSZK-ban és Japánban (Le Dem és Pisani-Ferry, 1984). Ezenkívül a pénzáramlások kereszteződése révén megnőtt a nemzetközi tőkecentralizáció az ipari országok között, ezek az áramlások elsősorban a konkurens vállalatok fúziójára és egymás felvásárlására szolgáltak: amit Madeuf, Michalet és Ominani 1984-ben „felhalmozás nélküli beruházások"-nak nevez. Súlyosbodott tehát e gazdaságok komplementaritása, és beszűkült az autonóm keynesi politika lehetősége: az „európai stagnáló helyzet" kiszélesedett és elmélyült.

De mélyebben talán a nemzetközi elitek, a vállalatvezetők és politikusok, akik a trilaterális bizottságot szervezték, már nem hittek a nemzetközi keynesianizmusban. E rendszer hibái nyilvánvalóak voltak:

– Ha a monopolista szabályozás „biztonsági hálója" megakadályozta Északon a válságot, ugyanakkor a munkaerőnek és a tőke ágazatok közötti allokációjának merevsége gátolta a kibontakozást az új termelési és fogyasztási normák irányába.

– A nemzetközi hitelpénznek, mint minden hitelpénznek az volt az alapja, hogy a felhalmozási rendszer ismét helyreálljon, hogy e pénzt kibocsátó ország (az Egyesült Államok) feltétlenül képes legyen versenyképes árukkal ellentételezni a kibocsátott bankjegyeket, hogy a perifériküs fordizmus eladósodott országai megfelelő piacot találjanak Északon adósságaik visszafizetésére.

A 70-es évek vége felé világossá válik, hogy ezek közül egyik sem igaz. A növekedés közepes marad, a termelékenységi többlet továbbra is csökken, az egy főre jutó tőke pedig nő, az amerikai pénz egyre vitatottabb és nemzetközi vásárlóereje megcsappan.

A monetarista vagy egyszerűen kevésbé keynesi koalíciók hatalomra jutása – Angliában a konzervatívok győzelmével, az Egyesült Államokban még Reagan elnökké választása előtt Volkernek a FED élére történő kinevezésével, az NSZK-ban a liberálisok hegemóniájával a balközép koalícióban, Franciaországban a barrizmus széles körű alkalmazásával a baloldal 1978-as vereségét követően –, e tehetetlenségi állapotot tükrözi. A szellemi vákuum puszta ereje folytán ismét felbukkannak a liberalizmus eszméi: a piaci erők egyszerű játéka kiválasztja a jövő eljárásait alkalmazó vállalatokat, eltávolítja a múlt hordalékát, újjáalakítja a magatartások összhangját.

1980-tól kezdve az irányváltás nyilvánvaló: az NSZK és Franciaország az olajválsághoz való depresszív kiigazítást ír elő a bérmunkásai számára, ami 5%-kal csökkenti az ipari termelést. Nagy-Britannia 1979-től egyértelműen a monetarizmust választotta (erre még visszatérünk). A Volker vezette FED is ugyanennek a politikának az alkalmazását kísérli meg, ugyanezekkel az ered-

ményekkel (7%-os visszaesés), amelyet gyorsan eltüntetnek a választások esedékessége előtt. Egyedül csak Japán mutat 10%-os növekedést egy pókerleütéssel, melyet protekcionizmusa és exportáló apparátusának hatékonysága tesz számára lehetővé: hagyja süllyedni a pénzét. De még a japán növekedést is megtöri a harmadik válság: a monetarista sokk.

2. *A monetarista katasztrófa*

Reagan elnökké választásával az Egyesült Államok csatlakozik Nagy-Britanniához a szélsőséges monetarizmus táborában. A gondviselő állam kiadásainak csökkentésével és a fordista felhalmozási rendszeren alapuló értékesülő értékek ál-értékesülésének befagyasztásával (a hitelpénz kibocsátásának csökkentésével) a két kormányzat néhány hónap alatt eltörli saját országában a megelőző öt év növekedését. Ezzel elég bonyolult láncreakciót robbant ki (Aglietta és Brender, 1982; Lipietz, 1983b). Nemcsak arról van szó, hogy a „szigor-internacionalizáció" mechanizmusával késztetik az összes többi országot a válság szociáldemokrata irányításának feladására (beleértve a Mitterrand-i Franciaországot, Lipietz, 1984), hanem – az előidézett világméretű recesszió révén eltüntetve az OPEC nyereségeit – ezzel lecsapolják a nemzetközi hitelpénz teremtését. A hitel ritka és drága: a nemzetközi kereslet gyors csökkenése következtében a perifériküs fordizmus képtelen visszafizetni az adósságait.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy nehéz egyedül az olajválságnak tulajdonítani az „újonnan iparosodott országok" csődjét (főleg a latin-amerikai országokét). Lévén ugyanolyan nagyságrendű mint az első (a cserearányok változása tekintetében), ugyanolyan hatást kellett volna kiváltania. Viszont a „reálkamatláb a fejlődő országok részére" (vagyis az exportjuk – beleértve az OPEC országokét is – árával deflált eurodollár-kamat), amelyet –30%-ra zuhant 1974-ben (az olajár növekedése következtében), 1975 és 1978 között 0% körül ingadozott, csak –10%-ra esett vissza 1979-ben, ám 1981-ben és 1982-ben ismét +20%-ra emelkedik! És ehhez döntően hozzájárul a nemzetközi kereslet csökkenése.

Mégis az „újonnan iparosodott országok" csődjének fenyegető közelsége, melyhez a sorozatos csődök jól érzékelhető megszaporodása kapcsolódott a főbb ipari országokban és különösen az Egyesült Államokban (Lipietz, 1983a), 1982 júliusától kezdi erősen nyugtalanítani az amerikai adminisztrációt, mely lazít a monetáris szigoron. Túl késő: augusztusban Mexikó bejelenti nemzetközi fizetési teljesítésének felfüggesztését, és ezzel jelt ad az általános fizetésképtelenség kirobbanására. A nemzetközi pénzügyi krach kezdetén vagyunk (Berger, 1984). A Reagan adminisztráció ekkor elveti a monetarizmust, elrendeli a világ bankrendszere számára a harmadik világ adóssága általános átütemezésének elfogadását, és a belpolitikában hirtelen a régi keynesianizmushoz csatlakozik, majdnem a Kennedy-féle stílusban. A „Taxcuts" (adócsökkentések) és a katonai kiadások növelése a költségvetés óriási deficitjét idézik elő, melyet a Szövetségi Bank nyitott pénztárai finanszíroznak. Jelentős részben a háztartások fogyasztása (nevezetesen a lakásépítés) által kiváltott konjunktúra egy év alatt (1983-ban) az 1979-es szintre állítja vissza az amerikai ipart. Az ebből eredő jelentős külső deficit megszakítja a recessziót az OECD országok-

ban, a fellendüléssel együtt, amely Japánban az exportból, Németországban a fogyasztásból és a lakásépítésből táplálkozott.

De a hitelkibocsátás továbbra is az amerikai adminisztráció szükségleteire korlátozódik. A fellendülés nem elegendő az OPEC járadékainak helyreállításához. A csődbe jutott új iparosodott országok (kivéve a japán szféra országait) nem fizetik vissza adósságukat, az eurodollár teremtését megsokszorozó mechanizmusok lefékeződnek. Az Egyesült Államokon kívül a dollár ritka és drága marad. A monetarista sokkot még nem lehet felszámolni.

Pozitív hatásai magán az Egyesült Államokon belül is kétségesek maradnak. A kibontakozás nem egy új fejlődési modellen alapul, hanem a 70-es évekhez való visszatérésen. Igaz, az infláció jelentékenyen mérséklődött az import hazai árainak csökkenése és a rövid távú termelékenység nyeresége következtében, amely a kihasználatlan kapacitások reaktivizálásának tudható be. A dollár felülértékelése azonban, amely, mint a 60-as évek végén, az amerikai hatalmon alapul, újabb összeomlást érhet meg, mint 1971-ben. És a hagyományos iparágak visszaesése, mint az autógyártás, ha erős racionalizálást tett is lehetővé, nyilvánvalóan nem jelenti az új technológiákon alapuló új növekedés lehetőségét. Végezetül ezt a kérdést vizsgáljuk, szükségképpen elvont módon.

V. VÉGKÖVETKEZTETÉS HELYETT: KÉT ELFOGADHATÓ KIÚT A VÁLSÁGBÓL

Néhány hónappal a halála előtt a jövőkutató Herman Kahn az 1983-as amerikai fellendülést egy 2000-ig emelkedő új Kondratyev-ciklus beindításával azonosította. Nem tartunk itt. Csak azt tudjuk, hogy a két utolsó „mélypontot" (1975–1982) összekötő görbe csaknem vízszintes, és nem tudjuk, hogy az 1979-et a következő „magas ponttal" (1984?, 1985?) összekötő görbe legalább annyira emelkedő lesz-e, mint az előző (2,5% 1973 és 1979 között: lásd az 1. grafikont).

Egy Kondratyev-ciklus hipotézise azon alapul, hogy az informatikai-elektronikai forradalomban új ágazatok bukkannak fel. Felvetődik az új „világgazdasági centrum" kialakulása a Csendes-óceán körül. Térjünk át a centrum különös topológiájára. Ha itt bontakozik ki az új Kondratyev-ciklus, akkor nem szoríthatja a perifériájára az „Új Angliát", sem pedig a vén Európa néhány igen aktív rágióját. Valóban úgy tűnik, hogy napjainkban „erényes helyzet" köti Japánt és az ázsiai újonnan iparosodott országokat az egyesült államokbeli fellendülés hordozórakétájához. Ugyanakkor mindjárt fel kell hívni a figyelmet e kibontakozás sérülékenységére: hatalmas belső (az Egyesült Államok és Japán) és külső (az Egyesült Államok) adósságon alapulva, csak úgy tartja fenn magát, ha az Egyesült Államoknak felajánlott példa nélküli reálkamatok segítségével felszívja a tőkét a világ többi részéből. Ez a felszívás, mely fékezi a kibontakozást Európában, recesszióban tartja Latin-Amerikát, éhínségbe és halálba taszítja a harmadik világ teljes egészét. Semmilyen globális rend sem bukkant még fel.

Mélyebben el kell gondolkodnunk azon, amit az „elektronikai forradalom" valóban magával hoz. Mert a technológia és a fejlődési modell között egy sor láncszem van, a társadalmi viszonyok. A technológiától a technikai üzembe

helyezésig: a *közvetlen termelési viszonyok* (ki dönt arról, hogyan szerveződjön a munkakollektíva?), a termeléstől a gazdaságig: *az összes társadalmi-gazdasági viszony* (lesz-e elegendő fogyasztó, befektető, hogy mit termeljenek, hogy milyen jellegű teljes foglalkoztatottságot biztosítsanak?) Más szóval, hátravan még egy új felhalmozási rendszer és egy új szabályozási mód, különösen a bérviszonyé (vagy más termelési viszonyoké, miért ne?) feltalálása: Még az is szükséges, hogy e fejlődési modell összhangban legyen az új *nemzetközi helyzettel*. Vizsgáljuk meg röviden e három problémakört.

Mit eredményez az informatika? Nem annyira a felhasznált gépidő másodpercenkénti termelékenységi többletét. Hanem lényegében két dolgot: annak lehetőségét, hogy *teljes munkaidőben* használják egy műhely gépeit, és hogy e műhelyt *rugalmassá* tegyék (Coriat, 1984). A gépek és emberek kettős specializációján alapuló fordista műhely nagyon rosszul használja ki az időt: két művelet közötti várakozások, felhalmozódó közbülső készletek, a munkahelyek kiegyensúlyozottságának lehetetlensége... A műhely automatikus irányítása lehetővé teszi a termelő folyamat folyamatosságának ugrásszerű emelkedését: minden egyes munkadarab akkor érkezik a helyére, amikor kell, és az alapműveletek a legmegfelelőbben kapcsolódnak egymáshoz. Ez az a nagy jövedelmezőségi forrás, melyet az informatika eredményez. A kezdeti befektetés költséges: irányított géppark, központi és perifériikus számítógépek stb. De teljes munkaidőben lehet használni őket.

Ám ez nem minden. Az elektronika főleg a géprendszereket teszi *hajlékonyná*. Az automatika elve régóta belépett az üzemben, az emberek régóta gyártottak saját mozdulataikat utánzó gépeket, mint a gépkocsigyártó transzferláncok, vagy a présműhelyek. De ezek a hatalmas berendezések csak egy mozdulatsorozatot voltak képesek csinálni, és mind ugyanazt a terméket gyártották. A robot gyors újra programozással képes adaptálódni, szerszámot cserélni, egyik feladatról áttérni egy másikra. A robotizált műhely tehát képes alkalmazkodni a hullámzó kereslethez, kis szériákról kis szériákra ugrálva.

Első elágazás: két fejlődési irány nyílik meg a munkafolyamat postfordista újjászervezése előtt. A termelőfolyamat irányításának automatizálása arra ösztönzi, hogy még tovább növelje a távolságot a folyamat elméleti elképzelése és a kollektív munkás végrehajtó mozdulatai között. Az operátorok ekkor egyszerű hús-vér statisztikákká válnak az automatizált folyamatban. Ez az az út amelyen többségében az Egyesült Államok és néhány európai üzem halad. Viszont az automatizáció előidézheti a munkáskollektíva részleges átképzését, lévén, hogy idejében mobilizálják az operátorok gyakorlati tudását magán az automatizálás folyamatán belül éppúgy, mint a berendezések állandó szabályozásában. Úgy látszik, többségében ezt az utat követi Japán és egyes európai üzemek. Ez az elágazás hatalmas társadalmi csata színhelye, melynek tétje egy új társadalmi kompromisszum megtárgyalása a dolgozók részvétele és a termelékenység új nyereségeinek újraelosztása között.

Mert – és ez a második elágazás – tudni kell még, hogy kit és mit szolgál a termelékenységi többlet. A postfordista modell első variánsa még több állótőkét fog mozgósítani, mint az öregedő fordizmus. A termelékenységi többleteket a profitra fogják tartalékolni, és nem bővül a végső kereslet. Maga az infor-

matizált folyamat „rugalmassága" kis szériás termékek sorozatával lehetővé teszi a tömeges befektetések jövedelmezőségét, amely egy jómódú vevőkör ingata és szegmentált fogyasztására szolgál. Ám e termelékenységi nyereségek a tömegfogyasztás kiszélesítése nélkül a munkanélküliség növekedését és a társadalom három részre osztásának veszélyét vonják maguk után: az elektronikai forradalom új bóvliait élvező uralkodó osztályét, az állandóan foglalkoztatottak szűk, de stabil magját és az egyre bizonytalanabb helyzetű dolgozók növekvő tömegét, akik erősen meggyengült szociális védelmet élveznek és a konjunkturális fellendülés idején ideiglenesen tercier állásokhoz jutnak. Még egyszer, ilyennek tűnik az az út, amit jelenleg az Egyesült Államok követ. A másik út a termelékenységi többlet tárgyalásos újraelosztása, a tömegeknek az új fogyasztási javakhoz való hozzájutásával, amely *időt* követel *a fogyasztáshoz:* optikai és akusztikai kulturális készülékeket, házi számítógépeket stb. E kevéssé költséges javak (a gépkocsihoz viszonyítva) a termelékenységi többlet elosztását a munkaidő nagyfokú csökkentésének irányába terelik.

Természetesen a munkán kívüli tevékenység tömeges kiterjesztésén alapuló fejlődési modell (szabad idő, alkotás, intellektuális gazdagodás) azzal a veszélylyel jár, hogy kevéssé versenyképes (az óránkénti bérköltség értelmében) a termelékenységi többlet újraelosztása nélküli munkaintenzitás növelésén alapuló modellhez képest. Tehát ismét két út nyílik. Vagy a vég nélküli harc a hegemóniáért, vagy legalábbis a kereskedelmi egyensúlyért „versenyképes stagnálás"-sal: és a világ egy új, hosszú periódusba lép, melyet rövid ciklusok tagolnak („stop and go") a hegemón hatalom, „expanziója" és „megtisztítása" váltakozó ritmusában. Állandó kereskedelmi háború, amely a világgazdaság konfliktusos felbomlásához vezethet. Vagy nemzetközi intézményi formák kerülnek bevezetésre, melyek lehetővé teszik a részt vevő felek számára legjobb esetben a második modell egyik variánsának együttes elfogadását (munkaidő és nemzetközi bérnormák), vagy legrosszabb esetben a nemzetek (vagy nemzetközösségek) résztvevőinek lekapcsolását, akik egy ilyen fejlődési modellt fogadnának el, azoktól, akik egy termelékenyebb és konkurensebb modellt alkalmaznak (társadalmi kritériumokon alapuló protekcionizmus, a kereskedelmi mérlegek közvetlen ellenőrzése a kereskedelmi áramlások kvótái révén).

Konkrétabban fogalmazva, a harmadik világ adósságproblémájának rendezése határozott figyelmeztetésekkel szolgál. Gyarkorlatilag az 1982-es válságot egy átlagosan 3 éves moratóriummal szabályozták, a Nemzetközi Valutaalap ezen túlmenően előírta az új iparosodott országok felhalmozási rendszerének „kiigazítását" a több export irányába, vagyis a valóságban egy olyan „szigort", amely az új középosztályokat a szegénység felé, a munkásokat a nyomorba, a kisemmizetteket a halálba taszítja. Nemzetközi kapcsolatok szintjén itt az első változat illusztrálásáról van szó, amely így igen közelinek tűnik ahhoz, amit Jack London a *Vaspata* c. munkájában megjósolt. Az örökké tartó adósság eszköz, hogy az iparosodott harmadik világot nyomorúságos műhely állapotában tartsák, melyet a banálissá vált fordista és közbülső javak termelésével bíztak meg, míg a fejlett országok egy kisebb része eljut „a postindusztriális civilizációba".

A másik alternatíva a harmadik világ adósságainak tényleges eltörlését foglal-

ja magában, akár veszteségek vagy nyereségek keletkezésével (mint az orosz és német adósságok a két világháború között), akár úgy, hogy a kölcsönadott összeg megszilárduljon, tartósan befagyasszák, mint a részvényesét. A nemzetközi pénz elosztása, vagy ingyenes kibocsátása akkor lehetővé tenné a perifé rikus fordizmus országainak fellendülését egy önállóbb út felé egy önmagát jobban központba állító felhalmozási rendszerben.

Anélkül, hogy szólnánk a válságból való nem kapitalista (vagy apokaliptikus) kiútról, minden feltett kérdésre két válasz lehetséges a válságból való kapitalista kiútra: egy új típusú represszív út, és egy új típusú szociáldemokrata út. Kell-e emlékeztetnünk arra, hogy a 30-as években maga a nácizmus és a New Deal is két kiutat biztosított a válságból? És, hogy sztrájkokra, lázadásokra, egy háborúra és óriási változásokra volt szükség a földön ahhoz, hogy a második út egy változata érvényesüljön.

Szénási Éva fordítása

Jegyzetek

[1] Az Egyesült Államokról lásd Aglietta alapvető munkáját (1978), Franciaországra vonatkozóan pedig egy 1977-ben induló közös kutatás alapján Boyer, Mistral (1978) és Lipietz (1979, 1983a és 1984a) munkáit.

[2] Főleg a CEPREMAP-ban Boyer, Lipietz és Mistral vezetésével, valamint a Centre d'Etudes Prospectives et d'Informations internationales-ban Aglietta, Brender és Oudiz irányításával folyó munkáról van szó [lásd például a CEP II (1983a és b)].

[3] E folyamat egyes marxistákat – mint Paul Saveezy vagy Ernest Mandel –, arra vezetett, hogy a kapitalizmus (kontratyevi „hosszú ciklusok"-kal azonosított) expanziós fázisait a technikai innovációs köteg megjelenésével magyarázzák. Önmagukban a hosszú ciklusok azonosításának bizonytalanságán túlmenően, ezt az értelmezést bírálják a szabályozási iskola képviselői, akik a saját ellentmondásainak hatása alatt felbomló felhalmozási rendszer egymásutániságát kívánják meghatározni. Ebben a perspektívában a „technika" maga is társadalmi viszony, mely gazdasági hatásait csak a szabályozási formák összessége által meghatározott keretek között fejti ki. Mégis, a két megközelítés között jelentős konvergencia fedezhető fel Perez-nek (1983) a „technológiai paradigma" koncepciójában és nagy a hasonlóság Bowles, Gordon és Weiskopf (1983) „social structure of accumulation" felfogásával.

[4] Túl bonyolult lenne itt kimutatni, hogyan támogatott mégis a monopolista szabályozás egy intenzív tőkés felhalmozást. Lásd Lipietz, 1983a.

[5] E felszólalásban egyáltalán nem foglalkozunk az ún. „szocialista" centralizált gazdaságú országokkal, ahol teljesen eltérő felhalmozási rendszer és főleg szabályozási mód valósult meg (lásd mégis Leborgne és Lipietz, 1983, Chavance 1984).

[6] Európát itt egységes tömbként kezeljük, de valójában a „komplementaritás" helyzete is felismerhető az Európai Gazdasági Közösségben részt vevő államok között. Leegyszerűsítve, az NSZK Franciaországot és Olaszországot felszereléssel ellátó műhelye, amely cserébe fogyasztási javakat ad el neki, a kiigazítás „az árak" (a paritás megváltozásának köszönhetően) és „a volumenek révén" (a mérsékelt „elhidegülés tervei"-nek köszönhetően) megy végbe.

[7] E problémára vonatkozó módszertani megjegyzésről (mely magába foglalja egy „gazdasági világ" rendszerezett képének gondos kidolgozását) lásd Lipietz, 1983c.

[8] Lásd elsősorban a CEP II munkáit az Economie Prospectives Internationales folyóirat 1983 13–14. számában. E munkák többek között számításba veszik a termelékenységi többlet elosztásának különböző feltételeit, egyrészt a gyári (és internacionalizált), másrészt a tercier (és védett) szektor között. Lásd még a Gazdasági Kutatás Európai Szövetségének jelentését, 1984.

[9] 1968-ban az aranyalap megszűnése kényszerárfolyamú pénzzé tette a dollárt. 1971. augusztus 11-én végleg eltörölték az aranyra való beváltását és paritása más pénzekhez viszonyítva 1973 márciusától kezdve teljesen ingadozóvá vált. Ezt a folyamatot 1976-ban a jamaikai szerződések teszik hivatalossá.

[10] Emlékeztetünk arra, hogy a „klasszikus" gazdasági gondolkodásban a földjáradék emelkedése két aspektust mutat:
– Ricardo szerint a tőkés profit elvonásából származik. De látni fogjuk, hogy az olajból származó járadék ismét befektetéssé válik.
– Malthus szerint ez fokozza a „luxus" iránti tényleges keresletet. És valóban ez történik, a harci repülőgpek helyettesítik a hintókat.
Az olajválságot tehát nem tekinthetjük a válság autonóm okának, ráadásul képes volt feltárni a lappangó ellentmondásokat.

[11] Valójában továbbra is nekik adják el a nyersanyagokat (amikor tudják). Ezenkívül egyes szocialista országok, mint a Gierek-féle Lengyelország, ugyanebbe a sémába illeszkedik be (ugyanezekkel a következményekkel).

Irodalom

AGLIETTA M., 1976: Régulation et crises du capitalisme, Calmann-Lévy, Paris.

AGLIETTA M., BRENDES A., 1982: La Configuration mondiale des années quatre-vingt: les risques d'une déflation généralisée, C. E. P. I. I., miméo.

AGLIETTA M., BRENDER A., 1984: Les Métamorphoses de la société salariale, Calmann-Lévy, Paris.

ARRIGHI G., 1982: Une crise d'hégémonie in var. auct., la Crise, quelle crise?, F. Maspéreo, Paris.

BERTRAND H., 1978: La croissance francaise analysée en sections productives, Statistiques et Etudes financiéres, Série Orange, n° 35, Paris.

BERGER O., 1984: Le systéme bancaire international: au bord de la faillite et au coeur de la crise, Critique de l'économie politique, n° 26/27, janvier.

BOYER R., 1979: Déterminants et évolution probable de la productivité et de l'emploi: un essai de synthése de travaux récents, DEPREMAP, n° 7922.

BOYER R., 1982: Origine, originalité et enjeux de la crise actuelle en France: une comparaison avec les années trente, in la Crise économique et sa gestion, Boréal Express, Montréal.

BOYER R., PETIT P., 1984: Politique industrielle et impact sur l'emploi: les pays européens face á la contrainte extériure, Revue d'Economie industrielle, n° 27, janv-fév.

BOWLES S., GORDON C., EISSKOPF T., 1983: The social structure of accumulation and the profitability of the post-war US economy, Miméo.

BRUNHOFF S. (DE), 1976: Etat et capital, F. Maspéro, Paris.

C. E. P. I. I., 1983a: Economie mondiale: la montée des tensions, Economica, Paris.

C. E. P. I. I., 1983b: Dualité, change et contraintes extérieures dans cinq économies dominantes, Economie Prospective internacionale, n° 13–14.
CHAVANCE B., 1984: Les formes actuelles de crise dans les économies de type soviétique, Critique de l'économie politique, n° 26/27, janvier.
CORIAT B., 1979: L'Atelier et le chronométre, Paris, Bourgois.
CORIAT B., 1984: Crise et électronisation de la production: robotisation d'atelier et modéle fordien d'accumulation de capital, Critiques de l'économie politique, n° 26/27, janvier.
F. E. R. E., 1984: Les Transformations du rapport salarial en Europe 1973–1984, Paris, Miméo.
LEBORGNE D., LIPIETZ A., 1983: Est, Quest: deux mondes de régulation du capitalisme, Reflets et perspectives de la vie économique, n° 4, Bruxelles.
LE DEM J., PISANI-FERRY J., 1984: Crise et politiques économiques dans les grandes économies industrielles: permanence et changement, Critiques de l'économie politique, n° 26/27, janvier.
LIPIETZ A., 1979: Crise et inflation: pourquoi? F. Maspéro, Paris.
LIPIETZ A., 1981: Vers une mondialisation du fordisme? – le Monde diplomatique, octobre.
LIPIETZ A., 1982: Derriére la crise: la tendance a la baisse du taux de profit, Revue économique, n° 2, mars.
LIPIETZ A., 1983a: Le Monde enchanté. De la valeur a l'envol inflationniste, F. Maspéro La Découverte, Paris.
LIPIETZ A., 1983b: Le fordisme périphérique étranglé par le monétarisme central, Amérique latine, n° 16, décembre.
LIPIETZ A., 1983c: L'impérialisme ou la Béte de l'apocalypseles, Temps modernes, octobre, n° 447.
MADEUF B., MICHALET C. A., OMINAMI C., 1984: D'une crise internationale á une crise mondiale, Critiques de l'économie politique, n° 26/27, janvier.
MISTRAL J., 1977: Compétitivité et formation du capital en longue période, Econimie et statistique, 1977.
PEREZ C., 1983: Structural changes and assimilation of new technologies in the economic and social systems, Futures, october.

Rezime

Prerastanje opšte krize fordizma u krizu svetskih razmera: 1967–1984

Članak jednog od najznačajnijih predstavnika francuske škole regulisanja, Alena Lipieca, raspravlja o „velikoj krizi" u sedamdesetim i osamdesetim godinama. U prvom delu članka se određuje režim akumulacije, kao socijalna praksa alokacije između norme proizvodnje i norme razmene i potrošnje. Način regulisanja je skup institucionalnih formi, implicitnih i eksplicitnih normi, koje shodno stanju društvenih odnosa osiguraju sklad ponašanja u okviru datog režima akumulacije. Kriza u sedamdesetim godinama se analizira kao iscrpljivanje kreativnih potencijala fordizma, odnosno kao iscrpljivanje određenih poluga fordizma (određeni vid državne intervencije, garantovana minimalna najamnina, mala inflaciona stopa itd.). Istovremeno kriza se posmatra kao proces socijalne kreacije, kao proces u kojem su društveni akteri prinuđeni da alternativu koja se svom jačinom našla na površini rešavaju na nov način. Iz krize fordizma se tako rađaju novi društveni oblici koji se mogu okarakterisati jednom rečju: postfordizam.

Summary

Extension of the General Crisis of Fordism all over the World: 1967–1984

The work of one of the most important representatives of the French regulation school, Alain Lipietz discusses the „great crisis" in the seventies and eighties. In the first part of the work the accumulation regime as a social practice of allocation between production norms and exchange and consumption norms is determined. The way of regulation is a complex of institutional forms, implicit and explicit norms which ensure the harmonious behaviour within a given accumulation regime in accordance with the state of social conditions. The crisis in the seventies is analyzed as the exhaustion of creative potentials of fordism i. e. as the exhaustion of certain levers of fordism (certain form of state intervention, guaranteed minimal wages, low inflation rate, etc.). Simultaneously, the crisis is treated as the process of social creation, the process in which the social actors are compelled to find a new way to solve the alternative, rising to the surface with all its might. In this way new social forms arise from the crisis of fordism which can be characterized with the word: postfordism.

Original scientific paper

Michael Piore–Charles Sabel

A TÖMEGTERMELÉSI GAZDASÁG VÁLSÁGA

A második világháborút követő évtizedekben a gazdasági struktúrák a fellendülés és a társadalmi stabilitás biztosítékai voltak.* Az ipari országok gyorsan, és a korábbi időszakhoz képest egyenletesen fejlődtek. Az infláció mérsékelt volt. A munkanélküliek száma többnyire alacsony, néhol pedig szinte elhanyagolható. A gazdaság fejlődésének eredményei az élet minden területére serkentőleg hatottak. Általános megelégedettség jellemezte ezt az időszakot.

Mindez azonban már a múlté. A hatvanas évek óta az ipari társadalom nehézségekkel terhes időszakát éli. A gazdasági törések szinte egymást követték. Miután egyre inkább teret hódított az a meggyőződés, miszerint a korábbi periódus elméletei és gazdaságpolitikái sem megmagyarázni sem pedig megváltoztatni nem tudják a jelen eseményeket, a gazdasági törések az ipari rendszer általános krízisekénti szilárdultak meg a köztudatban.

A krízis kezdete szakaszát széles körű elégedetlenség és társadalmi nyugtalanság jellemezte. Ezt nyersanyaghiány, majd pedig nagyfokú infláció követte. Az Egyesült Államokban, csakúgy mint másutt, ezek a tünetek kérdésessé tették az alapvető társadalmi és gazdasági intézményeket. Próbálkoztak a korporáció, a szakszervezetek és az állam újraszervezésével is. A válság azonban megoldatlan rejtély maradt: hogyan lehetséges ugyanis, hogy a korábban bevált intézmények, amelyek biztosítani tudták a fejlődés és stabilitás feltételeit, egyszerre infláció, munkanélküliség, stagnáció és társadalmi nyugtalanság forrásaivá váltak? A kérdést kétféleképpen lehet megválaszolni. Az egyik magyarázat egyrészt a gazdasági rendszerre ható külső megrázkódtatásokat hangsúlyozza, valamint azokat a tényezőket, amelyek a makroszabályzás intézményeire kifejtett hatásuk folytán elmélyítették a megbomlott gazdasági rendszer válságát. Másrészt azokat a tévesen értelmezett és gazdasági töréssel kiváltott, de politikai következményeket emeli ki, amelyek később eláásták a makrogazdaság stabilitását és súlyosbították a krízist. E fejezet túlnyomó része ezt a magyarázatot veszi alapul; a válság történetét úgy vázolja fel, mint tévedésekkel terhes véletlenek láncolatát.

* Részlet a szerzők *The Second Industrial Divide* című könyvéből (hetedik fejezet: The Mass-Production Economy in Crisis). Basic Books, New York, 1984.

A másik magyarázat szerint az intézményrendszerben beállt rejtélyes fordulat a gazdasági rendszer háború utáni fejlődésében mutatkozó korlátokkal hozható összefüggésbe. E nézet értelmében, amelyet egyébként tanulmányunk második részében szemléltetünk, a válság oka abban rejlik, hogy a késő hatvanas évek intézményrendszere képtelen volt a bővülő tömegtermelési technológiához alkalmazkodni. Ez a magyarázat egy lényeges pontban megegyezik az elsővel, méghozzá abban, hogy a hetvenes évek válságát mindekettő szerint csökkenteni lehetett volna, sőt el is lehetett volna kerülni az intézmények megfelelő irányításával, vagy pedig azok teljes megreformálásával. Ugyanakkor azonban különbözik is az elsőtől, hiszen magába foglalja azt a feltételezést is, hogy a jelen nemzetközi gazdasági helyzet és az ipari stabilizációt célzó mind kifejezettebb nemzeti intézkedések mellett a folyamatos fejlődés előbb vagy utóbb az intézményrendszer radikális átformálásnak lesz a függvénye. Felvilágosult irányítással meg lehet kímélni a világot a válságtól, nem úgy viszont a kritikai változtatások szükségességétől.

A válság mint véletlen és tévedés: öt kritikus periódus

Abban az esetben, ha a válságot külső megrázkódtatások következményének tekintjük, öt, egymást átfedő periódusról beszélhetünk. Az első periódust a késő hatvanas és a korai hetvenes évek társadalmi nyugtalansága képezi. A másodikat az jelzi, hogy az Egyesült Államok felhagyott azon gyarkolatával, hogy a dollárt konstans áron aranyra váltsa; valamint az ezt követő 1971-es változás, minek következtében a nemzetközi pénzügyi rendszer a lebegő árfolyamra tért át. A harmadik és a negyedik periódus az olajárak nagyarányú növekedésével kezdődött. Az első drágulás, amelyet élelmiszerhiány is tetőzött, 1973-tól 1979-ig tartott, míg az iráni forradalom kiváltotta második drágulás az 1979-től 1983-ig tartó időszak arculatát rajzolta ki. Az 1980-ban kezdődő ötödik fázist világméretű gazdasági visszaesés jelezte, amelyet az Egyesült Államok által prolongált magas kamatlábak váltottak ki.[1]

I. TÁRSADALMI NYUGTALANSÁG

Az Egyesült Államokban az 1960-as évek végén jelentkező társadalmi nyugtalanságot háborúellenes egyetemista lázadások (vietnami háború), valamint a polgárjogi mozgalmak fémjelezték. Ez utóbbiaknál elsősorban a négerek tüntetéseire kell gondolnunk, habár a megkülönböztetés eltörlését célzó követeléseiket a többi hátrányos helyzetben levő társadalmi csoportok is elfogadták. Nyugat-Európában az elégedetlenség még nagyobb méreteket öltött. Legszámottevőbbek az egyetemisták és a vendégmunkások megmozdulásai voltak, habár a hazai „kékgallérosokat" – Olaszországban és Franciaországban pedig a „fehérgallérosok" egy csoportját – is nagyon kevés választotta el a gazdasági rendszer ellen irányuló lázadástól. Európában a tiltakozó megmozdulások céljukat tekintve is sokrétűbbek voltak. Ezen célok olyan viták indítékaivá

váltak, amelyek az ipari társadalom lehetőségeit és jövőjét taglalták. Az Egyesült Államokban a háború és a gazdasági problémák háttérbe szorították a hasonló vitákat.

A mai napig sem dolgoztak ki olyan elméletet, amely meggyőző magyarázatot adna a megmozdulások egyidejűségére és változatosságára. A leggyakrabban hangoztatott magyarázat szerint a korábbi évtizedek társadalmi stabilitása a munkásosztály kollektív önuralmának volt köszönhető, ami az iparosodást meglőző nélkülözés és belenyugvás következménye volt, amit a harmincas évek válsága, valamint a piaci fegyelem csak megszilárdított.[2] Az elmélet a háború utáni makroszabályzás rendszerére hivatkozik, amely a piaci fegyelem rendszerét váltotta fel, valamint arra, hogy a háború utáni jólétben felnövekvő új generáció nem emlékezett már a nagy gazdasági válságra és az azt megelőző zűrzavarra. Őket tehát semmi sem tartotta vissza attól, hogy tiltakozzanak a meglevő helyzet ellen. A radikális értelmezés ezt a tiltakozást a politikai participáció demokratikus jogának a munkahelyre való kiterjesztéseként magyarázza.[3]

Az egyesült államokbeli és a nyugat-európai munkásmegmozdulásokat egy másik, a korábbival ellentétes elmélet is magyarázza. Ez nem a munkások megváltozott életkörülményeit, hanem megváltozott álláspontjaikat hangsúlyozza; úgyhogy az elmélet az utóbbi változásokat a makrogazdaság szabályzási rendszerével hozza összefüggésbe.[4] Az Egyesült Államok merev bérrendszere, valamint a tömegtermelésre való átálláskor jelentkező európai munkaerőhiány miatt, olyan munkaerő-tartalék vált szükségessé, amely az érvényes bérek mellett állandóan az ipar rendelkezésére áll. A háború utáni első évtizedekben az Egyesült Államok munkaerő-tartalékát többnyire a déli államok néger lakossága képezte; elsősorban a nők és a fiatalok. Európában ezt a tartalékot a bevándorlókkal gyarapított mezőgazdasági dolgozók képezték.

A munkaerőpiac valamint a rögzített árakkal bíró allokatív rendszer egészének zavartalan működése attól függött, hogy ezek a tartalékrétegek hajlandók voltak-e szükség esetén munkát vállalni a gyárakban. Ilyen munkafeltételek csak addig létezhettek, amíg ezek a marginális helyzetben levő csoportok kívülállóknak érezték magukat az ipari társadalomban. Az egyesült államokbeli négereknek, valamint az európai vendégmunkásoknak azért volt szükségük az ipari munkából származó jövedelemre, hogy a falusi életmódjukat folytathassák, mezőgazdasági birtokot vegyenek, vagy pedig a meglevőt fejlesszék. A nők az iparból származó jövedelem segítségével elzálogosított javaikat váltották vissza, ami után minden idejüket a háztartásnak szentelték. A fiatalok ezt a pénzt vagy tanulásra fordították, vagy pedig kamaszos kívánságaikat elégítették ki. Ilyen körülmények között a munkások nem voltak érdekeltek a gyári munkához szükséges képességek elsajátításában, hisz azok semmilyen szerepet sem játszottak a jövőre vonatkozó terveikben. Nem törekedtek a munkabiztosítás kiharcolására sem, csőd esetén ugyanis a farmerek visszamentek mezőgazdasági birtokaikra, a nők otthonukba, a fiatalok pedig szüleikhez.

A dél-olaszországi munkások helyzete viszont arra mutat rá, hogy ezek a társadalmi csoportok a gazdaság szerves részévé váltak. Ez a mozzanat jelentősen módosította az említett munkások önmagukról alkotott képét, minek kö-

vetkeztében megváltozott viselkedésük a munkaerőpiacon. Minél inkább érezték ugyanis azt, hogy nélkülözhetetlenek az ipar számára, és teljes egészében az ipari munkától függnek, annál kifejezettebben követelték, hogy állandó és jól fizetett munkát biztosítsanak számukra, valamint, hogy szakképesítésre tegyenek szert. Ezzel egyidejűleg a korábbi munkakörülmények most efogadhatatlannak tűntek számukra, mert szűk keretet biztosítottak jogaik érvényesítésére. Ezt a megváltozott álláspontot bizonyítják a milánói és turini olaszok, a detroiti négerek, a franciaországi portugál bevándorlók és az ottani földművesek, valamint a nyugat-németországi törökök között végzett kutatások eredményei.[5]

Ez az alternatív magyarázat összhangban van a tüntetők követeléseivel, valamint azokkal a változásokkal, amelyeket ezek a követelések kiváltottak. (Habár rendkívül nehéz az „alulról jövők militáns magatartása" és az intézményrendszer reformja között közvetlen kapcsolatot kimutatni.) Az Egyesült Államokban a megmozdulások legfontosabb eredménye az volt, hogy az elégedetlen társadalmi csoportok különböző intézmények védelmét kezdték élvezni, ami számukra korábban nem volt lehetséges. A nagybirtokos munkaadókat pl. minimálbérek kifizetésére kötelezték. Azzal, hogy a mezőgazdaság munkaerőtartalékának fizetését a nemzeti bérrendszerhez kapcsolták, kiszélesedett ez utóbbi érvényesülési területe. Ennek következtében lehetővé vált, hogy a minimálbérek emelkedésével – igaz, megkésve és aránytalanul –, de minden bér emelkedjen. Más reformok a jövedelemvédelem rendszerének hatáskörét szélesítették ki a korábban marginális helyzetben levő munkásokra. Mindez a munkanélküli, valamint szociálisbiztosító rendszerben foganatosított mérsékelt változásoknak, és a rászorulóknak szánt juttatások hirtelen megnövekedésének volt tulajdonítható.

Nyugat-Európában a marxizmus szolgálta a baloldali pártok és a szakszervezetek közötti párbeszédhez szükséges kiindulópontot. A tiltakozást ezekben az országokban ennélfogva inkább a társadalmi változás kezdetének a jeleként értelmezték – a kapitalizmusból a szocializmusba való áttérés kezdetének? – mint az alkotmányos jogok bővítését célzó követelésnek. A kapitalizmus, valamint az ipari társadalom ellen irányuló tiltakozással foglalkozó minden fejtegetés ellenére (ideértve az új, kísérleti termelési módszereket is, amelyek később nagyon fontos szerepet játszottak) a megmozdulások olyan változásokhoz vezettek, amelyek az európai gazdasági rendszereket a makroszabályozás amerikai típusához hasonlították. Franciaországban a bérek a megélhetési költségekhez idomultak, a munkabiztosítás, valamint a munkanélküli segély pedig megnövekedett. Olaszországban a „Statuto dei Lavoratori" csupán az első volt a számos reform közül, amilyen többek között a bérszabályozás is, amely függetlenítette a fizetési szintet és a vásárlóerőt a munkaerőpiacon uralkodó helyzettől. Ugyanez érvényes a Nyugat-Németországban 1969-ben meghozott „Arbeitsförderungsgeset"-re is.

Mindezen változások ára az volt, hogy a nemzetgazdaságokat ezentúl érzékenyebben érintette a bérinfláció. Ezt az inflációt részben a munkaerőhiány váltotta ki, részben pedig az, hogy a szakszervezetek nagyobb részesedést követeltek a nemzeti jövedelemből; ez utóbbit az „alulról jövők militáns magatar-

tása" gátolta. A hetvenes évek elején azonban a munkaadók ellenintézkedésekhez folyamodtak. Az Egyesült Államokban fiatalokat, latin-amerikai és Karibszigetek-i bevándorlókat, és nagyszámú nőt foglalkoztattak, olyan munkásokat tehát, akik közül senki sem követelt „felduzzasztott" bért. Franciaországban az újonnan hatályba léptetett munkahely-szavatolási törvényt úgy kerülték meg, hogy ideiglenes munkát biztosító irodákon keresztül toboroztak munkásokat, valamint bevezették a rövid lejáratú munkaszerződéseket.[6] Olaszországban a nagy vállalatok kisebb vállalatokat bíztak meg olyan munkával, amely számukra nem volt kifizetődő. Nyugat-Németországban, ha szükségesnek mutatkozott, a munkaadók bármikor elbocsáthatták a munkaerő-felesleget, mivel a munkahely-szavatolást nem támogatta a közigazgatás. Ezenkívül a munkásosztály keretében tapasztalható megosztottság is gátolta a szakszervezeteket abban, hogy a képesítés nélküli bevándorlók számára is olyan munkafeltételeket biztosítsanak, mint a szakképzett hazai munkásoknak. Az amerikai „panaszeljárás" példája is arra utal, hogy a szakszervezet működése összeegyeztethető a gyors gazdasági fejlődéssel, abban az esetben, ha az üzletért folytatott erőharcot megfelelő törvények szabályozzák.

Az Egyesült Államokban a hetvenes évek elején életbe léptetett reformokra úgy tekintettek, mint amelyek a fennálló rendszer fejlődéséből adódnak. Európában a reformok a társadalom modernizációjának (amerikanizációjának) felgyorsulását jelentették. Ezenfelül úgy tűnt, hogy a változások következményeit az érintett felek is vállalni tudják. Mindebből kifolyólag a válság első periódusára úgy tekintettek, mint a háború utáni fejlődés folytatására – egészen a rendszerben jelentkező első törésig. A tiltakozó megmozdulások tehát azt a felfogást látszottak alátámasztani (amely a hatvanas évek elejétől még az európai baloldal körében is elterjedt), hogy a gazdasági fejlődés következtében a tiltakozás mint a véleménynyilvánítás elavulttá vált. Az intézményrendszerek szilárdsága, valamint a reformok irányvonala viszont arra utalt, mintha a bejáródott utakon történő további fejlődés a korábbi elképzelést igazolná. Habár a hetvenes évek elején ez a remény fokozatosan felerősödött, beteljesülését a rendszerben mutatkozó egyéb változások meggátolták.

II. LEBEGŐ ÁRFOLYAM

A hatvanas évek társadalmi nyugtalansága lényeges változáshoz vezetett a nemzetközi pénzügyi rendszerben: a rögzített árfolyamot a lebegő árfolyamrendszer váltotta fel. Ezt a változást senki sem tekintette a kapitalista termelési módon alapuló ipari társadalom kritikus fázisának – legalábbis nem abban az értelemben, mint az azt megelőző társadalmi nyugtalanságot, vagy az azt követő olajárrobanást. Az ipari országok átlagpolgára számára ez a változás olyan esemény volt, amit azonnal nem is értett, de különösebben nem is foglalkoztatta. Nagyon fontos eseménynek bizonyult azonban a továbbiakban. Azoknak az intézményeknek volt a következménye, amelyeket a hatvanas évek Európa-szerte elterjedt társadalmi nyugtalansága váltott ki. Később ugyanis alapvetően meghatározta azokat a lépéseket, amelyeket az elkövetkező események tettek világszerte szükségszerűvé.

A nemzetközi pénzügyi rendszerben beállt változást elsősorban az okozta, hogy a hatvanas évek végétől rohamosan csökkent az Egyesült Államok versenyképessége a nemzetközi piacon. A versenyképesség elvesztése főleg a belső inflációnak volt tulajdonítható, amelyet Johnson elnök váltott ki azzal, hogy nem volt hajlandó adónöveléssel fedezni a vietnami háború költségeit.[7] 1971 derekán a javak, szolgáltatások és az utalványok fizetési mérlege az 1964-ben kimutatott igen magas 7,6 billió dollárról csaknem nullára esett vissza. Az árukereskedelemben beállt változás még fenyegetőbb volt.[8] Az, hogy a dollár nem számított többé megbízható valutának, már önmagában is növelte a nemzetközi spekulációt és pánikhangulatot. Annak érdekében, hogy a Bretton Woods-i rögzített árfolyamrendszerben a dollár továbbra is megőrizhesse kiváltságos helyzetét, az Egyesült Államoknak le kellett volna mondania a belföldi gazdaságpolitika tervezéséről, amivel elérte volna, hogy a belföldi események a külföldi érdekbiztosításos ipari versenyképességhez idomuljanak. Amikor 1971-ben Nixon elnök szembe találta magát ezzel a lehetőséggel, inkább a külföldi valuták dollárrá, és a dollár konstans áron való aranyra váltásával hagyott fel. A dollár először leértékelődött, majd pedig – annak ellenére, hogy a pénzügyi szakemberek továbbra is hatással voltak a valutapiac helyzetének alakulására – értéke a többi valutához mérten kezdett változni.[9]

Ha az Egyesült Államok gazdasági helyzetének a romlását nem is vesszük figyelembe, a nyugat-európai intézményrendszerben beállt változások – a késő hatvanas évek társadalmi nyugtalansága folytán – elkerülhetetlenné tették a pénzügyi rendszer megreformálását. A kötött árfolyam, jóllehet lehetővé tette az Egyesült Államok számára, hogy kivonja magát a nemzetközi korlátok alól, a többi nemzetet arra késztette, hogy belföldi gazdaságpolitikájukat a fizetési mérleg egyensúlyban tartásából adódó követelményeknek rendeljék alá. Miután az európai államok egyszer a kereslet irányításán keresztül megvalósuló belföldi vásárlóerő fenntartása mellett döntöttek, valamint (pl. Franciaországban és Olaszországban) a bérrendszert a megélhetési költségekhez idomították, az árfolyamokkal kapcsolatos hiányt nem lehetett többé egyszerűen a belföldi árszint módosításával helyreigazítani. A megbomlott kereskedelmi mérleg tehát arra késztette az európai országokat, hogy kivonják magukat azon terhes kötelezettség alól, hogy a Nemzetközi Valutaalap diktálta törvények mellett valutájuk számára rögzített árfolyamot biztosítsanak.[10]

Ha 1971-ig a nemzetközi valutarendszer megreformálása elkerülhetetlenné is vált, a lebegő árfolyam kérdése még nem volt napirenden. Az Egyesült Államokban mutatkozó fizetésmérleg-deficitet – ami valójában a pénzügyi válság közvetlen előzménye volt – a leértékelés enyhítette. A leértékelés a rögzített árfolyamrendszerben is megvalósulhatott volna, ha az árfolyamokat újra egybehangolják. A dollár leértékelése egymagában nem késztette volna arra az Egyesült Államokat és a többi vezető kereskedelmi országot, hogy belföldi rövid lejáratú gazdaságpolitikájukat a nemzetközi versenyképességtől tegyék függővé. Ha a Bretton Woodsban elvetett tervek valamelyikéhez visszatértek volna, a problémát meg lehetett volna oldani: ha pl. a nemzetközi pénzügyi rendszer számára megfelelő rugalmasságot biztosítottak volna annak érdekében, hogy bármelyik ország deficitben tarthassa fizetési mérlegét az átlagos időszak

keretein belül. A tartós deficitet végül felszámolták volna, mivel egyik következménye az, hogy az adott ország nincs jelen a világ exportpiacán, amit a többi ország – annak ellenére, hogy szívesen akkumulálnának külföldi valutát – nem tűrne hosszú ideig. A likviditás megnövekedése viszont lehetővé teszi a struktúra azon idomulását, melynek célja meggátolni, hogy az ilyen deficit viszonylag sokáig elhúzódjon. Egy olyan rögzített árfolyamrendszert, amely elviselte volna a strukturális változásokból adódó megrázkódásokat, meg lehetett volna őrizni; vagy egy új nemzetközi fizetőeszköz bevezetésével – olyan elosztás mellett, amely lehetővé tette volna a kereskedelmi országok tartalékának növelését –, vagy pedig úgy, hogy a Nemzetközi Valutaalapot, vagy valamely más nemzetközi intézményt alkalmassá tesznek arra, hogy kedvező feltételek mellett pénzalapot biztosítson a deficit sújtotta országoknak.

A lebegő árfolyam újonnan kialakított rendszere az elhamarkodott politikai lépések, az uralkodó gazdasági elmélet, valamint a puszta véletlen összetett eredménye volt. A dollárra irányuló nyomás, amely már a régi rendszer alatt is érezhető volt, olyan hirtelen megnövekedett, hogy nem volt idő olyan multilaterális tárgyalásokra, amelyek egy nemzetek felett álló bank megalapításáról dönthettek volna. Egy új, viszonylag rögzített árfolyamlistáról csak 1972-ben történt megállapodás, de még akkor sem kísérték olyan intézményreformok, amelyek annak működését hatékonnyá tették volna. A lebegő árfolyam tehát látszólag a merevség eredménye. Mindemellett azonban, a befolyásos amerikai közgazdászok nagyon is kedvezően ítélték azt meg. Elfogultságuknak tudható be, hogy erényt láttak abban, ami csakhamar szükségszerű lépésnek tűnt, valamint, hogy nem támogatták azokat a próbálkozásokat, amelyek újabb megoldás kidolgozását irányozták volna elő.

A közgazdászok részben hivatásukból adódó „esztétikai" okok miatt ragaszkodtak a lebegő árfolyamhoz. Ez az árfolyam jobban beleillett a neoklaszszikus közgazdászok által gyakran elemzett árverezés-piac rendszerébe, mint a rögzített árfolyam, legalábbis addig, amíg az elméletileg megalapozott volt. A korlátozott dollárértéket két érv alapján részesítették előnyben. Először is azért, mert a rögzített árfolyamrendszerben a valuta értékmódosítását az egyes termékek árának módosításával kell korrigálni. A lebegő árfolyamra való átváltás ennélfogva azt jelenti, hogy egyetlen ár módosítása száz meg ezer ár módosítását váltja fel – a valuta ára változik, nem pedig minden egyes kereskedelmi cikk ára. Az egyedi árváltozás egyszerűbb, hatékonyabb és kevésbé van a véletlenszerű zavaró körülmények hatásának kitéve, mint a többrétű árváltozás. A korlátozatlan dollár mellett szóló második érv az volt, hogy a lebegő árfolyam lehetővé teszi minden egyes nemzetgazdaság számára, hogy elszigetelje magát más országok belföldi piacpolitikájától. Vagyis ez azt jelenti, hogy minden gazdaság kivonhatja magát a nemzetközi kereskedelem kényszere alól.[11]

Ezek az érvek azonban a pénz felhasználásának egy lényeges aspektusát hagyták figyelmen kívül, akárcsak a háborút követő gazdaságok mikro- és makroszabályozási rendszereinek alapvető jellemzőit. Ezek a mulasztások adnak magyarázatot részben arra, hogy az új rendszer feltételezett előnyei miért nem valósultak meg, részben pedig, hogy miért vált a lebegő árfolyamra való áttérés a stabilizációt célzó elkövetkező próbálkozások kerékkötőjévé.[12]

Mindenekelőtt, a lebegő árfolyam mellett szóló első érv valójában lényegtelen. A keynesiánus makrogazdasági szabályzórendszerben a belső bér-ár struktúra ugyanis meglehetősen merev. A nemzetgazdaságon belül minden bér és ár együtt csökken vagy növekszik, mintha csak közös volna az alapjuk. Ilyen körülmények között szinte lényegtelen, hogy az árfolyam változik-e, vagy pedig a belföldi árszint. Mindkét esetben csak egy módosítás szükségeltetik.

A második érv, figyelembe véve a lebegő árfolyamrendszer elszigetelődési képességét, ugyancsak nem érinti a lényeget. Ez szintén a termelési rendszer merevségével magyarázható. Ha egy vezető kereskedelmi ország gazdaságilag megfeneklett, akkor a partnerek termékei iránt is csökkent a kereslete. A neoklasszikus felfogás szerint a kereskedelmi cikkek árában mutatkozó relatív változás, amelyet a gazdasági pangás vált ki, a külföldi termékek iránti keresletet az eredeti szintre állítja vissza. A hetvenes évek feltételei között a gazdasági tevékenység olyannyira a belföldi adottságok függvényévé vált sok vezető kereskedelmi országban, hogy a gazdasági pangás esetén a kivitel csekély növekedése nem eredményezett olyan beruházás- és fogyasztásnövekedést, amely a behozatal iránti igényt újjáélesztette volna: a „eno-keynesianizmus" ugyanis olyannyira tért hódított, hogy a hazai gazdaságpolitikára volt szükségük annak érdekében, hogy a belföldi gazdaság fellendülhessen. Viszont mégsem olyan mértékben, hogy az egy országon belül uralkodó gazdasági feltételek ne hatottak volna kereskedelmi partnereik gazdasági feltételeire. A végeredmény az volt, hogy a lebegő árfolyamban mutatkozó változások ellenére a vezető kereskedelmi országok még mindig egymás gazdasági tevékenységének a biztosítékául szolgáltak. Igaz, hogy nem a nemzetközi valutarendszer személytelen mechanizmusán keresztül, hanem közvetlenebbül, méghozzá egymás piacát érintő terjeszkedő vagy korlátozó gazdaságpolitikájuk révén. Ebből kifolyólag, a lebegő árfolyamra való áttérés csak annyiban járult a nemzetközi gazdasági összefonódás problémájának a megoldásához, hogy leegyeszerűsítette a korporációs könyvvitelt.

Mivel figyelmen kívül hagyták a pénz egy lényeges funkcióját, az új rendszer bevezetése nem hozta helyre a megbomlott nemzetközi kereskedelmet, sőt még bizonytalanabbá tette annak alapjait. Mindegyik iskolás szöveg megállapítja, hogy a pénznek három funkciója van: először olyan értékmérő, amely a különböző termékek egymáshoz viszonyított értékét határozza meg; ezenkívül csereeszköz és kincsképző eszköz. A lebegő árfolyamrendszert az első két funkció alapján dolgozták ki. A pénzhasználat e két módja mellett az emberek őrzik is a pénzt – vagyis a különféle valutákat –, mivel ezt a kincsfelhalmozás biztonságos módjának tekintik (biztonságosabbnak a vagyonfelhalmozás egyéb formáinál). Egy bizonyos valuta iránti kereslet hirtelen megváltozhat, attól függően, hogy a befektetők miként vélekednek egy világrész politikai stabilitásáról. Rögzített árfolyamrendszer mellett, ha egy ország valutája iránt megcsappant a kereslet, az nem volt kihatással az ország termékeinek világpiaci árára. Változó árfolyamrendszer esetén viszont, a valuta iránti megcsappant kereslet igenis kihatott a termékek árára. A legbiztonságosabb vagyonfelhalmozásról – vagyis a legbiztonságosabb valutáról – kialakult elképzelés megváltozása volt az 1971-től tapasztalható dollárérték-hullámzás legfőbb oka.[13] Ez

azt jelenti, hogy a lebegő árfolyamra való áttérés a nemzetközi kereskedelemben szereplő termékek árát olyan tényezők függvényévé tette, amelyek csak távolról érintették a nemzetgazdaság működésést – az előrejelzés és ellenőrzés pedig csaknem lehetetlenné vált.

Ezek a kiszámíthatatlan árfolyam-hullámzások problémákat okoztak a tömegtermelési gazdaságban is; ezenkívül olyan politikai reakciókat váltottak ki, amelyek az egész kereskedelmi rendszer nyitottságát veszélyeztették. A neoklasszikus elképzelés a nemzetközi árfolyamot rendkívül rugalmas viszonyok eredményeként jellemzi, ahol az egyes országok és termékeik iránti kereslet zökkenésmentesen változik. A tömegtermelésben viszont a termelők hosszú távon döntenek valamely termelési mód mellett, ami után nagyon nehéz, vagy talán lehetetlen is más termelési módra váltaniuk. Pl. mikor a japánok betörtek az Egyesült Államok autópiacára, bizonyos változásokat kellett foganatosítani a termelési módban, részvénytársaság-hálózatot kellett létrehozni, valamint megszervezni a javítószolgálatot. Ezek hosszú távú beruházások, amelyeket a japánok talán nem kockáztattak volna meg, ha előre sejtik, hogy a dollár értéke nagy ingadozást mutat a jenhez képest. Mivel a beruházásokra sor került, a japánok nem voltak hajlandók felszámolni őket csupán azért, mert a dollár értéke időnként változott. Épp ellenkezőleg, a japánok – és mindazok, akik hasonló helyzetben voltak – sokkal inkább a meglevő piacokat igyekeztek megőrizni piacingadozás esetén. E célból új adminisztratív megoldások után kutattak, amelyek pl. a „barber ügyletekre" vagy a kontingensekre vonatkoztak. Ezek a megoldások azonban aláássák az uralkodó szabadkereskedelmet. Ebből az következett, hogy az árfolyam kiszámíthatatlansága és növekvő ingadozása, amely a biztonságos kincsfelhalmozás iránti igényre vezethető vissza, a meglevő szabályzási rendszer keretei között később további két gátat emelt a megszokott üzleti élethez vezető úton: csökkentette a tömegtermelésbe való befektetéseket, de elősegítette a vezető gazdasági szerveződés létrejöttét (ilyen pl. az Európai Gazdasági Közösségben uralkodó kötött árfolyamrendszer, amely a nemzeti önellátáshoz való visszatérés fenyegető lehetőségét hordozza magában).

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a lebegő árfolyamrendszer ideiglenesen megoldotta az Egyesült Államoknak, valamint legfontosabb kereskedelmi partnereinek közvetlen problémáit; az idő múlásával azonban csak növelte a világpiacon uralkodó zűrzavart és bizonytalanságot. A dollár értéke a többi fontos valutához képest nagyon gyakran változott, méghozzá oly módon, hogy az sem a kereskedelmi mozgásokkal, sem pedig a kamatlábak és inflációs ráták között mutatkozó különbséggel nem magyarázható. Ebből kifolyólag a dollár értékének változását lehetetlen volt előrejelezni.[14] Ezt a 7.1 táblázatnak a korai nyolcvanas évekre vonatkozó adatai bizonyítják a legjobban. Habár nehéz meghatározni, milyen hatással volt ez a változás a gazdasági tevékenységre, nyilvánvaló, hogy (a háború utáni rendszer a továbbiakban tárgyalt két újabb változásához hasonlóan) gyengítette azt a stabilitást, amely korábban a tömegtermelés alapját képezte.

7.1 táblázat

Az USA-dollár árfolyama (1975=100)	
1970	118,6
1971	115,7
1972	107,4
1973	98,5
1974	101,0
1975	100,0
1976	105,2
1977	104,7
1978	95,7
1979	93,7
1980	93,9
1981	105,7
1982	118,1

Forrás: Nemzetközi Valutaalap: A nemzetközi statisztika évkönyve, 24. kötet.
A táblázat az effektív árfolyamban beállt változásokat jelzi. Az USA-dollárt a többi fontos valuta árfolyamával veti össze, a vonatkozó tényezőket pedig a Nemzetközi Valutaalap multilaterális árfolyamodelljétől kölcsönözte.

III. AZ ELSŐ OLAJÁRROBBANÁS ÉS AZ OROSZ BÚZAMEGÁLLAPODÁS

1973-ban a nyugati világ még mindig emlékezett a hatvanas évek tüntetéseire, és még mindig nem volt tisztában a lebegő árfolyam bevezetéséből adódó minden következménnyel. Két esemény jelezte ekkor a világháború utáni gazdasági válság második periódusának kezdetét: az arab olajembargó és a szovjet búzamegállapodás. Közvetlenül egyik eseményt sem a fejlett kapitalista országok gazdasági fejlődése váltotta ki. A búzamegállapodást többéves gyenge búzatermés előzte meg a Szovjetunióban, amely arra kényszerítette ezt az országot, hogy a hiányzó mennyiséget a nyugati piacokon szerezze be. Az olajembargó az arab országok részéről politikai lépésnek számított, amiért a nyugati országok Izraelt támogatták az 1973-as arab–izraeli háborúban. Függetlenül az okoktól, mindkét esemény csak növelte a szilárd béreken és árakon alapuló nemzetgazdasági rendszerek labilitását, mivel azokat nagyon érzékenyen érintette az alapvető energiaforrások és nyersanyagok hiánya.

Az Egyesült Államokban a felhalmozott mezőgazdasági termékmennyiség „lengéscsillapító" szerepet töltött be: vagyis az ipari szektor működési elveihez hasonlóan a mezőgazdasági termények árát szabályozta. Ezek az árufeleslegkészletek lehetővé tették, hogy a nagyon eltérő terméshozamok ellenére a mezőgazdasági termények ára viszonylag szűk keretek között mozogjon. A Szovjetunió búzamegállapodása azonban kimerítette ezeket a tartalékokat, úgyhogy a háború utáni időszakban először történt meg, hogy a keresletben mutatkozó változás közvetlenül kihatott az árak alakulására.[15] Az olajtartalékok megcsappanása, amelyet az arab államok embargója váltott ki, ugyanúgy hatott az árak alakulására, mint a szovjetek búza iránti megnövekedett kereslete. Az arab országok azon képessége és hajlandósága, hogy szükség esetén növelik a terme-

lést, az Egyesült Államok gabonatartalékának megfelelő olajkészletet teremtett; amikor ez a készlet kimerült, az olajárat ugyancsak a keresletben beállt változások határozták meg.

A búzamegállapodás és az olajembargó ugyanolyan veszélyt jelentett a fejlett államok szabályzó rendszerére, mint a marginális helyzetben levő munkástömegek tiltakozása a hatvanas években. Igaz ugyan, hogy a veszély hasonló jellegű volt, a fejlett országok azonban mégsem tudták elhárítani: a korporációknak ugyan sikerült új munkaerő-tartalékot találniuk, a búza és olajtartalék hiányát viszont nem tudták gyorsan pótolni. Az élelem- és üzemanyaghiány tehát a piaci árak gyors növekedéséhez vezetett. Mivel a makroszabályozás rendszerei a merev ár- és bérrendszeren alapultak, az alapvető termékeket érintő áremelkedés következtében minden bér és ár megemelkedett. Ez az emelkedés szokatlan inflatorikus folyamatokat eredményezett virtuálisan minden ipari országban. Mindaz, ami a bőség időszakában stabilitást eredményezett, a szűkös években labilitáshoz vezetett.

Igaz ugyan, hogy az infláció az árutartalékok kiürülésének csupán egyik következménye volt. A második következmény a bizonytalanság rendkívüli megnövekedése. Ami az élelmiszerhiányt illeti, a bizonytalanság nem volt túl nagy, mivel az Egyesült Államok ellenőrzése alatt tudta tartani a szovjetek jelenlétét a nyugati piacon – és élt is ezzel a lehetőségével. Ami viszont az üzemanyagot illeti, a bizonytalanság nagyon nagy volt: az araboknak azt a képességét, hogy az olajmennyiség tetszés szerinti adagolásával növeljék az árát, nem lehetett könnyen ellenőrzés alá vonni. Ezenkívül, annak ellenére, hogy az általános árszint megnövekedett, az olajtartalékok zárlata változásokat eredményezett az olaj árában és hozzáférhetőségében a többi áruhoz képest. A viszonylagos árakban bekövetkezett egyszeri, hirtelen változás is eléggé romboló erejű lett volna. A valós helyzet azonban fenyegetőbb volt, mivel sohasem lehetett tudni, hogy a viszonylagos árakban és a hozzáférhetőségben mutatkozó változások tartós jellegűek-e. (Valójában az embargót követő években az olaj viszonylagos ára csökkenő tendenciát mutatott.)

A tömegtermelésnek potosan az ilyen természetű bizonytalansággal volt a legnehezebb megbirkóznia – méghozzá a magas, kötött árak melletti hosszú távú befektetésekből, valamint a specializált aktívumból kifolyólag. Magas, avagy alacsony energiaárakat vegyenek-e számításba a termelési terv kidolgozásakor? A dilemmát az üzemanyag-takarékos autók iránti váltakozó kereslet illusztrálja a legjobban, ami a krízis előtt, 1967-ben, az Egyesült Államok autópiacán 9,3% volt. Ez 1975-ben 32,4%-ra növekedett, majd 1978-ban 26,4%-ra csökkent.[16] A termék iránti kereslet bizonytalanságát a felszerelés működtetési költségeinek a bizonytalansága csak tetőzte. E két bizonytalansági faktor a tömegtermelés kiadásainak megnövekedését eredményezte az ipari termeléshez viszonyítva. Azzal, hogy a tömegtermelésnek a hatékonyságból adódó előnye csökkent, egyszer s mindenkorra a tömegtermelési termékek piaca is leszűkült.

E két eseménynek az infláción és a bizonytalanságon kívül volt egy harmadik következménye is: az ipari világban domináló gazdaságpolitika célja is megváltozott. Az expanziót a korlátozás váltotta fel. Ez a változás, amit tulajdonképpen az áremelkedés váltott ki, csaknem minden ipari ország gazdaságában bekövetkezett (néhol ugyan pár évvel később, mint másutt).

A japánoknál volt elsőként tapasztalható. Először is, őket nem érintette a hatvanas évek nyugtalansága, másodszor pedig ők függtek leginkább a behozatali energiától. Ebből kifolyólag az infláció náluk volt a legmagasabb (a japán fogyasztói árindex az 1973–74-es években 17%-kal növekedett, 1974–75-ben pedig további 11%-kal).[17] Az Egyesült Államok – ahol a munkások elbocsátása vált a gazdasági problémák legszéleskörűbben alkalmazott gyógymódjává – ugyancsak gyorsan reagált. A változás Nyugat-Európában volt a leglassúbb: itt ugyanis jól emlékeztek a hatvanas évek lázongásaira és tartottak attól, hogy a korlátozó gazdaságpolitika bevezetésével a tüntetések újraélednek. Németországban, ahol az infláció keltette döbbenet intézményesített kereteket öltött, még szigorúbb gazdaságpolitikát vezettek be, mint Franciaországban vagy Olaszországban. Az időzítésben és szigorúságban mutatkozó eltérések ellenére, amint egyik ország a másik után csökkentette termelését, a nemzetközi kereskedelemben uralkodó kölcsönös függés meghozta a maga nem kívánt eredményeit: az egész világon gazdasági pangás állt be. Ugyanakkor, a társadalmi nyugtalanság – az elvárásokkal ellentétben – nem erősödött. Ez arra bátorította a politikusokat, hogy folytassák deflációs gazdaságpolitikájukat. Ez viszont azt eredményezte, hogy a növekedésükben – a bizonytalan olajárak és árfolyamok miatt – már amúgy is gátolt tömegárupiacok, a kereslet csökkenésével, még lassabban növekedtek.

Az első olajárrobbanás végső következménye az volt, hogy a gazdasági expanzió középpontja a fejlett világból a fejlődő világba helyeződött át. Az ötvenes és hatvanas évek folyamán a fejlett országok gazdasági termelése sokkal gyorsabban növekedett, mint a fejlődőké. A kereskedelem is sokkal szerteágazóbb volt a fejlett országok között, mint köztük és a fejlődő országok között. 1973 után azonban számottevően lelassult az ipari világ fejlődési rátája. Az Egyesült Államokban az 1965–70-es évek két százalékos gazdasági fejlődése az 1970–75-ös időszakban 1,4 százalékosra csökkent, mégis ez számított a legkisebb visszaesésnek a többi vezető ipari országhoz viszonyítva. Japánban az egy főre eső bruttó nemzeti termék évi átlagos növekedési rátája ugyanebben az időszakban 10,5%-ról 3,4%-ra csökkent, Németországban 3,7%-ról 1,6%-ra, Franciaországban 4,4%-ról 3,2%-ra, Olaszországban 5,2%-ról 1,6%-ra, az Egyesült Királyságban pedig 2,2%-ról 1,6-ra.[18]

A fejlődő országok fejlődési rátájára sokkal kevésbé hatott az olajkrízis. Több oka is van, hogy a gazdasági expanzió ezekben az országokban töretlen maradt. Egyes esetekben a fejlődést az olajból származó megnövekedett jövedelem biztosította. Délkelet-Ázsiában a fejlődést az tette lehetővé, hogy eleget tett a világpiaci követelményeknek, vagyis, alacsony bérek mellett tudta vállalni a közhasználati cikkek tömeges gyártását. Ez különösen a textiliákra, a ruházati cikkekre és az elektronikai alkatrészekre vonatkozik. Más országok, mint pl. Brazília vagy Lengyelország, gazdaságukat nagyméretű külföldi kölcsönök segítségével fejlesztették.[19] Az olajexportáló országok által felhalmozott hatalmas pénzösszegek, amelyek a fejlett országok bankjaiban voltak, ez utóbbi stratégiát segítették. Az olajdollár-tartalékoknak köszönhetően a kamatláb alacsony volt, a bankok pedig szívesen kölcsönöztek.

Miután a gazdasági fejlődés középpontja a fejlődő országokba tevődött át,

annak az volt a végső következménye, hogy az 1971-től 1974-ig tartó időszakban a fejlődő országok ipari termékeinek a kivitele évenként átlag 25,6%-kal növekedett, míg a fejlett országokban ez az átlag 11,2% volt. A kiszélesedő világpiacon a fejlődő államok részesedése az 1968-as 5,8%-ról 1976-ban 8%-ra emelkedett; a három újonnan iparosított gazdaság (Hongkong, Korea és Szingapur) részesedése a világexportban ugyanebben az időszakban megkétszereződött – 1,5%-ról 3%-ra növekedett.[20] A harmadik világ növekvő szerepe a világgazdaságban a nemzetgazdaságokra még számottevőbben hatott. 1980-ban pl. a Mexikóban és Brazíliában gyártott személygépkocsik, teherautók és autóbuszok a világon eladásra kerülő új járműveknek mintegy 4,2%-át tették ki; termelésük nagysága az Egyesült Államok járműpiacán eladott új járművek 15%-ának felelt meg. Ha a számvetésbe Argentínát is bevonjuk, a latin-amerikai gépkocsipiac ebben az évben az Egyesült Államok járműpiacának 17%-át tette ki.[21]

A világkereskedelem színhelyének megváltozása továbbá azt eredményezte, hogy az ipari termelők tanácstalanná és bizonytalanná váltak. Ez kétségkívül olyan tényező volt, amely gátolta a tömegtermelést és a szakosított technológiát részesítette előnyben. Ki tudta volna ugyanis előre megmondani, hogy mely gazdasági ágat veszélyeztetik az újonnan iparosodott országok és mikor?

IV. A MÁSODIK OLAJÁRROBBANÁS

A krízis történetének negyedik szakasza az iráni forradalom kiváltotta második olajárrobanás, amely 1979-ben kezdődött. Még a hetvenes évek mércéjével mérve is sokkhatású volt. Akkor következett be ugyanis, amikor a fejlett kapitalista országokban abban kezdtek reménykedni, hogy jó esélyeik vannak rá, hogy a korábbi megrázkódásból sértetlen intézményrendszerrel és gazdaságpolitikával lábaljanak ki. Közvetlenül az iráni eseményeket megelőzően a nyugatnémetek expanzív belföldi intézkedésekbe kezdtek, és erre bátorították kereskedelmi partnereiket is. A Nemzetközi Valutaalap – amelyre nagymértékben hatott Washington expanzív gazdaságpolitikája –, a harmadik világot érintő kedvező hitelpolitika lehetőségét fontolgatta. Abban az esetben ugyanis, ha ez a hitelpolitika megegyezett volna a magánbankok kölcsönzési programjainak az érdekeivel, akkor várhatóan világméretűvé válik a vásárlóerő. A második olajárrobbanás viszont szétfoszlatta a nemzetközi irányítás rendszerébe vetett reményt, méhozzá éppen akkor, amikor a rendszer lendületes fejlődést vett és olyan próbálkozásokat támogatott, amelyek talán alapvető változásokhoz vezettek volna.

Az olajárak újból nagyon megnövekedtek. Ezúttal azonban a megemelkedett olajárak eltérően hatottak a fejlett országok belföldi árrendszerére. Az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, Franciaországban és Olaszországban gyors árinflációt eredményezett, akárcsak 1974-ben (a nemzeti jövedelem deflációmutatója, vagyis az inflációs ráta mértéke, ezekben az országokban az iménti sorrendben így emelkedett: 8,5; 16,1; 10,6; 17,1%). Ezzel szemben Németországban és Japánban az infláció meglehetősen alacsony volt (4,3 valamint 2,8%, tehát jóval az 1968–78-as időszak 5,1 és 7,4%-os inflációs rátája alatt).[22]

Az infláció következtében a nyugati gazdaságok csökkentették a keresletet, majd pedig, kezdve az Egyesült Államokkal, gazdaságilag megfeneklettek. Abban az évben a nemzeti jövedelem, Olaszországot kivéve, minden nyugati országban visszaesett vagy pedig stagnált. A japán nemzeti jövedelem viszont 5,5%-kal növekedett – körülbelül annyival, mint egy évvel korábban, ami csaknem 2%-kal volt magasabb az első olajárrobbanást követő hazai növekedési rátától.

Az ipari világ gazdasági pangása, az infláció, valamint az OPEC-államok óriási jövedelme – amely különben a világ bankrendszerében forgott – a reális kamatlábakat a minimálisra csökkentette. (A valódi kamatláb ugyanis a bankoktól kölcsönözhető pénz használati díja és az infláció okozta értékveszteség közti különbség). Más szóval, majdnem semmibe sem került egyéves kamat mellett pénzt kölcsönözni, majd pedig a következő év megnövekedett jövedelméből visszafizetni. Az alacsony kamatlábaknak köszönhetően a fejlődő országok szívesen kölcsönöztek. Ezek a kamatlábak okozták azokat a nehézségeket is, amelyek megnehezítették az Egyesült Államoknak, hogy megfékezze az inflációt.

Az 1980-as gazdasági pangás lassú folyamat eredménye volt és nem volt túl nagy méretű; a gazdaságpolitikusok pedig bizonytalanok voltak a kimenetelét illetően. Az amerikai gazdaság stagnált; valamelyest megnövekedett a munkanélküliség; a termelékenység visszaesett. Az infláció tehát folytatódott. Végül a Federal Reserve Board (az USA központi jegybankjának igazgatósága) úgy próbált változtatni a helyzeten, hogy soha nem tapasztalt kamatlábakat vezetett be. Az Egyesült Államok Nemzeti Bankhivatalának diszkontrátája – vagyis az az ár, amit a bankok fizetnek a kölcsönvett pénzért, ha szükségleteiket nem tudják a meglevő pénztartalékokból fedezni – ez időszak alatt több mint 7%-kal növekedett, illetve az 1977-es 5,5%-ról az 1981-es 13,4%-ra. A bankok által felszámított elsődleges ráta 6,8%-ról 18,9%-ra emelkedett. A reális kamatlábak (amelyeket korábban az infláció miatt módosítottak) az 1979-es nullapontról 1981-ben 9,4%-ra emelkedtek.[23]

V. MAGAS KAMATLÁBAK, VILÁGMÉRETŰ GAZDASÁGI PANGÁS ÉS ADÓSSÁGVÁLSÁG

Ezek a soha nem tapasztalt kamatlábak okozták a gazdasági krízis ötödik fázisát azzal, hogy mélyreható és hosszan tartó gazdasági pangást idéztek elő az ipari világban. A válság korábbi szakaszaival ellentétben a krízis most már a fejlődő országokat is érintette. Mi több, a fejlődő országok kénytelenek voltak – hihetetlenül magas kamatlábak mellett – ismételten viselni tartozásaik költségeit; azon tartozásokét, amelyeket a hetvenes években viszonylag alacsony kamatlábak mellett vettek fel.

Ezenfelül, e kötelezettségeiknek kedvezőtlen világkereskedelmi feltételek mellett kellett eleget tenniük, úgyhogy nagyon nehezen tudtak külföldi valutához jutni. Ehhez járult még az is, hogy ezen országok többsége arra a feltevésre alapozta a fejlődési programok pénzeléséhez szükséges kölcsönök felvé-

telét, hogy a világpiac a háború utáni évekhez hasonlóan növekszik. A megváltozott gazdasági helyzet lehetetlenné tette a tervek többségének megvalósulását, mivel az is kérdésessé vált, hogy az eladósodott országok tudják-e törleszteni adósságaikat.

A kölcsönök visszafizetéséből adódó problémákat meg lehetett volna oldani abban az esetben, ha a Nemzetközi Valutaalap és az Egyesült Államok pénzügyi szakemberei hajlandónak mutatkoznak arra, hogy védelmezzék a világ bankrendszerének likviditását. Az Egyesült Államok azonban nem volt hajlandó olyan fedezettel segíteni a világ pénzrendszerét, amely lehetővé tette volna, hogy ezek a problémák szisztematikusan és önműködően megoldódjanak. Következésképp, az adósság minden egyes megújítása csak bonyolította a szakemberek, a kölcsönző bankok és az adós államok közötti alkudozást. Ez a huzavona eredményezte, hogy mindenki aggodalommal tekintett a világpiac állapotára és jövőjére.

Mivel az Egyesült Államok a világ bankrendszerében kulcsfontosságú szerepet játszik, nem valószínű (habár nem lehetetlen), hogy megengedné a világ pénzrendszerének összeomlását. Az Egyesült Államok és az IMF (Nemzetközi Valutaalap) viszont tárgyalás-sorozatokkal próbáltak „fegyelmezett" nemzetgazdasági politikát kényszeríteni az adós államokra; a folyamatos újrapénzelés pedig megzavarta a piac működését, míg az eladósodott országok tanácstalanná váltak a termelésre és eladásra vonatkozó kérdésekben. Ezek a fejlemények párhuzamosan jelentkeznek azokkal a nehézségekkel, amelyek abból adódnak, hogy nagyon nehéz előre megmondani, hogy a külföldi hitelezők diktálta gazdasági programok mennyiben fognak hozzájárulni az eladósodott országok belpolitikai és gazdasági stabilitásához. Senki sem tudja, mi várható.

A takarékossági intézkedések csak növelik a világméretű gazdasági válságot. A takarékossági intézkedések mellett legalább az az érv szól, hogy segítik az országokat abban, hogy pénzügyi függetlenségre tegyenek szert. Ha tehát minden ország valóban önállóan működne, a takarékosság ugyanúgy szolgálná a nemzetközi hitelezők érdekeit, mint a belföldi érdekeket. Általános gazdaságpolitikai elvként viszont, a takarékosság csökkenti a világkereskedelmet és az esetleges előnyöket egyes nemzetgazdaságokhoz vagy a világ pénzügyi rendszeréhez kapcsolja.

A hosszú távú energiatartalékolás és a gazdasági pangás hirtelen lecsökkentette az olaj iránti keresletet. Ezzel szemben, az olajkivitelből származó mind kisebb jövedelem gazdasági pangást okozott az energiatermelő országokban is. Mi több, néhány energiatermelő ország azzal próbálta a csökkent jövedelmet pótolni, hogy növelte a termelést – túllépve az OPEC által meghatározott kvótát, és megbontva a kartell szerkezetét, méghozzás oly mértékben, hogy azt a szétesés fenyegette. Ez a veszély csak növelte a világpiacon uralkodó bizonytalanságot, mert veszélyeztette a nemzetközi bankrendszert és növelte az egyedi termékek iránti kereslet kiszámíthatatlanságát.

A hetvenes évek végén a világgazdaságban zűrzavaros állapot uralkodott. A kavarodást a második olajárrobbanás, az Egyesült Államok diktálta magas kamatlábak és a világméretű gazdasági pangás váltotta ki. A helyzetet csak súlyosbította a gazdaságpolitikusok nézetében beállt azon változások, amelyek veszélyeztették a gazdasági intézmények működését. Az első két kritikus szakasz (a társadalmi nyugtalanság és a lebegő árfolyam) idején a gazdaságpolitika a „keynesianizmus" logikájára épült. A következő három kritikus szakasz (a két olajárrobbanás és a magas kamatlábak) gazdaságpolitikája egyenesen támadta azokat az intézményeket, amelyek a korábbi időszak gazdaságpolitikájának alkalmazhatóságát lehetővé tették. A fordulat nem számított radikális törésnek: olyan (igaz költséges, de nélkülözhetetlen) javítóintézkedésnek tekintették, amely ellensúlyozta a korábbi időszak végletes megoldásait. Mivel a változást ilyen felületesen értelmezték, a gazdaságpolitikusok meg sem kísérelték az egész rendszer koherenciáját megvizsgálni, vagy kimutatni a társadalmi változások következményeit.

Az Egyesült Államok új gazdaságpolitikája arra helyezte a hangsúlyt, hogy újra lehetővé tegye, hogy a piac kihatással lehessen a béreket és árakat érintő határozatokra. Ezt úgy valósították meg, hogy eltörölték azokat az állami intézményeket, amelyek korlátozták a piacra való bejutást, valamint ellenőrizték a piacon uralkodó árakat és szolgáltatásokat. Ez a gazdaságpolitikai változás lényeges módosításhoz vezetett az olaj- és más energiapiacon, amit korábban szigorúan ellenőriztek. Jóllehet az első olajárrobbanást követően szigorú árellenőrzést vezettek be (ami a tartalékok adagolásához és helytelen elosztásához vezetett), ezeket az ellenőrző intézkedéseket a második olajárrobbanás után eltörölték (lehetővé téve ezáltal, hogy a fűtőolaj- és benzinárak a piacon uralkodó helyzettől függően alakuljanak).

Az olajárak kivonása az ellenőrzés alól, a piaci törvények felszabadítására irányuló általános törekvés része volt. Az állami ellenőrzést módosították vagy megszüntették abban az esetben, ha akadályozta a bankok, a légiforgalmi társaságok, vagy a szállítóvállalatok közötti versengést. Ugyanez vonatkozott a telefon- és távírószolgálatra, a rádió- és televízióműsorokra. A merev bérrendszert erősítő állami intézkedések eltörlésével is próbálkoztak. Annak ellenére, hogy ezek az igyekezetek nem jártak mindig sikerrel, az ellenőrzés rendszerében beállt változások a munkásokat mindinkább kiszolgáltatták a piac nyomásának. Ennek következtében csökkent az effektív minimálbér, a korábban fedezett munkaadókat pedig mentesítették a program adminisztratív részében bekövetkezett változásokkal. Hasonlóképpen, a Davis–Bacon-megállapodást is – amely a harmincas évek óta a nemzeti tervpolitikát a helyi szakszervezeti bérekhez kötötte – rugalmasabban értelmezték, annak érdekében, hogy lehetővé tegyék a mezőgazdasági dolgozók olcsóbb foglalkoztatását. A háznál készített kisipari darabmunkára vonatkozó szigorú szabályzások megenyhültek. És így tovább.

Ezek a változások, valamint a gazdasági pangás kiváltotta nyomás döntő változáshoz vezetett a háború utáni bérmeghatározás rendszerében. A korábbi

időszakkal szöges ellentétben, a gazdaságok (és a gazdaságokon belüli önálló vállalatok) olyan kollektív megegyezéseket írtak alá, amelyek világpiaci versenyképességüket tükrözték. Ez egyben azt is jelentette, hogy felfüggesztették a háború utáni szabályozási rendszer számára oly fontos bérmeghatározó törvényeket.

Az Egyesült Államok határain kívül az európai és japán gazdaságpolitikusok is amellett döntöttek, hogy a piacnak kellene a gazdasági tevékenységet szabályoznia. Ez a döntés viszont nem volt szilárd és nem is hatott nagymértékben a gazdasági tevékenységre. Franciaország, és kisebb mértékben Nyugat-Németország olyan gazdaságpolitikát folytatott, amelyet az állam, a korporációk és a pénzintézmények közösen dolgoztak ki. A piac ezekben az országokban, ha csak részben is, de olyan eszköznek számított, amelynek segítségével előnyben lehet részesíteni az állami tervezők által pártfogolt gazdasági ágazatokat, valamint hátráltatni azokat, amelyekről úgy döntöttek, hogy fel kell számolni. A piac azonban egyáltalán nem a gazdasági fejlődés céljait meghatározó fórum volt. Franciaországban és Japánban olyan gazdaságpolitikai változásra került sor, melynek következtében nyilvánvalóvá vált, hogy az állam hajlandó a piac javára lemondani a gazdaságirányítás egy részéről. Egyes országokban (itt újból Franciaországra kell hivatkoznunk) az állam, az Egyesült Államok törekvéseihez hasonlóan a munkaerőpiac tevékenységét szabályzó intézkedéseket foganatosított. Mindezt azzal a céllal, hogy növelje a versenyképesség jelentőségét a bérek és a munkanélküliség alakulásában.

Az állami szabályzás eltörlését célzó ezen próbálkozások veszélyeztették azoknak az intézményeknek a létét, amelyek a tömegtermeléssel előfeltételezett stabilitást megteremtették és fenntartották. Eredményük rövid távon az volt, hogy elmélyítették a gazdasági válság kiváltotta zűrzavart; a tömegtermelést ugyanis hátráltatták, az iparágakat pedig rugalmasabb termelésre, a piaci stratégia kidolgozására kényszerítették. A megnövekedett versengés, ha csak ideiglenesen is, de csökkentette egyes termékek árát. Az árreguláció azzal, hogy megnehezítette az iparágak helyzetét, elősegítette ugyan a radikális újraszerveződést, de ugyanakkor a termelékenységet is csökkentette, úgyhogy minden esély megvolt rá, hogy a munkanélküliség növekedjen.

A válság mint kritikus momentumok sorozata: összegzés

A gazdasági rendszerben mutatkozó zavarok, ha azokat véletlenekre és hibákra vezetjük vissza, a kínálat válságával kezdődtek (az állam és az ellenőrzés rendszerének ténykedéséből kifolyólag) és a kereslet válságába torkolltak.

Három kritikus nyersanyaghiányt különböztetünk meg: a marginális helyzetben levő munkások megmozdulásaiból adódó munkaerőhiányt, a gyenge oroszországi búzatermés kiváltotta élelmiszerhiányt, valamint az 1973-as és 1979-es évek olajhiányát. A háború utáni makroszabályzás rendszerének merev bér-ár rendszere mellett, ezek a hiányok gyűrűző inflációt vontak maguk után. Az infláció volt különben a válság első jele.

Ezt követte a lassú fejlődés, az alacsony termelékenységi nyereség, a növek-

vő munkanélküliség. Ezeket a tüneteket már a kereslet válsága okozta. A kereslet válságának egyébként volt egy megszokott és egy új aspektusa. Megszokott volt abból a szempontból, hogy az aggregált kereslet immár klasszikusnak mondható hiányosságának számított: a gazdaságpolitikusok azáltal, hogy az inflációt a pénz- és adópolitika segítségével próbálták szabályozni, gazdasági pangást idéztek elő 1974-ben, 1980-ban és 1982–83-ban. Újdonságnak számított viszont, hogy az egyes piacokon uralkodó kereslet szintje és szerkezete megbomlott (ami részben oknak és okozatnak is tekinthető), valamint, hogy bizonytalanná vált az input-nyersanyagok ára és hozzáférhetősége.

Ez a zűrzavar felbomlasztotta a tömegtermelési szabványtermékek piacát, méghozzá úgy, hogy csökkentette az olyan, tartósnak ígérkező kereslet arányát, amely a munkáltatókat hosszú távú, kötött költségek melletti beruházásokra ösztönözte volna. Mivel a háború utáni időszakban a tömegtermelés volt a fejlődés biztosítéka – akárcsak a gazdaság fejlődéstörténetének legnagyobb részében –, a tömegáruk piacának a felbomlása a termelékenység növekedésrátájának a csökkenéséhez vezetett. Ennek következtében lelassult a fejlődés. A flexibilitás érdekében tett intézkedések ugyancsak azt eredményezték, hogy a vállalatok nem szívesen alkalmazták munkásaikat hosszú időre. A gazdasági fellendülés időszakában átalános jelenségnek számított, hogy a vállalatok inkább a meglevő munkásokat alkalmazták hosszabb munkaidőre, minthogy újakat vegyenek fel. Ez a gyakorlat, valamint az idénymunkások és a fél munkaidővel dolgozók alkalmazása csak növelte a munkanélküliséget. Ez utóbbi a foglalkoztatottság nagyságából, a munkaerő iránti keresletből és az aggregált keresletből következett. Az alapvető nyersanyagok hiánya hasonló változásokat idézett elő, mivel bizonytalanná tette a különböző inputok beszerezhetőségét; a kritikusnak számító gépkocsiiparban pedig megválaszolhatatlan kérdéseket vetett fel a kereslet összetételét illetően. A gazdaságpolitikusok intézkedései csak súlyosbították a helyzetet. Azzal, hogy az inflációt ellenőrzésük alá akarták vonni, az árak és bérek rugalmasságát pedig növelni szerették volna, olyan hullámzást váltottak ki a keresletben, amely csak súlyosbította a zűrzavaros helyzetet.

A válság mint a rendszer kerékkötője

A korábbi fejtegetések gondolatmenetét követve a válság véletlenszerű és történelmi szempontból esetleges események következményének tűnik. Azonban tartós tendenciát mutató jelenségek hatásával is számolnunk kell, amelyek a háború utáni ellenőrzési rendszerben megteremtették a válság feltételeit. Az elmúlt évtized alaposabb magyarázata érdekében ezeket a jelenségeket is vizsgálat alá kell vennünk.

Az ipari piacok telítődése

A legjelentősebb és a legkövetkezetesebb háború utáni jelenség a fogyasztási cikkek piacának feltöltődése volt az ipari országokban. Fontos megemlíteni az iparosodott gazdaságoknak a kereskedelem közvetítésével megvalósuló in-

terpenetrációját is, amely a piacfeltöltődést követte. A hatvanas évek végén a belső árufogyasztás, amely különben a háborút követő években expanziót eredményezett, kezdett megcsappanni. Ez a feltöltődés az Egyesült Államokban volt a legkifejezettebb, ahol pl. 1979-ben két lakosra, míg 1950-ben négy lakosra jutott egy személygépkocsi.[24] 1979-ben az amerikai háztartások 99%-ában volt televízió, míg 1953-ban csak a háztartások 47%-ában. Hasonlóképpen, a háztartások 99%-ában volt hűtőszekrény, rádió, villanyvasaló; több mint 90%-ában mosógép és porszívó.[25]

A telítettség következménye az volt, hogy a tömegtermelési gazdaságot többé nem lehetett csupán a hazai piacok bővítésével növelni. A tömegtermelés fejlődéséből adódó jelenségek tehát arra késztették a vezető ipari országokat, hogy versengjenek egymás és a fejlődő világ piacaiért. Ezek a fejlemények felszínre hozták a háború utáni szabályozási rendszer korlátozottságait.

Ez a rendszer ugyanis – amelyet az Egyesült Államokban dolgoztak ki, de intézményesített formái másutt is megvalósultak – az egyes országok határain belül volt hivatott elősegíteni a gazdasági fellendülést. Azok a módosítások, amelyeket a hatvanas évek végén jelentkező válság tett szükségessé, valamint a lebegő árfolyam bevezetése csak megerősítette a tényt, hogy az ellenőrzés csak az adott országra tartozik. Világviszonylatban nem létezett olyan (pl. az „UAW GM" megállapodáshoz hasonló) mechanizmus, amely a világgazdaság számára biztosította volna azt a fejlődési rátát, amely a megnövekedett termelőkapacitás mellett új beruházásokra ösztönzött volna. Előbb vagy utóbb tehát a kereslet megcsappan, mi több, a korlátozott piacokért folytatott vetélkedésből adódó kereskedelmi konfliktusok csak súlyosbítják a helyzetet.

A kivitel és a behozatal százalékaránya a nemzeti jövedelemben

7.2 táblázat

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980
A javak és szolgáltatások kivitele, mint a nemzeti jövedelem része							
USA	4,9	5,0	5,5	5,7	6,4	9,6	12,9
Japán	12,5	11,0	11,0	11,0	11,0	13,5	15,0
NSZK	11,0	20,0	20,0	19,0	22,0	26,0	28,5
Franciaorsz.	16,0	15,0	14,0	12,5	15,0	18,5	21,0
Egyes. Kir.	22,0	21,5	20,0	18,5	22,0	25,5	28,0
Olaszorsz.	12,0	11,0	13,0	15,0	17,0	21,0	23,0
A javak és szolgáltatások behozatala, mint a nemzeti jövedelem része							
USA	4,2	4,5	4,6	4,7	6,0	8,3	12,0
Japán	11,5	10,5	11,0	10,0	10,0	14,0	16,0
NSZK	13,0	17,5	17,0	19,0	20,0	23,5	29,0
Franciaorsz.	15,0	13,0	11,0	11,5	15,0	18,0	21,0
Egyes. Kir.	23,0	23,0	21,5	19,5	21,5	27,5	26,0
Olaszorsz.	13,0	12,0	15,0	14,0	18,0	22,0	27,0

Forrás: USA: United States Department of Commerce, Survey of Current Business
Más országok: International Monetary Fund Publications

A külföldi piacon való megjelenést, amit a belföldi kereslet kimerülése váltott ki, a 7.2 táblázat szemlélteti. A táblázatból kitűnik, hogy a vezető ipari országokban a kivitel és behozatal hány százaléka a nemzeti jövedelemnek. Ez a százalékarány a háborút követő években minden országban viszonylag stabil, és az 1965-ös évben kezd növekedni. A legrohamosabb növekedés az 1975–80-as időszakban tapasztalható.

A hagyományos gazdaságtan nem tud magyarázatot adni ezekre a változásokra. Olyan gazdasági rendszert irányoz ugyanis elő, amelyben biztosított a nemzeti áruforgalomból származó nyereség, amennyiben az adott ország a területén legnagyobb mennyiségben fellelhető nyersanyagokat dolgozza fel. Az elmélet szerint a nyereség nagysága egyenes arányban van a nyersanyagok változatosságával, ami egyben nagyobb esélyt biztosít a sikeres áruforgalom számára is. Ha ez az elmélet helyes lenne, a fejlett és a fejlődő országok közötti kereskedelem állandóan növekedne, illetve növekedett volna. A fejlődő országok ugyanis szakképzettséget nem igénylő munkával előállított termékeket cserélnének finoman kidolgozott ipari termékekre, amelyeket a fejlett országokban nagy tőkebefektetést és szaktudást igénylő munkával hoznak létre. A fejlődő országok jövedelmének növekedésével, az elmélet szerint, növekedett volna a tömegtermelési közhasználati cikkek piaca, úgyhogy megoldódott volna a fejlett országok piaci telítettségének problémája.

A második világháború után viszont a kereskedelem más fejlődési irányt vett. A kereskedelmi kapcsolatok nem az alapvetően különböző partnerek között bontakoztak ki, hanem éppen a hasonló terméket előállító partnerek között: vagyis a kereskedelem az ipari országok között valósult meg, és még ezen országok keretein belül is az azonos gazdasági ágak, nem pedig a gazdaságok egésze között.[26] A fejlett országok jövedelme évente átlag 5%-kal növekedett, az ipari termékek kivitele és behozatala 9%-kal. Hasonlóan, az ipari termelés 6%-kal nőtt, az ipari kivitel 10%-kal, a behozatal pedig 11%-kal. A fejlődő országokban ezzel ellentétben a behozatal és a kivitel hasonló százalékarányban nőtt, mint a termelés, az ipari kivitel kivételével, amely meghaladta a gazdaság egészének növekedését.[27]

A kereskedelemben megnyilvánuló elosztás hasonló arányokat tükröz. 1960 és 1973 között pl. a fejlett országok közötti ipari kereskedelem évenként átlagosan 12%-kal növekedett, míg a fejlett és fejlődő országok közötti árucsere átlagosan csak 7%-kal.[28] A fejlődő országokból a fejlett országokba irányuló ipari kivitel ugyanebben az időszakban a következőképp alakult: az Észak-Amerikába irányuló kivitel 61%-ról 70%-ra, a Nyugat-Európába irányuló 71%-ról 78%-ra, míg a Japánba irányuló kivitel 41%-ról 46%-ra emelkedett.[29]

Ez a kereskedelmi szerkezet két, egymásnak ellentmondó módon magyarázható. Az első elképzelés szerint ez annak az igyekezetnek az eredménye, amely a termékek differenciálódását ötvözte a tömegtermelésen alapuló méretgazdaságosság elveivel.[30] Az ipari országok tehát ugyanannak a terméknek más-más változatát állíthatták elő, majd egymás piacán megosztozva kihasználhatták a termékek differenciálódásából adódó előnyöket. Az Egyesült Államok pl. nagyméretű, az európai országok pedig kisméretű személygépkocsikat gyártottak, majd pedig termékeiket egymás között kicserélték. A kereskedelmi

szerkezetre vonatkozó alternatív elképzelés szerint a kereskedelem elsősorban a specializált árura vonatkozott, vagyis a luxuscikkek és a minőségi áruk a tömegtermelés inputjaként jelentkeztek. Az ilyen kereskedelem a kivitelezésért és a minőségért szavatolt, nem pedig az árért. Valószínűleg ugyanis, hogy a minőségi áruk és luxuscikkek kedvelői a világon fellelhető legjobb árut kívánják megvásárolni, függetlenül az ártól.

Az eddig felsorakoztatott adatok alapján nem tudunk e két felfogás közt dönteni. Az ipari kereskedelem mindkét fajtája létezett. Valószínű azonban, hogy az idővel relatív jelentőségük változott. Közvetlenül a háború után, amikor az európai gazdaság a háborús pusztítás nyomait viselte még, az Egyesült Államok és Európa közötti kereskedelemben az Egyesült Államok részéről elsősorban luxuscikkek szerepeltek, míg az európaiak nagyon magas vagy nagyon alacsony színvonalú közhasználati cikkeket szállítottak az óceánon túlra. Amikor az európai gazdaság felépült, az Egyesült Államok érdeklődni kezdett az Európában gyártott luxuscikkek iránt is.

Ez az időszak jelentette az európaiak számára a tömegtermelésre való átállást is, ami kezdetben lassan ment, de a hatvanas években nagyon felgyorsult. Az EGK létrehozását részben az motiválta, hogy az amerikai piacnak megfelelő európai piac jöjjön létre. Létrehozatala (1957-ben), valamint az ezt követő fellendülés segítette a tagországok közötti tömegcikkek árucseréjét. Mi több, a termékdifferenciáció elméletével előrejelzett kölcsönös kereskedelmi átfedés a hatvanas évek közepéig még mindig nem valósult meg. Az amerikai autópiacot az amerikai cégek uralták, a General Motors, a Ford és a Chrysler és mind ugyanolyan típusú személygépkocsit gyártott. A nyugatnémet autópiacot a Volkswagen uralta; a francia autópiacot a Renault és a Peugeot; az olaszt a FIAT. Ez más fontos termékre is vonatkozott. Még az Európai Szén- és Acélközösségben – a Közös Piac elődjében – is főleg különeges ötvözetek képezték az árucsere alapját, nem pedig a tömegesen gyártott acélvas.

A hatvanas évek végétől megkezdődött az árupiacok összefonódása. Az Egyesült Államok autópiacán a behozatali autók aránya az 1965-ös 6%-ról 1975-ben 18%-ra növekedett, míg az évente bejegyzett új autók száma nagyjából ugyanakkora maradt.[31] A nem egyesült államokbeli cégek más árupiacra is betörtek. 1957-ben a behozatali acél csupán 1,5%-át képezte az Egyesült Államok acélfogyasztásának, négy évvel később már 18%-át[32] Az amerikai rádió- és televíziópiacon a külföldi áru 1960-ban az árukínálat 6%-át képezte, 1976-ban 43%-át.[33] Az ipari országok egymás piacára való betörésének az volt a következménye, hogy 1965 után általánosan megnövekedett az árucsere szerepe a jövedelem alakulásában és az adásvételben (7.2 táblázat).

A harmadik világ fejlődési stratégiái

A fejlett ipari országok piacának telítettségével kialakult helyzetet csak súlyosbította a harmadik világ legtöbb országának fejlődési stratégiája. Egyes fejlődő országok gazdasága ugyanis nem olyan fejlődési irányt vett, mint amilyet a neoklasszikus kereskedelemelmélet előirányzott, és ami egyben megfelelt volna a kommerciális központok neokolonialista érdekeinek is. Ahelyett, hogy

kivitelüket a nagy mennyiségben fellelhető nyersanyagra és a szakképzetlen munkával előállított félkésztermékekre korlátozták volna, egyes országok változtatni igykeztek gazdaságuk arculatán. Szakembereket képeztek ki, külföldi technológiát vásároltak, pénzügyi és értékesítési intézményeket alapítottak, új adórendszert és vámszabályokat dolgoztak ki – mindezt tették annak érdekében, hogy feltételeket teremtsenek a hazai gazdaság fejlődéséhez.

Annak ellenére, hogy ezek az intézkedések nagyjából Európa és Japán korábbi iparosodását példázták, a két időszak közötti különbségek közvetlen hatást gyakoroltak a fejlett világ gazdasági életére, elsősorban a konkurenciára. Amíg az első világháború előtti gazdasági fejlődés a termelői javak és a fegyverek gyártására összpontosult, addig a második világháborút követő gazdasági stratégiák a tömegtermelési és gyakran kivitelre szánt közhasználati cikkek termelésére irányultak. 1970-ig két, több országot magába foglaló csoport olyan sikereket ért el a korábban említett fejlődési programok különböző változatait alkalmazva, hogy sikerült megváltoztatniuk hazai gazdaságuk szerkezetét, valamint növelniük a konkurenciát a fejlett országok iparában.

Az első csoportba Kelet- és Délkelet-Ázsia országai tartoznak: Dél-Korea, Tajvan, Hongkong és Szingapur. Ezek a gazdaságok, mivel a területek természetes nyersanyagban szegények, a kivitelközpontú fejlődési modell mellett döntöttek, amelyet a hasonló helyzetben levő Japán korábban már tökéletesített. A japánokhoz hasonlóan tehát ők is munkaigényes, de alacsony szintű technológiát igénylő termékek gyártásával indultak, majd pedig, tökéletesítve szaktudásukat, technológiájukat és értékesítési rendszerüket, tömegtermelési közhasználati cikkeket gyártottak. 1978-ban ez a négy gazdaság biztosította a fejlődő országok ipari kivitelének mintegy 61%-át.[34] Ezek az új ázsiai exportőrök abban is hasonlítanak Japánra, hogy nemzeti jövedelmük jóval nagyobb hányadát fektetik be a gazdaságba, mint nyugati kereskedelmi partnereik. Ez azt jelenti, hogy a kivitelből származó jövedelem hatalmas részét inkább specializált termelői javak vásárlására fordítják, mintsem közhasználati cikkek vásárlására; nemzetközi gazdasági sikereik tehát általában jövedelmet vonnak el a közhasználati cikkek piacáról, még akkor is, ha némely piacon növelik a konkurenciát.

Az újonnan iparosodott országok második csoportját a nagyobb dél-amerikai országok képezik. Ezek az országok ugyan más fejlődési stratégiát követtek, mégis olyat, amely csakhamar hozzájárult az ipari világ piacainak telítődéséhez. Brazíliának, Mexikónak és Argentínának nagy belföldi piaca, valamint növekvő fogyasztás-centrikus középosztálya van. Ezenkívül hatalmas természetes nyersanyagtartalékokkal rendelkeznek, minek következtében a termelőeszközök importálásához szükséges valutakeret megszerzésében nincsenek ipari exportra kényszerülve. Ezek az országok tehát olyan tömegtermelési iparágak létrehozásán fáradoztak, amelyek a hazai piacot látják el. Ennek érdekében csökkentették a fejlettebb országok versenyképes termékeinek behozatalát; más részről lehetővé tették a multinacionális társaságok számára, hogy országukban fiókvállalatokat nyissanak, amelyek aztán a késztermékek növekvő hányadát belföldön állították elő. Ha egy versenyképes, eredményesen gazdálkodó ágazat termelése túlnőtte a belföldi piac befogadóképességét, a többle-

tet exportálták. Az ázsiai exportőrökhöz hasonlóan, a latin-amerikaiak is arra használták a kivitelből származó valutakeretet, hogy a fejlett országoktól specializált termelőeszközöket vásároljanak. A latin-amerikai gazdasági fellendülés ezáltal szintén a közhasználati cikkek piacának a kríziséhez vezetett.[35]

Azzal, hogy a tömegtermelési technológia túlnőtte az élen járó országok határait, csak súlyosbította azokat a problémákat, amelyeket a piac telítettsége váltott ki. Ugyanezeknek a piacoknak a növekedése váltotta ki a háború utáni fellendülést is. Mindaddig, amíg a piacon nem jelent meg olyan új áru, amely serkentette volna a keresletet, a hetvenes évek megrázkódásait és félrelépéseit az a félelem tetőzte, hogy a meglevő keretek között nem lehet többé növekedésre számítani.

Változatosságot és a nyersanyagtartalékok kimerülését eredményező „tendenciák"

A hetvenes évek ipari társadalmának változásaival kapcsolatban gyakran emlegetnek két, állítólag tartós tendenciájú jelenséget. A rájuk való hivatkozás csak táplálta a kételyt, miszerint az akkori tömegtermelés viszonyai közepette lehetetlen a további fejlődés. Az egyik ezek közül a vásárlók érthető ízlésváltozása, amely a változatos árukínálatnak, sőt a vámoltatásnak kedvezett. A másikat az ipar számára fontos nyersanyagforrások fenyegetően közelgő világméretű kiürülése jelentette. Ha ezek a tendenciák csakugyan léteztek volna, akkor a közhasználati cikkek piacának 1970-ben bekövetkező felbomlását, valamint a termelési rendszer lebénulását részben ezen tényezők hatásának lehetett volna tulajdonítani. Ez a két tendencia azonban következmény volt, nem pedig ok. E jelenségek okát sokkal inkább a termelési rendszerben történt változásokban kell keresni, nem pedig fordítva.

Változatosságot eredményező „tendencia". A hosszú távon bekövetkező ízlésdifferenciálódás legmesterkéltebb magyarázata a szükségletek és kívánságok hierarchiáján alapul. Ameddig a fizetések alacsonyak – így az érvelés – addig a fogyasztók alapvető élelmiszert vásárolnak, ruházati és lakásszükségleteiket a lehető legolcsóbb tömegcikkekkel elégítik ki. A fizetések emelkedésével a fogyasztó a korábban elérhetetlennek számító, finomabb árut is megvásárolhatja. Az elképzelés szerint a tömegárupiac az alacsony életszínvonalnak köszönheti létét, úgyhogy ez utóbbi növekedése az előbbi stagnálásához vezet.

Ez, a szegények és tehetősek szükségleteire vonatkozó jelentős különbségtétel azonban szilárd etnográfiai bizonyítékoknak mond ellent. Minden fogyasztói szinten ugyanis kollektív kulturális elképzelések játszanak szerepet annak megítélésében, hogy mi a jó és mi a szép.[36] A kérdést határesetekkel világítanánk meg: az éhező indiaiak nem esznek marhahúst; filléreket érő csillag alakú vászondarab egyes katonaságoknál hihetetlen értéket képvisel; a kálvinista bankárok néhány nemzedéke érvelt amellett, hogy a gazdagsággal nem kell hencegni; a kelet-európaiak, akik órákat sorakoznak a húsért, gyakran vásárolnak virágot; Nyugat-Európában, ahol az életszínvonal egészen a közelmúltig az amerikai életszínvonal alatt volt, nem ették meg a tömegesen gyártott amerikai típusú kenyeret, ha az nem volt megpirítva és ízlés szerint ellátva valamivel.

Ezek a példák nem azt hivatottak cáfolni, hogy az ár igenis szerepet játszik a vásárláskor, valamint, hogy a vásárlók nem tudják mindazt megvásárolni, amit szeretnének. A lényeg az, hogy a fizetések emelkedése nem eredményez minden esetben lényegesen differenciáltabb vásárlási igényeket.

Az ízlés iménti magyarázata – miszerint egy társadalmi réteg igénye bizonyos szükségleteket kielégítő termékek iránt kulturálisan meghatározott – összhangban van az iparosodási modell lehetséges világával; úgyhogy a kettő együtt adja a hetvenes évek fogyasztói viselkedésében beállt változások alternatív magyarázatát. Az Egyesült Államokban a tömegtermelés kezdeti sikerei az amerikai ízlés homogenitásának – vagy inkább bizonytalanságának – tudhatók be (amire Nathan Rosenberg hoz fel tanulmányában szemléletes példát:[37] az amerikaiak elfogadták, az európaiak viszont elutasították a gépi gyártású evőeszközök használatát). Ezzel szemben, a szakosított ipari területek fennmaradása Európában, többek között annak köszönhető, hogy a kontinens ízlése kifinomult volt. Ezt a kifinomult ízlést a termelők és kereskedők tartották fenn a fogyasztók körében, azzal, hogy megtanították őket különbséget tenni a termékek közt.[38]

Ezen a szinten a tömeggyártás térhódítása (reklámkampányok segítségével) magával vonta az ízlés módosulását, valamint az árat, nem pedig a minőséget hangsúlyozó kereskedelmet. A 19. század végi angol csizma- és cipőipar jól illusztrálja ezt. Attól tartva, hogy az Egyesült Államokban géppel gyártott olcsó cipők meghódítják a szigetország piacát, az angol termelők engedtek az amerikai gépgyártók ösztönzésének, majd pedig reklámkampányt indítottak annak érdekében, hogy a vásárlókat divatos cipők vásárlására bírják – vagyis, az amerikai felszereléssel gyártott cipők vásárlására. Abban az esetben, ha egy bizonyos termék kisipari termelése nem volt elterjedt (vagy pedig, mint az elektronikai cikkek esetében nem is létezett) a tömegtermelés szorgalmazói könnyebben megvalósíthatták céljukat.

A fenti elképzelés szerint a vásárlói ízlésváltozást legjobban társadalmi alapokon lehet megérteni. Az alternatív elképzelés szerint a hierarchikus rendbe szerveződő szükségletek szinte fizikailag is beleszövődnek az ember biológiai énjébe, úgyhogy a fogyasztási formulák mechanikusan váltják egymást, amint a fizetésemelkedés magasabb nívóra helyezi az embereket. A társadalmi alapokon megfogalmazott elképzelés szerint viszont a fogyasztói formulákat a kultúra és a relatív költségek összjátéka formálja. A tömegtermelés világában a fogyasztók elfogadták a szabványosított árukínálatot, amivel könnyítették a piac bővülését, az árak csökkenését, valamint a nagyméretű termelés növekedését. Elmélyítette viszont a tömegcikkek és a behozatali vámkezelt áruk árkülönbségét, de hozzájárult a szabványosított termékekre irányuló kereslet tömörítéséhez.

Az alternatív magyarázat értelmében, ha a piac stagnálni kezd, a verseny pedig intenzívebbé válik, a korábbival ellentétes események láncolata kezdődik el. A termelők azzal próbálják megnyerni a vásárlókat, hogy változatosabb árukészletet kínálnak fel; reklámhadjáratok segítségével igyekeznek megszerettetni az új árut a nyilvánossággal. Minél sikeresebbnek mutatkoznak ebben, annál nagyobb tőkét tudnak olyan rugalmas technológiákba fektetni, amelyek

növelik vállalkozásaik hatékonyságát. Ezzel egyidejűleg viszont előidézik a tömegtermékek piacának beszűkülését, valamint csökkentik annak lehetőségét, hogy a gazdaság a megszokott keretek között tovább fejlődjön. Végül pedig, minél kisebb eltérés mutatkozik a tömeggyártás és a kisüzemi termelés produktivitása között, minél alacsonyabb a vámkezelt áruk ára, annál könnyebb a vásárlókat elcsábítani a tömegáruktól.

Ez az alternatív magyarázat tetszetősnek tűnhet a kultúra és a gazdasági válság általunk megfogalmazott definícióinak fényében. Nincs azonban olyan bizonyíték, amely ezt a magyarázatot megerősítené, és a szükségletek és kívánságok logikáján alapuló hipotézist, melynek értelmében a vásárlási koncepció átalakulásával mindenképpen számolni kell, cáfolni. Elég, ha e tanulmány olvasója munkatársait vagy szomszédait megfigyeli, és máris megbizonyosodhat arról, hogy a fizetés emelkedése gyakran vezet hivalkodó jellegű ízlésdifferenciálódáshoz. Ezzel szemben olyan esetekkel is találkozhatunk, mikor a gyárak a tömegárupiacon kialakult konkurencia következtében, a szó szoros értelmében rongyokat kiáltanak ki divatos ruhadarabnak, hogy piacaikat növelni tudják. E bizonyíték többértelműsége viszont azt az állítást vonja kétségbe, mely szerint a tömegárupiacok stagnálását a fizetésemelések váltották ki, nem pedig a háború utáni termelési rendszerben jelentkező hátráltató mechanizmusok.

A nyersanyagtartalékok kimerülését eredményező tendencia. Hasonló érvek hozhatók fel a másik, úgynevezett „tendencia" ellen is, amelyben ugyancsak a hetvenes évek gazdasági zűrzavarának okát vélik felfedezni: vagyis a nyersanyagforrások világméretű kimerülésének tendenciája ellen is. A növekvő nyersanyaghiány és az általa kiváltott gazdasági törés képezte a hetvenes évek vitáinak vesszőparipáját, abban az esetben, ha a „fejlődés korlátairól" esett szó. Az elképzelés, igaz, különbözőképpen megfogalmazva, fontos szerepet játszott a termelékenység-visszaesés ökonometriai magyarázataiban.

Elemzésünk és annak irányvonala azonban arra enged következtetni, hogy ennek az elképzelésnek a védelmezői elfelejtettek különbséget tenni a nyersanyagtartalékok kimerülése és a „lökhárító" szerepét játszó árutartalék-készletek kimerülése között. Az utóbbiak ugyanis a nyersanyagok feldolgozása és piaci árusítása között helyezkednek el. A mezőgazdasági termények hiánya pl. azonnal megszűnt, amint az árutartalék-készletek újból megjelentek, a nyugati tartalékok külföldi hozzáférhetősége pedig ellenőrzés alá került. Hasonlóképpen, a hetvenes éveket jellemző olajár-ingadozások is az árutartalék-készlet kimerülésével magyarázhatók. Az energiatartalékok kimerülése ezzel szemben folyamatos áremelkedéshez vezetne. Mindenesetre az az elképzelés, mely szerint az alapvető ipari nyersanyagok kimerüléssel fenyegetnek, sokkal elfogadhatóbbnak tűnt 1974-ben, mint tíz évvel később. 1984-ig nyilvánvalóvá vált a tény, hogy a hiány a legkritikusabb időszakokban sem volt egyetemes jellegű, csak korlátozott számú árura szorítkozott, amelyeknek ára a nyersanyaghiány után visszaesett.

A fejlődés korlátaival kapcsolatos vitákban olyan kérdések is felvetődtek, amelyek a tömegtermelési gazdaság stabilitását érintették. Ezeket a kérdéseket a kilátástalanságot elhessegetni igyekvők tudomásul sem vették. A fejlődést ellenző elmélet bírálói azzal érveltek, hogy a növekvő nyersanyaghiányt áremel-

kedés jelzi majd, úgyhogy az ipar arra kényszerül, növelje a kínálatot, helyettesítő anyagokat kísérletezzen ki, valamint kevés nyersanyagot igénylő termelési módszerekre álljon át. Amennyiben a háború utáni gazdasági rendszert pontosan jellemeztük, akkor abból az következik, hogy ez a rendszer képtelen zökkenésmentesen alkalmazkodni a környezetében beálló jelentős változásokhoz. A kérdést tehát nem úgy kell feltenni, hogy mi történik akkor, ha a nyersanyagtartalékok kimerülnek, hanem inkább úgy, hogy mi történik a gazdasági szerkezettel abban az esetben, ha akadozik a nyersanyagellátás? Mivel a gyárak ilyen helyzetben képtelenek a megszokott ütemben tőkét fektetni a tömegtermelési technológiákba, még az időszakos nyersanyaghiány is – az ízlésváltozáshoz hasonlóan – hátráltatja a gazdasági rendszer fejlődését. Ez a jelenség azonban arra utal, hogy a nyersanyaghiány sokkal mélyebben rejlő okok következménye.

Túl sok válasz, túl sok kérdés

E tanulmány túlságosan is sok válasszal szolgált és ugyancsak sok kérdést vetett fel. Amellett érveltünk, hogy a gazdasági válság története kétféleképpen mondható el: először, mint gazdaságpolitikai tévedésekkel súlyosbított véletlenek láncolata, másodszor pedig, mint a gazdasági struktúrák korlátozottságának következménye. Ez utóbbi esetben egy, az expanziót gátló tényezőt (a tömegárupiacok telítettségét) egyéb gátló tényezők kísértek (ízlésváltozás, nyersanyaghiány). Semmiképpen sem tudjuk eldönteni, melyik magyarázatot tartsuk alaposabbnak. Pontosabban, nehéz olyan érveket találni, amelyek azt bizonyítják, hogy a jövőbe tekintő vezető közgazdászok – érezve a makroszabályzás rendszerének korlátozottságát – még megfelelő reformok bevezetésével sem tudtak volna enyhíteni a válságon. Tekintettel a háború utáni gazdasági rendszer sikeres működésére, valamint a megcsontosodott érdekekből adódó csökkent változóképességre, aligha képzelhető el, hogy az illetékesek idejében beláthatták volna, hogy milyen égető szükség van a reformokra. Jól példázza ezt az a döntés, amely a rögzített árfolyamot lebegő árfolyamra cserélte fel.

Az ilyenfajta „bizonyítékok" csak azt támasztják alá, amit más helyütt kétségbe vontunk: hogy a világ olyan kell legyen, mint amilyen. A jövő történészei talán majd kiderítik, hogy a hetvenes években a világ közelebb volt a nemzetközi makroszabályozás rendszeréből adódó problémák megoldásához, mintsem gondolnánk. Hiábavaló azon elmélkedni, hogy pl. abban az esetben, ha az iráni forradalom és a második olajárrobbanás öt évvel később veszi kezdetét, akkor vajon a késő hetvenes évek újbóli pénzszaporító gazdaságpolitikája fél évtizeden keresztül biztosította-e volna a fellendüléshez szükséges feltételeket, valamint, figyelembe véve az akkori vezető egyéniségeket, bizalmat és olyan tartalékokat szavatolt-e volna, amely lehetővé teszi egy, a kínálatot és keresletet egyeztető nemzetközi financiális szervezet létrehozását? A mi álláspontunk is az, ha a múltban nem is tudtak bizonyos kérdéseket megválaszolni, az nem jelenti, hogy a kérdés megválaszolása a jövőben sem lehetséges.

Minél többet foglalkozunk a második, strukturális magyarázattal, annál több kérdéssel találjuk magunkat szemben. A nagy korporációk miért nem tér-

tek át új termékek tömeges gyártására, mikor a meglevő termékek piaca telítődött? Hogyan sikerült a kistermelőknek felzárkózniuk a tömegtermelők mellé, amikor hatékonyság szempontjából jóval mögöttük voltak, mi több, a tömegtermelők határozták meg a technológiai fejlődés irányvonalát is? Milyen hatást gyakorolt a tömeggyártásra az, hogy a környezeti feltételek bizonytalanná váltak?

Úgy látszik, mégis hasznosabb elfogadható feltételezéseket felsorakoztatni, mint nyílt kérdéseket feltenni. Célunk nem is az, hogy egyszer s mindenkorra eldöntsük, mi váltotta ki a hetvenes évek gazdasági zavarait, mint inkább az, hogy megkíséreljünk választ adni a felvetődő elméleti kérdésekre és elkülöníteni azokat a gyakorlati alternatívákat, amelyek a rendellenességek tényéből adódnak.

Zanin Csaba fordítása

Jegyzetek

[1] A válságot kevésbé fundamentális hibaként értelmezi Alan S. Blinder: *Economic Policy and the Great Stagflation* (New York, Academic Press, 1979) című könyvében.

[2] Ezt az érvet legerőteljesebben Samuel P. Huntington, Michel Crozier, és Joji Watanuki szorgalmazzák a *The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission* (New York, New York University Press, 1975) című könyvükben. E téma variánsa az az elképzelés, miszerint a szociális sztratifikáció változásai fokozzák a szociális konfliktusokat. Lásd: John H. Goldhorpe: The Current Inflation: Towards a Sociological Approach, in: Fred Hirsh–John H. Goldthorpe (eds.): *The Political Economy of Inflation* (Cambridge, Harvard University Press, 1978), pp. 186–214.

[3] Lásd például: Samuel Bowles és Herbert Gintis: Crisis of Liberal Democratic Capitalism: The Case of the United States, in: *Politics and Society*, vol. 11, no. 1 (1982), 51–94. Huntingtonhoz hasonlóan, aki az irányítás válságát a demokrácia „többletéből" kiindulva magyarázza, Bowles és Gintis is úgy vélik, hogy alapvető ellentmondás áll fenn a tömegek participációján alapuló liberális demokrácia és a kapitalizmus között. Noha a liberális és a radikális elméletírók ezen elemzései gyökeresen különböznek, a konvergencia is szembetűnő.

[4] A következő gondolatot részletesen fejti ki: Charles F. Sabel: *Work and Politics* (Cambridge, Cambridge University Press, 1982), és Michael J. Piore: *Birds of Passage* (Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1979).

[5] Sabel: *Work and Politics*, pp. 132–136.

[6] Suzanne Berger és Michael J. Piore: *Dualism and Discontinuity in Industrial Societies* (New York, Cambridge University Press, 1980), pp. 33–41.

[7] Azokról az eseményekről, amelyek az USA helyzetének romlásához vezettek, lásd: Council of Economic Advisors: *Economic Report of the President and the Annual Report of the Council of Economic Advisors*, 1972 (Washington, D. C., U. S. Government Printing Office, 1972), pp. 142–175. Lásd úgyszintén a nemzetközi gazdasági politikára vonatkozó vitákat az 1970-es, 71-es és 73-as jelentésekben.

[8] Ibid. 1972, pp. 149–150.

[9] A rögzített árfolyam elhagyása szinte szükségszerűnek tűnt. 1970-ben az USA kivitele a nemzeti jövedelem kevesebb mint 6%-át tette ki. Ez a tétel sokkal kisebb volt az ipari országok, s különösképpen Japán megfelelő tételeitől. A döntéshozók úgy érezték, hogy alárendelve a belföldi gazdasági politkát a kereskedelmi korlátozásoknak, az alárendeltek irányítják feletteseiket. Hovatovább, a legfőbb intézményes korrekciót azért vezették be, hogy megfeleljenek a gazdaságpolitika nemzetközi orientációjának. Kétséges azonban, hogy ezeket a korrekciókat valóban alkalmazni lehetett-e. A bér- és árellenőrzési rendszer miatt kétséges, amely része volt annak a törekvésnek, amely mentesítette a dollárt a létfenntarási költségek eszkalációjától (ez volt a háború utáni szabályozási rendszer lényege). Éppen ezért, ezeket a törekvéseket meg kellett volna tiltani, hogy fenntartsák a rögzített árfolyamot. Ha az állam tett volna erre kísérletet, a szakszervezetek sohasem egyeztek volna bele a stabilizációs tervek lényeges mozzanatába, nevezetesen abba, amely a bérek ellenőrzését jelentette. Ez a kivételes jelentőségű alkalmazkodás sokkal nagyobb valószínűséggel valósulhatott volna meg, ha konszenzus állt volna fenn azt illetően, hogy a tömegtermelési ipar a külföldi nyomás kontextusában rendkívül fontos Amerika hosszú távú fejlődésében. Ilyen konszenzus azonban nem létezett.

[10] Ennek a expanzív alternatívának voltak erős támogatói a hetvenes években. Robert D. Putnam és Nickolas Bayne gondolatainak megfelelően, a világszintű keynesianizmus 1977-től 1978-ig a nemzetközi diplomácia lényegét képezte. A londoni csúcstalálkozón 1977-ben a britek, az amerikaiak valamint az OECD titkársága az adókedvezmény-nyújtás koordinált politikáját irányozták elő, s egyúttal előlegezték, hogy Németország, Japán és az USA az egyetemes gazdasági gyógyulás folyamatának legfontosabb elemei. Noha Japán és Németország eredetileg ellenezték ezt a vonatkozást, Bonnban 1978 júliusában mégis csatlakoztak az USA-hoz az expanzív politika gyakorlásában. Ám a globális reflációval való kísérletezés rövid életű volt, ugyanis az USA 1978 novemberében erősen megszigorította monetáris politikáját. Az ezt követő recesszió, deficit és infláció a „világgazdaság mozdonyát" képező országokban sokkalta inkább az 1979-es olajsokknak és a magas amerikai kamatlábaknak mint a Bonn által is szorgalmazott expanzív politikának tulajdonítható. Lásd: Robert D. Putnam and Nicholas Bayne: *Hanging Together: The Seven-Power Summits* (Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1984), pp. 67–99.

[11] Milton Friedman: The Case for Flexible Exchange Rates, in: idem., *Essays in Positive Economics* (Chicago, University of Chicago Press, 1956), pp. 157–203.

[12] Rudiger Dornbusch: Equilibrium and Disequilibrium Exchange Rates, in: *Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, v. 102, n. 6. (1982), 573–599.

[13] Elvileg a dollárnak külföldön való tartását, s ezáltal létrejött befolyását kompenzálni lehetett az amerikai kamatlábak megfelelő változtatásával, ami természetesen meghatározta a dollárban kifejezett gazdaság értékét. A kamatláb azonban a belgazdaság szabályozásának fő eszköze; a kamatlábak felhasználása az árfolyamok ellenőrzése érdekében, a belgazdaságot a külkereskedelem zálogává teszi – mint ahogy záloga volt a rögzített árfolyamok rendszerében és a korlátozott nemzetközi likviditás korszakában.

[14] Council of Economic Advisors: *Economic Report for 1983*, pp. 61–70; Rudiger Dornbusch: Exchange Rate Economics: Where Do We Stand? és a vonatkozó vita in: *Brookings Papers on Economic Activity*, 1. (1980), 143–207.

[15] Cuonicil of Economic Advisors: *Economic Report for 1975*, pp. 160–186, *and for 1980*, pp. 147–55.

[16] Az adatok a behozatallal egyetemben az alvállalkozási szerződésekben szereplő autókra vonatkoznak. 1967 és 1975 között a luxus és szabványmodellek eladása 60%-ról 20%-ra csökkent az amerikai piacokon. 1980-ban a kiskocsik az eladások 62%-át képezték az USA-ban. Lásd: National Academy of Engineering, Committee on Technology and International Economic and Trade Issues, Auto Panel: *The Competitive Status of the U. S. Auto Industry* (Washington, D. C., National Academy Press, 1982), pp. 65–75.

[17] International Monetary Fund: *International Financial Statistics Yearbook*, 1983 (Washington, D. C., IMF, 1983), pp. 157–58.

[18] William H. Branson: Trends in International Trade and Investment Since World War II, in: Martin Feldstein (ed.): *The American Economy in Transition* (Chicago University of Chicago Press, 1980), table 33, p. 188.

[19] A bankkölcsönök által pénzelt és az állam által ösztönzött iparosítást Jeff Frieden vizsgálta. Lásd: Third World Indebted Industrialization: International Finance and State Capitalism in Mexico, Brazil, Algeria, and South Korea, in: *International Organization*, vo. 35, no. 3 (Summer 1981), 407–431.

[20] Branson: Trends in International Trade, table 3.13, p. 194. Részletesebben lásd a World Bank Staff Working Papers (Washington, D. C.) következő kiadványaiban: Hollis B. Chenery and Donald B. Keesing: The Changing Composition of Developing Country Exports, no. 314 (January 1979); Donald B. Keesing: World Trade and Output of Manufactures: Structural Trends and Developing Countries' Exports, no. 316 (June 1980).

[21] Motor Vehicle Manufactures Association: *Motor Vehicle Facts and Figures*, 1981, p. 7. Az autóipar megváltozott szerepéről az iparosított latin-amerikai országokban, lásd: Rhys Owen Jenkins: *Dependent Industrialization in Latin America: the Automotive Industry in Argentina, Chile, and Mexico* (New York, Praeger Publishers, 1977).

[22] GDP-deflator data from International Monetary Fund, Yearbook, 1983.

[23] Council of Economic Advisors: *Economic Report for 1982*, table B-67. lásd még: Organization of Economic Cooperation and Development, *Economic Surveys: The United States* (Paris, OECD, 1982), diagram 7, p. 31.

[24] Motor Vehicle Manufacturers Association: *Motor Vehicle Facts and Figures*, 1981, p. 28. and 1950, p. 27. Az autógyárak az amerikai piac stagnációja miatt a súlypontot a szélesedő európai valamint a potenciálisan óriási, harmadik világ piacára helyezték. „To a Global Car," *Business Week*, Novembar 20, 1978, pp. 102–13.

[25] U. S. Bureau of the Census: *Statistical Abstract of the United States: 1970*, 91st ed. (Washington, D. C., U. S. Government Printing Office, 1970), pp. 496 (for televisions) and 687 (for other electrical appliances).

[26] Lásd: Herbert Giersch (ed.): *On the Economics of Intra-Industry Trade: Symposium 1978 (Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel)* (Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck/1979).

[27] Robert Z. Lawrence: World Manufactured Goods Trade (Paper prepared for the Chinese Academy of Social Sciences, Brookings Institution Conference on International Economic Relations, Beijing, May 31 – June 4, 1982) (mimeographed), table 1, p. 4.

[28] Ibid., table 2, p. 5.

[29] Ibid., table 3, p. 7.

[30] Ezt tükrözi ibid., p. 6.

[31] *Ward's Automotive Yearbook* 1982, p. 112.

[32] American Iron and Steel Institute: *Annual Statistical Report* (Washington, D. C., Americal Iron and Steel Institute) for 1960 (pp. 100, 106, and 134); and for

1980 (p. 8); William T. Hogan: *The 1970s: Critical Years for Steel* (Lexington, Mass., D. C. Heath and Co., 1972), table 3.3, p. 49.

[33] U. S. Bureau of the Census: *U. S. Commodity exports and Imports as Related to Output* (Washington, D. C., U. S. Government Printing Office, 1982), p. 28.

[34] Lowrence: World Manufactured Goods Trade, table 6, p. 23.

[35] A jelenlegi gazdasági módosulások, amelyek az országok e két csoportjában mentek végbe analitikai és terminológiai problémát képeztek a baloldali közgazdászok számára. A neoklasszikus közgazdászoktól eltérően és az iparosodó országok vezetői elképzelésének megfelelően, ők abban hisznek, hogy az utóbbi országokban végbemenő munkamegosztás az ipari központokat szolgálja. Ugyancsak azért hisznek abban is, hogy a harmadik világ gazdasági fejlődése csak akkor lehetséges, ha meghaladják a fejlett országok dominációját a világkereskedelemben (lásd a nyersanyagok és az előállított javak cseréjével kapcsolatos problémákat). A probléma az, hogy senki sem hagyhatja figyelmen kívül az iparosodó országokban végbemenő változásokat („az alulfejlettség fejlődése"), s hogy senki sem nevezheti ezeket az országokat a fejlett országok megfelelő partnerének. (Mexikó nem mondhatja meg az USA-nak hogyan egyensúlyozza költségvetését), nem beszélve egy jövőben létrejövő szocialista gazdaság előjeleiről. Vannak olyan írók, akik a „függő fejlődésről", mások az „új burzsoázia és a függőség korlátairól" értekeznek. Ennek a gazdaságnak a jelei szaporodnak, ám magyarázatlanul marad az autonómia és a függőség törékeny egyensúlya. Lásd: Peter Evans: *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State, and Local Capital in Brazil* (Princeton, Princeton University Press, 1979), valamint David G. Becker: *The New Bourgeoisie and The Limits of Dependency: Mining, Class, and Power in „Revolutionary" Peru* (Princeton, Princeton University Press, 1983).

[36] Marshall Sahlins: *Culture and Practical Reason* (Chicago, University of Chicago Press, 1976).

[37] Nathan Rosenberg: Economic Development and the Transfer of Technology: Some Historical Perspectives, in idem, *Perspectives on Technology* (Cambridge, Cambridge University Press, 1976), pp. 151–172, különös a p. 158.

[38] A Francia áruházak a kései XIX. században példának okáért a felületi hasonlóság ellenére alternatívát képeztek az USA-áruházakkal szemben. Mint a New York-i Macy, vagy a philadelphiai Wananaker, a párizsi Bon Maché is nagy bürokratikus szervezetet jelentett, nagy volumenű, alacsony árrésű eladással. Ennek ellenére, a francia áruház kivételesen flexibilis ipari körzetek termékeit vette igénybe, hogy árut termeljenek, persze specifikációjuk szerint. Ezenkívül a Bon Barché és a *grand magasin*-ek lehetővé tették klienseik számára, hogy rendelésre készítsenek javakat, amelyeket az áruházban magában is korrigálni lehetett. Ezek az áruházak felhasználták a vasutakat arra, hogy a szétszórt ipari körzetek flexibilis kapacitásai fontosak legyenek az egész ország szempontjából. Inkább ez a gyarkolat érvényes itt, mint a piacok egyneműsítése. Lásd: Michael B. Miller: *The Bon Marché: Bourgeois Culture and the Department Store, 1968–1920* (Princeton, Princeton University Press, 1981); noha ez a könyv a francia és az amerikai áruházak közötti hasonlóságokat hangsúlyozza, a Bon Marché elárusító központjai (Lyon, Roubaix, Saint-Étiénne, London) s egyáltalán a kivitelezés gyakorlata arra enged következtetni, hogy a hasonlóságok mögött óriási különbségek rejlenek. Ezenkívül az iparosításról írva, a szerző azt feltételezi, hogy a növekedési és technológiai finomítások kiegyenlíthetők a szabványosítással – lásd az elzászi gyapotiparra, mint a tömegtermelés tipikus példájára való utalást (pp. 32–33).

Rezime

Kriza ekonomije masovne proizvodnje

Ovaj tekst je deo knjige Second Industrial Divide (Druga industrijska podela) američkih autora Čarlsa Sabela i Majkla Piorea. Autori krizu u sedamdesetim i osamdesetim godinama stavljaju u istorijsku perspektivu i pokazuju glavne momente krize s obzirom na transformaciju bitnih elemenata radnog procesa (disciplina u radu, određivanje najamnine). Kriza u sedamdesetim godinama predstavlja proces prelaska na fleksibilizovanje radnog procesa, na nove strategije određivanja proizvodnje i potrošnje. Naime, na kraju šesdesetih godina došlo je do krupnih promena u socio-ekonomskoj strukturi robno-novčanih društava: zasićenost tržišta masovne proizvodnje, nedostatak jeftinih energetskih potencijala, promena u strukturi ukusa itd. Događaji u sedamdesetim i osamdesetim godinama predstavljaju odgovor na ove momente.

Summary

The Mass-Production Economy in Crisis

This text is the part of the book Second Industrial Divide of the American authors Charles Sabel and Michael Piore. The authors set the crisis of the seventies and eighties in the historical perspective and show the main moments of the crisis with regard to the transformation of essential elements of the labour process (labour discipline, fixing the wages). The crisis of the seventies represents a process of changing to flexibilization of the labour process, to new strategies of defining the production and consumption. Namely, at the end of the sixties great changes took place in the socio-economic structure of the commodity-monetary societies: overstocked mass-production market, lack of inexpensive energetic potentials, change in the structure of taste, etc. The events in the seventies and eighties represent the answer to these moments.

Original scientific paper

Michel Aglietta

A PÉNZÜGYI VÁLSÁGOK MINT

A KAPITALIZMUS SZABÁLYOZÁSÁNAK SZÜKSÉGSZERŰ MOZZANATAI*

Az általunk azonosított strukturális formák progresszív átalakító képessége és megteremtése ellenére, a bérviszony antagonizmusa megakadályozza, hogy a kapitalizmusban egy harmonikus szabályozás eszköztára alakulhasson ki. Vannak történelmi időszakok, amikor a tőkés termelési viszonyok bővített újratermelésének feltételei nem teljesülnek. Felbomlik az erőegyensúly, mely lehetővé teszi a tőkefelhalmozás törvényének az értékképzés általános mozgásaként történő értelmezését. Megbomlik a strukturális formák kohéziója, amelyek együttes működése levezeti és részekre bontja az osztályharcot, áthelyezi a feszültségek támadási pontját, oly módon, hogy a pénzáramlásokkal csökkenti azokat. Ilyen helyzet a *válság*. Világos, hogy egy válság mindig társadalmi, abban az értelemben, hogy az osztálytársadalmak viszonyainak fejlődéséből születik meg. De különbözőképpen érinti e viszonyok létezési formáit. Így a válság mindig többé-kevésbé intenzíven érinti a gazdasági viszonyokat, de nem változtatja meg szükségszerűen a politikai viszonyokat. Ez azt jelenti, hogy a válságban az osztályok összeütközésének nem a tőkés társadalom államhatalma a kifejezett tétje. Ez az összeütközés tehát az állammal való szövetség folytán nem teszi kérdésessé a tőkés osztály képességét a társadalom irányítására. Ilyen típusú válság bontakozott ki a múltban és bontakozik ki napjainkban az Egyesült Államokban. Az általános ideológiai elvek, melyek a kapitalizmust a hétköznapi tudatban legitimálják, azok az elvek, melyek az amerikai nemzet eredeti vonásait áthatják, és rendkívül kiterjedt kulturális és vallási intézmények révén sokoldalúan terjednek, elég erősek ahhoz, hogy fenntartsák a tőkés osztály hegemóniáját. Ez utóbbi rendelkezett és rendelkezik is a szükséges szabadságfokokkal, hogy feldolgozza a társadalmi átalakulásokat, megőrizve a lényeget: a termelőerőkkel való rendelkezés képességét a bérviszony keretei között.

E munka során kifejtettük a teoretikus elemeket, melyek gazdasági vonatkozásban érthetővé teszik a társadalmi válságokat. E válságok gyökere mindig az

* Részlet a szerző *Régulation et crises du capitalisme*. L'expérience des États-Unis (*Szabályozás és válságok a kapitalizmusban*. Az Egyesült Államok tapasztalata) című könyvéből, Paris, Calman Lévy.

osztályharc fellendülése a termelésben, mely lehetetlenné teszi az értéktöbblet bővített újratermelését a munkafolyamatok domináns szervezeti keretei között. Ezért a társadalmi válságok kimenetele nem lehet más, mint a munkafolyamatok és a bérből élők ezekkel elválaszthatatlanul összefüggő létfeltételeinek jelentős átalakulása, hogy létrejöjjenek a termelés és csere új társadalmi viszonyai. De magának az árutermelésnek a természetéből adódik a pénzmennyiség állandó jelenléte és a tők részekre bomlása melynek viszonyát a konkurencia törvénye fejezi ki. A társadalmi válság globális jellegét a pénzáramlás tárja fel, mivel a tőkés forgalom magában foglalja a termelést. Ezenkívül a tőkés reagálás a válság első tüneteire mindig ezen áramlások befolyásolásából áll, hogy a tőkés osztálynak a hitelrendszer és a monetáris kényszer áthelyezési lehetőségei fölötti kizárólagos ellenőrzése segítségével megkíséreljék a feszültségek fokozódásának megakadályozását a termelésben. A társadalmi válság kirobbanása ezért mindenki szemében mindig pénzügyi válság formáját ölti. A termelés strukturális átalakulásai a pénzügyi válságon keresztül mennek végbe. Miután az előzőek során e válságok alapvető meghatározóit és megjelenési formáit tanulmányoztuk a hitelrendszer és a monetáris rendszer interakciójából kiindulva, a következőkben magát a pénzügyi válságot, mint folyamatot fogjuk megvizsgálni.

1. *A túlzott tőkefelhalmozás*

A túlzott tőkefelhalmozás kifejezés paradoxonnak tűnik. Mivel a tőkés társadalmak alfája és ómegája a felhalmozás, hogyan lehet a tőkét túlzottan felhalmozni? Nem kell-e minden felhalmozás lehetőségét megragadni, még akkor is, ha a körülmények megromlottak, és a realizálható profitráták alacsonyabbak? Az egyéni tőkés szempontjából, akit a legtöbb közgazdász alapul vesz, hogy extrapolálja a társadalomra, a válság többféleképpen jelenhet meg: az áruk áron aluli eladása, az új beruházások kilátástalansága, a beruházásokhoz szükséges pénzeszközök hiánya. Minthogy e különböző helyzetek a vizsgált gazdasági ágazatokban egymást követhetik, vagy egyidejűleg létezhetnek, ezért a mikroökonómiai következtetések extrapolálása a makroökonómiai fejlődésre csak zavart okozhat. A pénzügyi válság negatívan tárja fel a tőkés termelési mód szerves egységét. Ebből közvetlenül kiolvasható, hogy a piacszabályozás a felhalmozás törvényének alárendelt szabályozási mód. E társadalmi törvény antagonizmust rejt magában, amely mellett lehetséges a teljes egyensúlyhiány. Amikor ilyen egyensúlyhiány kialakul, semmilyen piaci mechanizmus nem képes azt leküzdeni. A pénzügyi válság az egyensúlyhiány felszámolásának folyamata, melynek során teljesen új felhalmozási feltételek teremtődnek. Más szóval, a felhalmozás törvénye semmiképp sem teszi lehetővé a stabil egyensúly külső formájának meghatározását. A legjobb amit tehet, hogy megfogalmazza az erők kiegyensúlyozásának feltételeit, ami metastabil állapot. Márpedig a metastabil állapotok fejlődési, megszakítási és újjáalakulási dinamikájának semmi köze sincs a kiegyensúlyozott növekedés említett dinamikájához. A pénzügyi válság a megszakítási fázis a felhalmozási folyamatban. A túlzott tőkefelhalmozás a pénzügyi válság alapeszméje.[1]

a) *A túlzott tőkefelhalmozás definíciója.* Miközben megpróbálunk tudományosan pontos meghatározást adni e fogalomnak, megvilágítunk egy nagyon régi, de még mindig aktuális vitát. Ez a profitráta süllyedő tendenciájának kérdése. Semmi oka sem lehetne e vitának, mivel a kérdés se nem logikai, se nem tapasztalati természetű. Csak a közgazdászok materialista dialektika iránti értetlenségét tükrözi, beleértve a rá hivatkozók jórészét is. Melyek a fő vitapontok? Marx kijelenti, hogy a profitráta süllyedő tendenciája törvényének meghatározásával a tőkés társadalmak működésének legmélyebb gazdasági törvényét fejtette ki. Erre két ellenvetést lehet tenni. Az egyik, az empirikus jellegű, azoktól származik, akik jól-rosszul megalapozottan egy átlagprofitrátát vesznek alapul, kimunkálják egy háromnegyed évszázados vagy egy évszázados idősor számszerű értékeit, pontokat jelölnek meg a görbén, meghúzzák a trendvonalat anélkül, hogy elemeznék a görbe alakját, és megállapítják, hogy ennek az egyenesnek nincs érezhetően csökkenő esése. A másik, a teoretikus jellegű, elfogadja, hogy ellentétes hatások hatnak a profitrátára, de egyensúlyozó mechanizmusok erősítik az egyik hatást, mihelyt a másik túlsúlyra akar jutni, úgy, hogy a profitráta permanensen állandó maradhat. Természetesen az empirikus és a teoretikus szempont konjunkciója arra a következtetésre vezet, hogy a kiegyensúlyozott növekedés, a gazdaságnak állandó arányokkal való egyszerű kitágítása a szabály: ezen arány-variációk történelmi alakulásának nincs jelentősége. E mozgások legfeljebb a cikluselméletek részét alkotják, amelyek a legkülönbözőbb hipotéziseken alapulnak. Ezek az elméletek mindenképpen függetlenek a kiegyensúlyozott növekedés elméletétől, mely egységes és az egyensúly növekvő mennyiségek melletti időbeli fennmaradásaként fogható fel. Ez a neoklasszikus álláspont.

Vitára nincs mód, mert ez az álláspont az általános egyensúlyi elmélet univerzumához tartozik, amely teljesen idegen a tőkés felhalmozás törvényétől. Ami az empirikus szempontot illeti, kizárólag olyan mértékben kelt zavart, ahogy hagyjuk magunkat félrevezetni az elvonttól a konkrét felé történő átmenet során. Amint azt e könyvben kimutattuk, ez az átmenet fogalomtól fogalomig való haladásból, és nem empirikus megfigyelések egymás mellé helyezéséből ered, melyeket célzottan és az egyensúly normatív szempontjából választottak ki.

A probléma mégis megmarad. Hogyan kell interpretálnuk a profitráta süllyedő tendenciáját? Emlékeztetünk néhány korábban megállapított eredményre! Amikor az átlagprofitráta kialakulásának feltételeit vizsgáltuk az V. fejezetben és megállapítottuk, hogy ezeket a feltételeket erők kiegyensúlyozásaként értelmezhetjük, nem tértünk ki az egyensúly hagyományos koncepcióira. Valójában ezek a koncepciók a keresletet és a kínálatot mint egymástól független, exogén tényezők által meghatározott erőket tételezik. Az erők a kialakulásuk során nem hatnak kölcsönösen egymásra. Ezért a paraméterekhez történő külső igazodás, melytől ezek az erők függnek, képes addig módosítani intenzitását, amíg ki nem egyenlítődik. Egy ilyen egyensúly lehet stabil vagy instabil, de mechanikus jellegű. Azok az erők, melyekről az átlagprofitráta képződésénél van szó, egészen más jellegűek. *Ugyanaz a társadalmi folyamat polarizálja őket.*[2] Ez a folyamat a relatív értéktöbblet termelése. A termelési feltételek át-

alakítását vonja maga után, ami felforgatja a csereviszonyokat a termelés két szektora között, de mindamellett csak akkor idézhet elő értéktöbbletrátaemelkedést, ha tiszteletben tartják a szigorú arányokat a két szektor makroszintű cseréjében. Ezért mondtuk azt, hogy az átlag profitráta a társadalmi összkiadás révén a teljes jövedelem realizálásához kötődik, mely a két szektor közötti szerves csere során valósul meg. Ezt úgy fejeztük ki, mint a termelés makrostruktúrája és a teljes jövedelem elosztása közötti megfelelést. Mindaddig amíg ez a feltétel fennáll, addig fennmarad a termelés és a forgalom társadalmi folyamatának egysége. Ezt a megfelelést azonban csak a felhalmozás tartja fenn. A statikus egyensúlyra vonatkozó összes nézet irreális. A bérarány újratermeléséhez mindinkább fokozni kell az élő munka gépesítését, és mind több élőmunkát kell megtakarítani. De ahhoz, hogy a termelőeszközöket termelő szektor önfejlődése ne fékezze az össztermék realizálását, a bérviszonynak megfelelő gyorsasággal kell kibontakoznia.

Mivel az átlagprofitráta létezése nem magától értetődő, hanem problémát jelent, a túlzott tőkefelhalmozás koncepciója közvetlenül e problémából ered. *Túlzott tőkefelhalmozásról akkor beszélünk, amikor a társadalom által újonnan létrehozott érték teljes realizálásának követelménye többé nem valósulhat meg a termelés két szektorának szerves cseréjén keresztül.* Az erők polarizációját, mely a két szektort az egyenlőtlen fejlődés felé hajtja, nem semlegesítheti többé a felhalmozásból származó árutermelés térbeni kiszélesedése. Következésképpen, ez az egyenlőtlen fejlődés minőségileg új fordulatot vesz. Makroökonómiai egyensúlyhiány jön létre, amely megszakítja a tőkés termelés és forgalom társadalmi egységét. Az átlagprofitráta képződése megszűnik, és következésképpen megszűnik a konkurencia alapja lenni. Az egyéni tőkék közötti külső viszonyokat szabályozó folyamat nem érvényesül, és magának az autonómiának a védelméért folyó heves harcnak enged teret.

A profitráta süllyedő tendenciája törvényének tehát a következő jelentése van. Megfogalmazza, hogy egy látszólag szabályos felhalmozási fázisban nem léteznek olyan önkorrekciós mechanizmusok, melyek ezt képesek volnának állandóan fenntartani. Az egyenlőtlen fejlődés tendenciája a felhalmozás törvényének makroökonómiai jellemzője. Rákényszeríti magát a konkurenciaviszonyokra a piacon. Csak a társadalmi átalakulások semlegesíthetik, melyek az osztályharcok fejlődésétől függnek. Ezért jogosan beszélünk metastabil egyensúlyról, ha az érték teljes realizálásának kényszerét jellemezzük. A túlzott tőkefelhalmozás szentesíti ezen egyensúly felbomlását. A pénzügyi válság súlyos zavarainak időszakát nyitja meg. E válság végeredményeként a termelés új társadalmi feltételei az egyensúly elmozdulásával elméletileg nem kapcsolhatók a régiekhez. A pénzügyi válságban a strukturális formák artikulációja – mely lehetővé teszi valamely felhalmozási rendszer kohézióját –, szétesik. Szükségessé válik a gazdasági formák teljes morfológiai újjászervezése. A profitráta süllyedő tendenciájának törvénye tehát távolról sem jelenti a profitráta békés növekedését és csökkenését, melynek alakulása nem okozna problémát, ha egyszerűen feltételezték volna a létezését, és amelynek pusztán mennyiségi változása szabályozná az egyensúlyi áthelyeződéseket.

b) *A pénzügyi válság mozzanatai.* Világos, hogy ebben az újjászerveződésben a minőségi változások uralják a mennyiségieket, mivel a folytonosság a viszonyok újratermelésében – ami ahhoz szükséges, hogy ez utóbbiaknak értelmet adjon –, többé nem létezik.

Minden pénzügyi válságnak vannak közös jellemvonásai. Mégis a pénzrendszernek a nagy gazdasági válság nyomán bekövetkezett lényegi változásai meghatározó módon változtatták meg a viszonyt a pénz és a hitel között. Ezért most megvizsgáljuk a pénzügyi válság mozzanatait, amikor a monetáris kényszer az arany vonatkozásában érvényesül. Ez vonatkozik az 1873-ban, 1895-ben, 1907-ben, 1929-ben kirobbant nagy amerikai pénzügyi válságok közös jellemvonásaira. Ezt követően felidézzük e régi válságok lényegi különbségeit a mai válságtól, mely inflációs folyamat formájában jelentkezik. E munka szellemének megfelelően nem részletezhetjük a pénzügyi válságok menetének leírását. Csak a lényeges összefüggéseket mutatjuk be, melyek e műben bevezetett fogalmakból következnek, és kiegészítik a tőkés felhalmozás általános elméletét.

A kiindulópont a válság kezdetének helyes jellemzése. Ezt a túlzott tőkefelhalmozás fogalma teszi lehetővé. A válság kezdete az újonnan teremtett érték teljes realizálása kényszerének megsértése. Abban az esetben, amikor az általános egyenértéket a bankpénznek az arannyal való egyenértékűsége alkotja, a munkaidő pénzbeli kifejeződését továbbra is az arany termelésének társadalmi feltételei határozzák meg. Ám tudjuk, hogy az áruk pénzbeli realizálódása nem foglalja magába, hogy a csere ténylegesen a pénz mint áru közvetítésével megy végbe. Bankpénz formájában hitelrendszer révén is történik. A termék teljes realizálásának feltétele azt jelenti, hogy a bankrendszeren belüli végső lejáratok között – melyek a bankok által kibocsátott hiteljegyek pénzjellegének biztosításához szükségesek, nincs veszélyes feszültség. Ezt a feszültségmentességet a pénzpiacot irányító kamatláb stabilitása bizonyítja. *Ellenkezőleg*, a társadalmi termék teljes pénzbeni realizálásának áthágása kezdetben a hitelrendszerre gyakorolt feszültség révén nyilvánul meg.

A pénzügyi válság megértésének döntő pontját érintjük itt. A teljes realizálás kényszerének áthágása nem a tőkések innovációs hibájából következik, „à la Schumpeter" vagy „a tőke határhatékonyságának" fokozatos gyengüléséből, „à la Keynes", előidézve a befektetési alkalmak euthanáziáját. Ez az egyenlőtlen fejlődésből következik, mely kényszerítően hat az egyéni tőkésekre, és makroökonómiai egyensúlyhiányt okoz. Kezdeti fázisában ez a globális egyensúlyhiány nem a beruházási alkalmak hiányában jut kifejezésre, hanem ellenkezőleg, a termelőeszközöket termelő szektor fejlődésének felgyorsulásában. *A pénzügyi válság üzleti eufóriával kezdődik.*[3] Az egyensúlyhiány az egyéni tőkések tudtán kívül ágyazódik be a tőke bővített újratermelésének sémájába. Ez utóbbiak felbátorodva a könnyen elért előző értékesítési eredményeken, jobb eredményeket remélnek a jövőben, és még jobban meggyorsítják befektetési programjaikat, mivel bőséges pénztartalékokkal rendelkeznek. Megtehetik, mert nem érzik közvetlenül a monetáris kényszert. Valójában, amikor a társadalmi termék teljes realizálása készpénzben lehetetlenné válik, hitel formájában még lehetséges marad. A hitelrendszer tehát elválik a

monetáris kényszertől, mivel a hitel lehetővé teszi a társadalmi kiadás fenntartását, sőt fokozását az üzleti eufóriának ebben a fázisában, miközben a két termelési ágazat közötti, a végső lejáratokhoz szükséges arányok többé nem léteznek. Innen származnak az üzleti eufória szokásos megnyilvánulásai, amelyek spekulációs konjunktúrává fajulnak.

A gazdasági mozgás mögött, mely a nagy válsághoz vezetett, a két termelési ágazat egyenlőtlen fejlődéséből eredő globális egyensúlyhiány húzódott meg az 1920-as évek közepétől. Az összjövedelem elosztásának a bérből élők rovására történő fejlődése rohamosan folytatódik az 1920-as évek folyamán. Valójában 1920-tól 1929-ig a vállalati profit, kamat és járadék formájában felvett jövedelmek 45%-kal emelkedtek, a bérből származó jövedelmek 13%-kal.[4] Bizonyos, hogy az értéktöbbletráta növekedése – mely lehetővé teszi az elosztás ilyen torzulását – táplálta a két termelő szektor egyenlőtlen fejlődését. 1923-tól 1926-ig a beruházási javak termelése összességében kétszer akkora ütemben növekedett, mint az ipari termelésé. Ám e jövedelmek mind nagyobb egyenlőtlensége 1926-tól kezdődően a tartós fogyasztási javak piacának beszűkülését idézte elő. Ilyen strukturális feltételek között a gazdasági tevékenység hirtelen fellendülése 1928–1929-ben az 1926–1927-es átmeneti pangás után, csak mesterséges eufória lehetett, mely az amerikai tőkések kezében levő nagy mennyiségű pénztőke forgalmához kötődött, ehhez hozzájárult még a menekülő tőke tömeges kiáramlása, melyet a pénzügyi instabilitás erősödése idézett elő Európában.

A hitel iránti kereslet növekedése, mely elsősorban a termelőeszközöket előállító ágazat felé irányul, és különösen a forgó tőke közbülső javait termelő szektor felé, leköti a felesleges termelési kapacitásokat. E termékek relatív ára emelkedik, és a szállítási határidő meghosszabbodik. E cserefeltételek fokozzák a feszültségeket ezeken a piacokon, mivel az összes tőkés, az ellátási hiányoktól tartva, a raktárkészlet felhalmozásának céljából pótlólagos keresletet teremt. E raktárkészleteket hitellel kell finanszírozni, mivel meghaladják a folyó eladásokat, melyet a bevételek visszaáramlása tesz lehetővé. Következésképpen nő az eladósodás, és egyre rövidebbé válik. Az eladósodás egyre nő, mivel a raktárkészletek pótlását gyorsan növekvő árakon kell finaszírozni. Ez fokozza a keresletet, mivel az árak jövőbeni alakulása folytán a spekulációs vásárlásokhoz hozzájárulnak az elővigyázatosságból történő vásárlások, hogy gátak közé szorítsák az ellátás fennakadásának kockázatát. Az egész pénzügyi piacot meghódítja az árukkal való spekuláció, mert a résztvevők igyekeznek bankpénzen leszámítolni és biztosítani a rövid lejáratú kereskedelmi hiteleket. A banki refinanszírozás megfékezésére törekedve a központi bank emeli a leszámítolási kamatot, aminek nyomán a rövid lejáratú hitelek kamatlábai gyorsan emelkednek. Ugyanakkor az egyenlőtlen fejlődés mesterséges különbségeket teremt a vállalatok látszólagos pénzügyi eredményeiben, melyek csak hitelben realizálódnak. Ezek a különbségek előmozdítják a spekulációs nyereséget a pénzpiacon. A rendelkezésre álló pénzforrások egy részét a produktív felhasználásoktól térítik el, hogy táplálják az értékpapírokkal való spekulációt. A pénzforgalmat autonóm mozgás kezdi áthatni, és mindinkább vonzza a pénztőkéket, ami növeli a pénzhiányt a termelés finanszírozásában. Az értékpapí-

rok árának mozgása a pénzpiacon elveszít minden kapcsolatot a produktív tőkék valorizálásával. Tisztán spekulatív nyereségeknek és veszteségeknek ad helyet, ahogy a pénzügyi közvetítők vállalategyesítéseket hajtanak végre vagy éppen fiktív társaságokat hoznak létre.

A spekulatív jelleg különösen 1925 után vált világossá a pénzpiacok alakulásában. Takarék és beruházási társaságok alakultak és rendkívül gyorsan szaporodtak. Aktívumuk nominálértéke 1924 és 1929 között 100 millióról 1800 millió dollárra emelkedett. E társaságok ügyvezetői a rájuk bízott betétállomány manipulációval kezdtek foglalkozni, holdingtársaságok piramisait teremtve meg, hogy mesterséges pénzügyi nyereségeket mutassanak ki az „insider"-ek által ellenőrzött részvényforgalom alkalmával.[5] Az értékpapírkészletek rotációjának módszeréhez járultak az ipari vállalatok fúziói, melyek mindennapossá lettek. Ily módon a pénzforgalom önálló mozgásra tett szert, elvesztve minden kapcsolatot a termelő tőke valorizálásával. A *New York Stock Exhange*-en jegyzett részvények Dow Jones indexe 1927 elejétől 1929 elejéig megkétszereződött, és 1929 első nyolc hónapjában további 50%-kal nőtt. Az értékpapírok forgalmát támogató bankkölcsönök 2,5 milliárd dollárról 7,8 milliárd dollárra emelkedtek 1927 januárja és 1929 októbere között. E nagyon rövid lejáratú tartozások kamatai 5%-ról 20%-ra emelkedtek és csak olyan spekulánsok tudták megfizetni, akik 100%-os vagy nagyobb tőkenyereséget akartak elérni. E hitelformába bevonva a pénztartalékokkal rendelkező valamennyi gazdasági szereplőt, a kamatlábak emelkedése nemzetközi adósságfelhalmozódást idézett elő az 1929-es év folyamán.

A spekulációs konjunktúra csúcsán, a hitelőrület általános egyensúlyhiányt teremtett az összes piacon. Az eladósodás instabilitása a tetőpontjára hágott. A kezdeti egyensúlyhiány rendkívüli módon felerősödött. Általános feszültséggé vált, melyet minden tőkés megérezett. A bankrendszer olyan kötelezettségeket képviselő követelések piramisát hordozta, melynek rendezése lehetetlenné vált. Így a spekulációs konjunktúra pénzügyi pánikba fordulása szükségképpen drámai volt. A likviditás általános hiánya idézte elő, a látra szóló betétek visszafizetésének követelése miatt, melyet a bankok kénytelenek voltak tovább kitolni, mert a követelések készpénzre való átváltásának lehetetlensége a bankpénzre összpontosult. A pénzügyi pánikot megelőző spekulációs konjunktúra utolsó heteiben van valami irreális. Már érződik az áruk áron aluli eladása. A beruházásokat leállítják, és a készletek növekednek. A pénztárak kiürülnek, lévén, hogy az összes pénztartalékot mozgósították. A folyó bevételek a tartozások egy részének átvitele következtében épphogy fenntartják a termelési ciklusok folytonosságát. Így a spekulációs konjunktúra utolsó hetei a gazdasági tevékenység pangását mutatják. Ezalatt a magukat csapdában érző adósok minden eszközzel igyekeznek forgatni a hiteleiket, és nominális nyereséget elérni a pénzpiacon. A spekuláció apoteózisával van tehát dolgunk. Ebben a helyzetben bármilyen véletlen esemény, sőt bármilyen rémhír kirobbantja a pénzügyi pánikot.

A pénzügyi pánik a monetáris kényszer hirtelen felbukkanását *likviditási kényszer* formájában juttatja kifejezésre, mely felbomlasztja a követelések építményét. Ha az üzleti eufória volt a túlzott tőkefelhalmozás kezdeti megnyilvá-

nulása, akkor a pénzügyi pánik a tömeges elértéktelenedés kezdeti kifejeződése. Minden hitelező a fennálló adósság azonnali behajtására törekszik. Az első bankcsődök gyanút ébresztenek az összes bankpénzzel szemben. A bankok fizetésképtelensége láncreakcióként terjed. Még ha az állam el is rendeli az aranyban való kifizetések ideiglenes felfüggesztését, túl késő van ahhoz, hogy a központi bank végső fokon a kívánt mértékben kölcsönnyújtó funkciót gyakoroljon, annál is inkább, mert a hitelrendszer és a monetáris rendszer kapcsolódási módja ezt nem teszi lehetővé. Így a pénzügyi pánik a válság kezdeti fázisa, egyben a követelések egy része megsemmisülésének, az értékpapír-árfolyamok összeomlásának, a pénzügyi szervezetek többé-kevésbé kiterjedt csődjének, jelentős számú spekuláns tönkremenetelének és a betétállományból származó jövedelmek hirtelen csökkenésének fázisa is. Következésképpen a fizetőképes kereslet csökkenése megy végbe a fogyasztási javak piacain, melyet tetéz a vállalatok már jelentősen megromlott pénzügyi helyzete. Ez a keresletcsökkenés a megrendelések lemondásának és az árukészletek eladási kísérletének láncszerű folyamatát indítja el, amely alulról felfelé bővülve terjed. A vállalatok egyetlen gondja, hogy elkerüljék a csődöt, s lehetőleg kihúzzák a tartozások rendezését, ha lehet konszolidálják őket, és pénztárukat helyreállítsák.

A nagy válságot kirobbantó pénzügyi pánik 1929. október 22-én kezdődött az Egyesült Államokban. A Dow Jones index három hét alatt 327-ről 199-re zuhant. A pénzintézetek értékpapírjai eladhatatlanokká váltak. E pénzintézetek több mint fele néhány hét alatt eltűnt, és a betéttulajdonosok a nominálérték 90%-át veszítették annak, amit követelésnek hittek. A pénzügyi válságnak négy közvetlen következménye volt, melyek láncszerű hatásai nagy szerepet játszottak a gazdasági válság terjedésében:

1. A fogyasztási kiadások hirtelen csökkenése, mely követi a legmagasabb jövedelmi kategóriák által elszenvedett veszteségeket. Egy 82,5 milliárddal rendelkező jövedelem esetében egyedül a pénzügyi összeomlás a kiadások 4 milliárdos csökkenését idézte elő.

2. Az ipari beruházások hirtelen csökkenése a hatékony kereslet összeomlásától függő okok következtében. A bruttó tőkeképződés (a bruttó beruházás és a készletváltozások) az 1929-beni 16 milliárdról 1930-ban 10 milliárdra esett vissza, 1931-ben 7 milliárdra és egy milliárdnál kevesebb volt 1932-ben és 1933-ban.

3. A hitelek drasztikus csökkenése és a bankaktívumok összeomlása a behajthatatlan követelések következtében, amikor a betétesek rohantak, hogy követeléseiket készpénzben vegyék fel. Mivel a bankok nagyon eladósodtak egymással szemben, ebből több csődhullám következett, melyek közvetlenül kihatottak a magánfogyasztásra és a beruházásokra.

4. A külföldi tőke vesztesége és menekülése, mely a fizetési mérleg romlását vonta maga után. Az amerikai fizetésképtelenség a külföldi hitelezőkkel szemben, viszonzásul az amerikai exportok csökkenését idézte elő, és a nemzetközi fizetési rendszer felbomlásával végződött. Ráadásul, a külföldi követelések csökkenése, a fizetési mérleg romlását és a rövid lejáratú tartozások rendezését követően, a legrosszabb pillanatban idézte elő a pénztömeg csökkenését, amelyet a kor pénzügyi rendszerében nem lehetett a központi bank kényszerárfolyamú pénzkibocsátásával kompenzálni.

Ezek a romboló erők olyan spirális mozgást indítottak el, melyben a készletek szintjének csökkenése szalad a fizetőképes kereslet visszaesése után, és gyorsan nő a munkanélküliség. Ez a spirális mozgás addig tart, amíg a vállalatok nem találtak ellenállási küszöbre. E küszöb olyan termelési szint, ahol a vállalatok költségmegtakarítással és tevékenységcsökkentéssel újra elérték a folyó kiadások és bevételek olyan alakulását, amely mellett ismét keletkezik *készpénz-aktíva* és lehetővé válik a rövid lejáratú tartozások csökkentése.

A nagy válság idején e jelenséget kiváltképpen hangsúlyozták, mert a követelések tömeges elértéktelenedésének és a pénzügyi szervezetek fizetésképtelenségének újabb hullámai instabilnak tüntették fel az előzőleg elért ellenállási szinteket. Így egy küszöb elérése 1931-ben nem állt ellen a font inkonvertibilitásának, melyet maga a nemzetközi pénzügyi válság fokozódása váltott ki a közép-európai nagy hitelintézet fizetésképtelenségét követően. A pénzügyi válság az Egyesült Államokban annyira súlyossá vált, hogy a nagy pénzügyi központok legmegbízhatóbb bankjait a gyengébb bankok náluk elhelyezett tartalékainak tömeges kivétele fenyegette. 1932 decemberétől a helyzet annyira vészesen megromlott, hogy az Egyesült Államok elnöke 1933. március 6-án elrendelte az összes bank bezárását. A Kongresszus sebtében sürgős intézkedéseket foganatosított, felhatalmazva a központi bankot, hogy értékpapírok széles skálájának fejében tőkét előlegezzen a szövetségi tartalékrendszer részét alkotó bankok számára. Pénztári helyzetük és tartalékaik egyéni megvizsgálása után engedélyezték a bankoknak pénztáraik újbóli kinyitását. 1933 júniusában a közönség bizalma a bankrendszer iránt kezdett helyreállni, miután bevezették a letétek kötelező biztosítását a szövetségi tartalékrendszerhez tartozó összes bank számára.

A pénzügyi válság elmélyülése súlyos hatással volt a termelésre és a forgalomra. Ebben az időszakban a tőke elértéktelenedése a termelés fizikailag megsemmisült része végleges áron aluli eladásának és a fennmaradó termelés csökkentett áron való értékesítésének formáját öltötte, és gyakran alacsonyabbak voltak a hosszabb távú termelési költségeknél, melyek a válság előtt érvényesültek. Minden úgy történik, mintha a vállalatoknak maguknak kellene megvásárolniuk saját termékeiket, hogy kifizessék ezen áruk termelésébe fektetett költségeket. Ezek az árak társadalmilag nem realizálódnak, de a vállalatoknak ebből kell az önköltséget fedezniük, ami gazdálkodási veszteségekkel jár. E veszteségek finanszírozásának egy része az állótőke megújításának felfüggesztésével történik, mely kiterjeszti az elértéktelenedést az állótőkére is.

Már jeleztük a bruttó beruházások csaknem teljes megszűnését, ami a termelési eszközök megújításának leállását foglalja magában. A nettó profitok három egymást követő éven keresztül veszteségeknek adtak helyt a vállalatok összességét tekintve. Az 1929-es 12,8%-os bruttó profitráta 7,2%-ra esett vissza, majd a következő években 3,5%-ra és 1,30%-ra csökkent. A *készpénz-aktívák* keletkezésének visszatérését csak a tőkeállomány forgalmi értékének négy éven át tartó csökkenése következtében lesüllyedt árakon való fenntartásával összeférő tevékenységi szinten és a termelőeszközök egy részének végleges megsemmisítése után érték el. A megfelelő bruttó beruházás olyan alacsony volt, hogy a vállalatok likviditást kezdtek felhalmozni, melyet 320%-os önfinanszírozási

ráta tükrözött 1932-ben, 230%-os 1933-ban és 160%-os 1934-ben. Az árak és nominálbérek igazodása megfelelt a III. fejezet végén jelzett sémának. Az árak csökkenésének évi 6%-os ütemét 1929-től 1932-ig a nominálbérek gyengébb ütemű csökkenése kísérte, úgy, hogy a reálórabér évi 2%-os ütemben emelkedett. De a bértömeg csökkenése a munkaidő zuhanásával és tömeges elbocsátásokkal valósult meg, melyek hivatalosan az aktív lakosság 25%-os munkanélküliségi arányához vezettek 1933-ban.

Fontos megértenünk, hogy a pénzügyi válság felszámolása önmagában még nem teremthet új megfelelést a termelés makrostruktúrája és az összjövedelemnek egy új felhalmozási ciklust beindítani képes elosztása között. A pénzügyi válság felszámolása azonban a társadalmi válság mozzanata, amikor az osztályok közötti összeütközéseket már nem vezetik le a korábbi strukturális formák. Ez a társadalmi alkotás mozzanata is, melyet – miként a *New Deal*t – elősegíthetnek a politikai erők áthelyeződései. Ekkor az osztályharcok, olyan politikai és ideológiai légkörben, mely nem teszi kérdésessé magát a kapitalizmust, a munka társadalmi szervezetének nagyszabású átrendeződéseit idézhetik elő, mivel csak ezek révén válik lehetségessé egy új, tartós felhalmozás feltételeinek megteremtése.

Az Egyesült Államokban a két nagy átalakítás azokat a strukturális formákat érintette, melyek egyfelől a nominálbérek szabályozásának, másfelől a munkaóra pénzbeli kifejeződéseinek módozatait határozzák meg. Ez volt a kollektív bértárgyalás bevezetésének, a monetáris rendszer, valamint a pénzügyi közvetítő intézmények reformjának időszaka. Ez utóbbi reform két alapvető törvényszövege az 1934-es *Securities Exchange Act* volt, mely a pénzforgalmat szabályozta és az 1935-ös *Banking Act*, mely a kényszerárfolyam bevezetése után megnövelte a *Federal Reserve Board* hatalmát, és megadta neki az eszközöket egy pénzügyi politika folytatásához.

Ám ezek a minőségi változások csak alapvető feltételeit teremtették meg az osztályharc módozatainak irányítására, mely képes megteremteni a normális felhalmozás új rendszerét. Önmagukban nem voltak egy ilyen rendszer létrejöttének bizonyítékai. Valójában a válság alaposan megváltoztatta az összjövedelem elosztását a tőkés osztály rovására és a munkásmozgalom fellendülése konszolidálta ezt a módosulást. 1933-tól 1937-ig az alap nominálbér 41%-kal emelkedett, úgy, hogy a nettó profitok összege az adólevonás után még 1937-ben is 43%-kal alacsonyabb volt az 1929-es szintnél. Az új strukturális formákat oly módon kellett működésbe hozni, hogy szabályozzák egy hosszú távú új társadalmi kereslet expanzióját, elfogadva az új csereviszonyokat azok helyett, melyeket a nagy válság bomlasztott fel. Márpedig egy ilyen expanzió mindaddig nem volt lehetséges, amíg a tőkés osztály strukturálisan – azaz az értéktöbbletráta jelentős emelésével – nem állította helyre a bérek és profitok elosztását. Ezért az 1930-as évek második fele sokkal inkább a munkaszervezés átalakítási időszaka volt, mint a termelő kapacitások expanziójáé. Szintén 1937-ben a munka termelékenysége 15%-kal haladta meg az 1929. évig, míg a nem tartós javak fogyasztásának volumene csak 10%-kal volt magasabb, a tartós javak fogyasztása 6%-kal, a lakásépítés 40%-kal, a gyárak létesítése pedig 50%-kal volt alacsonyabb mint az 1929-es szint. Következésképpen a kon-

junktúra csúcsán, 1937-ben még mindig 7,5 millió munkanélküli volt, és 1938–1939-ben új recesszió kezdődött. Hiábavaló lenne feltevésekbe bocsátkozni a váratlan fordulatokról, melyek révén az intenzív felhalmozási rendszer kialakulhatott volna, ha a II. világháború nem jön közbe. Lényeges azonban megértenünk, hogy a felhalmozási rendszer globális válságából való kilábalásnak nincs automatizmusa.

2. *Az inflációs folyamat*

A pénzügyi válság inflációs folyamata formáját ölti a *New Deal* után létrehozott intenzív típusú felhalmozási rendszerben, amikor is a monetáris kényszerárfolyammal bíró nemzeti valuta formálódásaként jelenik meg. Az inflációs folyamat rendelkezik tehát a pénzügyi válság elméleti alapjaival. Ez a tőke túlzott felhalmozásának megnyilvánulása. A „klasszikus" pénzügyi válság alakulását is fel lehet fedezni benne. Mégis, új, eredeti jellemvonásokat mutat. Nem az a legkisebb eredeti vonás, hogy a válság sokkal kevésbé kíméletlen, hanem hogy időben széthúzódik és az áremelkedés lassulásának és gyorsulásának viszszatérő fázisaival állandósulni látszik anélkül, hogy valamennyire megállítható lenne a nemzeti valuta eróziója. Ezek a sajátosságok nyilvánvalóan a felhalmozási rendszer kohéziójának természetétől függnek, melyet a fordizmus kategóriájával jelöltünk. E kohézió olyan, hogy a tőke bővített újratermelésének normális – azaz az átlagprofitráta képződésével összeegyeztethető – sémája kúszó inflációt foglal magában. Az a tény, hogy beszélhetünk latens vagy endemikus inflációról, mint magának a szabályozásnak a jellemzőjéről, összefügg a hitelrendszer és a monetáris rendszer közötti kapcsolatokkal, melynek segítségével létrejön az általános egyenérték nemzeti keretek között, ahol a központi pénz kényszerárfolyamának törvényes kötelezettsége uralkodik. Az a mód, ahogyan ez a megengedő feltétel ráépül a strukturális feltételekre, idézi elő a kúszó inflációt. Ez utóbbi az összes strukturális forma működésének következménye, mely az intenzív típusú tőkefelhalmozási rendszert szabályozza.

Az általánosan elfogadott véleménnyel ellentétben nem a kumulatív inflációs folyamatot nehéz megérteni, hanem a kúszó infláció állandó létét, mint az intenzív típusú felhalmozási rendszer szerves jellemzőjét. Ha már egyszer megszületett ez az eredmény, könnyű belátni, hogy a tőke túlzott felhalmozása inflációs folyamat formájában jelentkezik.

a) *A kúszó infláció.* A kúszó infláció a munka termelékenységének erőteljes növekedése ellenére az árak endemikus emelkedésében nyilvánul meg. Ez az emelkedés azonban se nem általános, se nem kumulatív. Mégis, e megfigyelések önmagukban csak tévútra vezethetnek. Ha csakugyan azonosítjuk az inflációt statisztikai alakulásával, és tekintetünket az egyes árak merevségére vagy a különböző árukategóriák átlagárára szegezzük, akkor elkerülhetetlenül hajlunk arra, hogy a magyarázatot a monopolisztikus konkurenciára építsük.[6] Persze a monopolisztikus konkurencia meghatározza az autonóm tőkék közötti viszonyokat, melyek nélkülözhetetlenek az intenzív felhalmozási rendszer kohéziójához. De magukat ezeket a viszonyokat a két termelés két szektora

közötti kölcsönhatás határozza meg, mely a termelési feltételekben foglalt társadalmi fogyasztási norma kialakulásából és fejlődéséből ered. A kúszó infláció gyökereit csak az átlagprofitráta kialakulását tanulmányozva lehet tehát megtalálni, miközben a két termelési szektor közötti szerves forgalmat a fogyasztási mód állandó átalakulását is magában foglaló relatív értéktöbblet elsődleges jelentősége határozza meg. A kúszó infláció megmagyarázza a monopolisztikus verseny viszonyai között az árak merevségét. Ez utóbbiak azonban nem magyarázzák meg a kúszó inflációt.

Az inflációt úgy határozzuk meg, mint az általános egyenérték értékcsökkenését, melyet az áruk forgalmának gyengülése idéz elő. Most alaposan meg kell vizsgálnunk e lényeges pontot. A modern kapitalizmusban a teljes összjövedelem a bankszámlapénzen alapul. Tudjuk, hogy a pénzt a bankok *ex nihilo* teremtik meg, önmagukra szóló hitelt nyújtanak, amit a tőkés termelőknek nyújtott előleg formájában dobnak be a termelésbe. Ez a pénz a bérek kifizetésétől kezdve potenciális vásárlóerőként integrálódik. Ez a potenciális vásárlóerő a jövedelem elköltése során válik valóságossá, amikor az integrált pénz egymás után mozgásba hozza az összjövedelem különböző részeit. Amikor a teljes jövedelmet elköltik, a pénz vásárlóereje megsemmisül. A pénz, a vállalatokhoz való visszaáramlása során dezintegrálódik. Ez utóbbiak ekkor megszüntethetik a tartozást, pontosan oda áramoltatva vissza a mostantól fogva vásárlóerejétől megfosztott bankpénzjegyeket, ahol kibocsátották őket. Az általános egyenérték tehát az összjövedelem keletkezésének és realizálásának körfolyamatában jön létre. Ez a körfolyamat a tőkés termelés és forgalom egysége, amelyben megtörténik a termelésben felhasznált munka társadalmi elismerése. Ez az elismerés akkor teljes, és akkor őrződik meg a pénz társadalmi vásárlóereje, ha az újonnan forgalomba kerülő pénz – mivel újonnan keletkezett jövedelmet teremt meg – pontosan annyi értékkel kerül szembe, amely az áruforgalomban megfelel az újonnan kifejtett társadalmi munka által alkotott többletértéknek. Ebben az esetben a pénz vásárlóereje $m = \frac{VP}{VA}$ változatlan maradhat.

Az időeltolódásokból adódóan rövid távú hullámzások fordulhatnak elő a tőkések által előzetesen várt értékek tényleges realizálásában, miközben a bankoknak nap mint nap biztosítaniuk kell a pénzük átválthatóságát. A számos egymástól függetlenül létrehozott pálya egybefonódásából álló monetáris pálya széthúzása késleltetheti a pénzdezintegrációt, és arra kényszerítheti a bankokat, hogy átmenetileg pótlólagos központi bankpénz-injekcióért folyamodjanak. Ám ha az összjövedelem teljes realizálását nem fenyegeti veszély, akkor biztos, hogy ezek a hullámzások kiegyenlítődnek, és nem járnak következménnyel a pénz értékére. Ezek az árak általános szintjének ingadozásában nyilvánulnak meg az év folyamán, melyet mindig meg lehet figyelni. Éppúgy, ha a nominálbér nem folyamatos revalorizációs politikáját alkalmazzák (például az S. M. I. C.* egyszeri emelése), akkor arányváltozás megy végbe a jövedelembe integrált pénzáramlásban, miközben a társadalom által ráfordított munka nem változik. A munkaóra pénzbeni kifejeződése megemelkedik, majd némi ingadozás után új szinten stabilizálódik.

* S. M. I. C. (Salaire Minimum Interprofessionel de Croissance) – a minimálbéreknek a növekedési ütemhez való igazítása – (a ford.)

A kúszó infláció problémáját tehát a következőképpen határozhatjuk meg. Hogyan lehetséges a pénz rendszeres értékvesztése, amikor az újonnan alkotott érték teljes egészében realizálódik? Jegyezzük meg, hogy az összjövedelem képződése és realizálása a társadalmi ráfordítás révén benne foglaltatik a tőke bővített újratermelésének sémájában. Az újonnan létrehozott érték realizálása csak úgy történhet meg, ha a termelés két szektora közötti szerves forgalom újratermeli a termelési feltételek összességét. Márpedig, az előbbi magában foglalja az állandó tőke realizálását is, mely nyilvánvalóan pénzforgalom, vagy pontosabban a bankrendszer által monetizált hitelforgalom révén történik. Ennélfogva a fenti kérdésre logikailag csak egy válasz adható. Az újonnan teremtett érték teljes realizálását csak úgy lehet az állandó tőke realizálására fordítani, ha a monetáris áramlás egy része, melyet az állandó tőke realizálására kellene fordítani, az összjövedelem kiadását táplálja. Így *a társadalom új munkájának termékét felvásárló pénz állandóan meghaladja a jövedelem képzésére integrált pénzt.* A forgalomba kerülő pénzmennyiségnek egyenlőnek kell lennie a forgalomból kikerülő pénzmennyiséggel – hiszen mindkettő ugyanabból a bankhitelből származik, melynek a jövedelem realizálása után meg kell szűnnie –, ugyanakkor egy, az állandó tőke realizálásából származó jövedelem hozzáadódik a jövedelemáramláshoz; az így megnövekedett jövedelem azonban ugyanannak az újonnan kifejtett társadalmi munkának a realizálását végzi, és változatlan értéknagyságot realizál. Ezen ellentmondás megoldása egyértelmű: az alkalmazkodás az elvont munkaóra pénzbeli kifejeződésének növekedése révén, vagyis a pénz értékének csökkenése révén történik. Ez az alkalmazkodás csak valamennyi bankpénznek egyetlen nemzeti pénzben való egyesítése segítségével lehetséges, melyet a központi pénz teremt meg a pénzpiacon.

Rámutattunk a kúszó infláció problémájának logikai megoldására. Az ezután felvetődő kérdés a következő: vajon az intenzív felhalmozási rendszerben van-e a tőke bővített újratermelési sémájának olyan jellemzője, mely ilyen pénzmennyiség-bővülést idéz elő a jövedelemáramlások során? A válasz pozitív, és már megadtuk, amikor megállapítottuk az infláció strukturális feltételeit. Kimutattuk, hogy a relatív értéktöbblet a két termelési szektor integrációjától függ, mely úgy közvetíti az I. szektor termelőerőinek átalakulását, hogy megváltoztatja a tömegfogyasztás társadalmi normáját. Ez a viszony a két szektor között magában foglalja az új tőke képződésébe beépített fix tőke állandó elértéktelenedését. Ez nyilvánvalóan hitelre megelőlegezett pénzkészlet létrehozásával valósítható meg, mivel beépül a folyó kiadásokba, melynek nem felel meg a holt munka realizálása, mivel az állandó tőke megfelelő elemei az elavulással elértéktelenednek. Ám e pénzkészlet belép a jövedelemáramlásba és újonnan létrehozott termelési eszközöket vásárol.

Makroszinten a dolgok a következőképpen mutathatók be. A jövedelemképződéssel társadalmi vásárlóerővé integrált pénz vásárlóereje $m = \frac{VP}{VA}$. De ezt a társadalmi vásárlóerőt a kiadásnak meg kell erősítenie. Ennek során viszont egy F pénztöbbletmennyiség is belép, hogy megvásárolja ugyanazon VA eleven munka termékét. Következésképpen a jövedelem elköltése csak a pénz

értékének megváltoztatásával egyeztethető össze, melyet az $m' = \frac{VP+F}{VA} > m$ képlet határoz meg. Ám a társadalmilag elfogadott nominálbér merevsége elsődleges fontosságú a fogyasztási társadalmi norma fejlődésének folyamatossága szempontjából. Következésképpen a jövedelemképződés új ciklusa magában foglalja az m' új mennyiségének megfelelő bérek kifizetését. Ezen az alapon a folyamat megismétlődik, m''>m'-hez vezetve, és így tovább. A nemzeti valuta értékének módosulása lehet rendszeres, mert a nominálbér képződése egy késleltetett folyamatban integrálja az m, m', m''... mennyiségeket..., mint ahogyan a III. fejezetben kimutattuk. Az összes strukturális forma benne foglaltatik a kúszó infláció szabályos folyamatában: a kollektív bértárgyalás, amely szabályozza a nominálbér alakulását; a tőke centralizációja az iparban, és a pénzügyi rendszer, amely lehetővé teszi az avulást előre ellentételező pénzkészletek képződését; a hitelrendszer, és a monetáris rendszer, mely nemzeti keretek között lehetővé teszi a pénz teljes anyagtalanná válását. A pénzerózió gyorsulásának szoros függése a tőke elértéktelenedésének gyorsulásától – melyet előzőleg az általános árszínvonalemelkedés és a *bevételekben* az amortizációs költségarány növekedésének együttes jelentkezésén keresztül állapítottak meg – közvetlenül következik az előző elemzésből. A pénzerózió üteme aszerint gyorsul vagy lassul, hogy növekszik vagy csökken az F/VP viszony, ez utóbbi annál is kedvezőbben alakul, minél gyorsabban csökken a makroszintű reálbér, azaz minél könnnyebb a relatív értéktöbblet termelése.

b) *A kumulatív infláció és korlátai.* Az elemzés után, melyet a pénzügyi válság összefüggéseiről végeztünk, nem jelent elméleti nehézségeket az átmenet a kúszó inflációból a kumulatív inflációba. Elég, ha a tőke túlzott felhalmozásának fogalmából levont tanulságokat az intenzív felhalmozási rendszer strukturális körülményei között alkalmazzuk. Nem adunk részletes leírást az inflációs folyamatról. Jelezzük a különbségeket a pénzügyi válság e típusa és a fentebb kifejtett „klasszikus" pénzügyi válság között, összehasonlítva a nagy gazdasági válság és a jelenlegi válság jellemző vonásait az Egyesült Államokban.

A pénzügyi válság ugyanúgy az üzleti tevékenységnek spekulációs konjunktúrává fajuló eufórikus fázisával kezdődik, amikor az egyenlőtlen fejlődés olyan mértékű, hogy már lehetetlenné teszi az össztermék tényleges realizálását. Ez a realizálás hitelre történik. De a bennünket itt foglalkoztató esetben az inflációs folyamat gyorsabban előrehaladó és elhúzódóbb, mert a bankszámlapénzek sohasem szakadnak el a monetáris kényszertől, hogy egyszerű hitelekké alakuljanak, melyek utólag kíméletlenül elértéktelenednek. Ellenkezőleg, gyengül a monetáris kényszer, mert a központi bank saját pénzének kibocsátásával minden körülmények között biztosíthatja a bankpénzek egységét. Olyan helyzetben téve ezt, amikor a bankpénzek egyre kockázatosabb jövőbeni értékekre szóló utalványokat testesítenek meg, a központi bank a jövedelem társadalmi ál-elismeréséhez járul hozzá. Ezért a termék csereértékénél sokkal gyorsabban növekvő és egyre instabilabb halmozott eladósodás, mely a pénzügyi válság e fázisában kifejlődik, a nemzeti valuta fokozódó értékvesztésében nyilvánul meg.

Az *instabil eladósodási struktúra* fogalma központi jelentőségű az inflációs folyamat számára. Fontos, hogy megértsük a kialakulását. Ellentétben azzal, ami az 1920-as években történt, a kapitalizmus új organikus válságának első jelei nem a fogyasztási piacok expanziójának korlátaiból következnek. Ezeket a munka termelékenysége tendenciálisan emelkedő ütemének tartós csökkenése és a társadalmi reálbérköltség csökkenésének megállásaként jellemezhetjük. Miként az infláció strukturális körülményeinek tanulmányozása rámutatott, ezek a mutatók a fordizmus válságának jelei, miközben a fordizmus kiteljesedése volt a nagy gazdasági válság tétje. Az 1966–1967-től kezdődő válságban a fogyasztás világának merevsége részét alkotja a termelési feltételek stabilitásának. Ezt a strukturális forma biztosítja, melyben újratermelődik a bérviszony. E forma, egyszerre írja elő a nominálbér relatíve szabályos növekedését és kollektív reagálást a munkanélküliség terjedésével szemben, attól a pillanattól kezdve, hogy a munkanélküliség veszélyezteti a családok szokásos fogyasztását. Így az 1925–1929 közötti korszakkal ellentétben a 60-as évek második felét olyan termelési feltételek jellemzik, melyek a tőkés osztály rovására igyekeznek alakítani a profit–bér arányt. Ennek alakulását az előzőekben bemutatott 10. és 12. grafikon illusztrálja.

A nyereségráták és a nettó profitráták csökkenése olyan helyzetben, amikor kizárt a bértömeg erőszakos visszaesése, igyekszik kitolni a válság kezdeti fázisát, az üzleti tevékenység eufóriájának fázisát, mert a tőkés reagálás a helyzetre az új tőke képződésén keresztül történik, ami a konkurencia döntő eszköze az intenzív felhalmozási rendszerben. Az új tőke képződése igyekszik helyreállítani az értéktöbbletrátát, változásokat idézve elő a termelési feltételekben, melynek egyik lényeges összetevője a technológiai elavulás intenzitásának növelése. Ennek elérése érdekében az új tőke képződése a verseny különböző formái révén az összprofit egy részének jelentős átáramoltatását fogja kiváltani. Ezt az átáramoltatást annál is nehezebb megvalósítani, minthogy a globális profit növekedését erősen fékezi a termelékenység válsága azokban a szektorokban, amelyek eddig a növekedés motorjai voltak. E szektorokban a lekötött tőke értékesítését, jóllehet hanyatlik, mégis fenntartja a társadalmi kereslet merevsége, olyannyira, hogy megakadályozza a munka új megszervezését hordozó beruházásokhoz szükséges pénztőke centralizációját. A munkamegosztás fejlődése révén az értékesítendő holt munka tehetetlen tömege akadályozza az új értékesülési területek meghódítását. Ez a tőke túlzott felhalmozásának mélyebb jelentése. Kifejezi, hogy a termelés tőkés viszonyának megfelelő időtáv, amely a befektetett tőke megtérüléséhez kötődik, heves összeütközésbe kerül a társadalom élő munkájának időhorizontjával, mely már a jövő új feltételeit teremti meg. Minthogy a kapitalizmus társadalmi viszonyainak gazdasági formái az értékviszonyokban bekövetkezett eltolódásokat a pénzmennyiségek mezejére viszik át, az idő két dimenziójának konfliktusa a pénzpiacok diszfunkciója révén fejeződik ki. Az új tőkeképződéshez rendelkezésre álló pénzforrások tartós hiánya visszatükrözi a felhalmozás finanszírozása, és a pénzforgalomnak a tőke túlzott felhalmozására való reakciója követelményeinek összeférhetetlenségét.

Láttuk, hogy az infláció mint az elvont munkaóra pénzbeli kifejeződésének

módosulása határozható meg, amit azok a keringő pénzáramlások idéznek elő, melyek eredetileg nem részei a nettó összjövedelemnek, hanem hozzáadódnak ehhez a jövedelemhez, hogy megvásárolják a társadalmi munka által újonnan teremtett nettó terméket. A pénzpiacok diszfunkciója az ilyen pénzmennyiségek gyors növekedését idézi elő a nettó összjövedelem növekedéséhez képest. Így kiváltja a pénz értékvesztésének fokozódását, ami a kumulatív infláció egyértelmű kifejeződése.

A pénz anarchikus elburjánzása – mely nem a jövedelem realizálódásából ered, de mégis finanszírozza az új tőkeképződést, nyomást gyakorol a beruházási javak termelésére, értékesítendő tőkévé válik, következésképpen emeli annak nominálértékét – több körülményből fakad. Az első, amit már tanulmányoztunk, a pénzbevételek létrehozása az amortizáció felduzzasztásán és a beruházási javak gazdaságos élettartamának csökkentésén keresztül. Az új befektetés finanszírozása ezzel az eljárással nem a profit felhalmozásából ered, hanem az előzőleg befektetett tőke elértéktelenedésének a folyó fenntartási költségekbe való beiktatásából. Az idő két dimenziója közötti fentebb említett konfliktus megoldási kísérletéről van tehát szó. A konfliktus megoldásának e módja a kúszó infláció forrása. Láttuk azonban, hogy az ilyen költségek aránya nő a pénzkészleten belül, abban az időszakban, amikor a konfliktus a végsőkig kiéleződik. Még ha ily módon meg is lehet fékezni a készpénzbevételek rátájának süllyedését, a pénzforrások vállalkozássá alkulását mégis a régi befektetések szabályozzák. A költségek növekedése, eltekintve a törvényhozási változások által engedélyezett megszakításoktól, elviseli a lekötött tőke kor szerinti összetételének mozdulatlanságát. Csak a megújítás felgyorsulásával gyorsítható meg aszerint, ahogyan az újabb beruházások súlya nő. Ez azonban sokkal gyorsabban növeli a keresletet az új tőkeképződés iránt, mint ahogyan a befektetett tőkeállomány korösszetétele módosul, amelytől az amortizáció növekedése függ. Ezért minél inkább növekednek az amortizációs költségek, annál inkább táplálják a jövőben realizálásra kerülő befektetések pénzköltségének gyors növekedését. A tőkeképződés egyre jelentősebb része szolgál a beruházási javak áremelkedésének lekötésére, és ezt a részt hitellel kell fedezni. A *pénzbevétel* növekedése a tőke elértéktelenedésének bázisán tehát az *eladósodás kumulatív emelkedését* idézi elő, amely az infláció pénzügyi feltételeinek középpontja.

Az eladósodás növekedése gyorsabb, mint a *készpénzbevételeké* . Egy dollár *készpénzbevételre* jutó vállalati évi nettó tartozás 1965-ben 0,65 dollár volt. 1969-ben a kumulatív infláció első kitörésekor 0,95 dollárra emelkedett. Az ezt követő recesszió idején 1970–1971-ben 0,75 dollárra esett vissza, a ráta 1974-ben 1,60 dollárig emelkedett. Mihelyt az új tőkeképződés növekszik, ezek a jelentős emelkedések a befektetésre rendelkezésre álló pénztőkék tartós hiányát jelzik, tekintettel a bizonytalan jövőre. A meg nem felelés következményeként a makrostruktúra és az összjövedelem elosztása között a termelés feltételeinek átalakítására rendelkezésre álló tőkehiányt súlyosbítja a már befektetett hatalmas tömegű tőke értékesülésének tehetetlenségi ereje. E tőkehiány súlyosan rontja a pénzpiacok allokatív funkcióját, felidézve a pénzügyi válság veszélyét, azaz egy olyan kollektív kockázat veszélyét, melynek természetéből adódóan sem a

nagysága, sem helyzetének valószínűsége nem mérhető fel. A pénzközvetítők és a nagy takarékbetét-gyűjtők reagálása a mennyiségi adagoláshoz való folyamodásban, valamint a kockázat emelkedésének a haszonkulcs növelésével történő kompenzálásában áll. Ebből következik a kamatlábak skálájának eltorzulása, tekintettel a vagyonok kiegyensúlyozott fejlődését biztosító reális teljesítmény hierarchiájára. A befektetések hozamainak instabil alakulása megzavarja a betéttulajdonosok döntését, melyet a likviditási preferenciáik és egyéni kockázatvállalási hajlamuk alapján hoznak. A torzulás és az instabilitás ellentmondásos elővigyázatossági és spekulációs magatartásokban nyilvánul meg, melyek hatalmukba kerítik a pénzforgalmat és súlyosbítják az egyensúlyhiányt. Egyrészt a betéttulajdonosok tömege elértékteledni látja vagyonát, mert foglyai a merev nominális kamatlábaknak, melyek nem reagálnak az infláció előrehaladására. Másrészt, a koncentrált tőkeösszegekkel rendelkező alkuszok elfordulnak a produktív tőkebefektetésektől, hogy gyors nominális nyereséget hozó műveletekbe vágjanak bele. A pénzpiacokon elvileg az 1920-as évek végének eufóriájához hasonló, ám az érvényben levő szabályozások következtében kevésbé végzetes láz következett be, és idézte elő az 1967–1968-as konglomerális egyesülési hullámot és az 1971–1972-es építési spekulációt.

A *készpénzbevétel* elégtelensége és a pénzpiacok nem kielégítő működése a bankrendszert a felhalmozás finanszírozásának tengelyévé teszi, a pénzteremtés pedig a termelő folyamat folytonosságának kényszereszközévé válik. Abban a pillanatban, amikor a kumulatív infláció folyamata megkezdődik, a bankhitelkereslet szükségszerűen ki van elégítve, mivel ez előnyös a hitelt felvevő felek számára. Előnyös a vállalatoknak, számukra az új tőkeképzés a konkurencia fegyvere és a fő eszköz, hogy megpróbálják megfordítani a jövedelem elosztásának kedvezőtlen fejlődését erős keresleti helyzetben. Előnyös a bankoknak is, melyek számára a pénzpiacok diszfunkciója révén kedvező kölcsönzési terület nyílik meg. A feszültség e piacokon a rövid lejáratú kamatlábak jövőbeni emelkedését jelzi, ami gyorsan behajtható rövid lejáratú hitelek nyújtására ösztönzi őket. A bankhitel a két módozat szerint, amit elméletileg azonosítottunk, szítja az inflációs folyamatot. Egyrészt felelős a munkaóra pénzbeli kifejeződésének korábbi módosulásáért, mivel számításba veszi a jövedelem nominális felduzzadását és megelőlegezi jövőbeni emelkedését, amikor a jövedelemkörforgás során bankpénzt teremt. Másrészt annak érdekében, hogy feloldja a globális bevétel és kiadás viszonyában megjelenő jövedelemelosztás és a társadalmi munkának a termelés két osztálya közötti allokációja közötti ellentmondást, úgy zárja a jövedelemáramlások köreit, hogy közben azok nominális szintje emelkedik. Minél inkább kiéleződik a konfliktus a munkamegosztás változása – mely szükséges, hogy az elvont munka jelenlegi ráfordítása növekvő értéktöbbletrátát foglaljon magában – és a konkurencia kényszere között, hogy megőrizze olyan tőkék értékesülési lehetőségeit, melyek pénzértékben gyorsan növekednek, annál inkább fokozódik a bankpénz iránti szükséglet. A hitelpiramis egyre inkább a bankrendszer eladósodásán nyugszik.

Az így létrejövő bank–vállalat kapcsolatban instabil eladósodási struktúra alakul ki. Azzal, hogy a jövőbe tolja ki a konfliktust a holt munka értékesülése és az új termelőerőknek a társadalom élőmunkája révén történő létrehozása

között, a hitel kiélezi a konfliktust, módosítva a vállalkozók és a háztartások aktívumainak összetételét. A gyorsan növekvő léptékben és a bankszámlapénz kibocsátásával egyre inkább támogatott megújított hitel mind szigorúbb mérlegkényszereket teremt. 1964 és 1974 között a nem pénzügyi vállalatok forgótőkéjében megnőtt a nem saját eszközök aránya, miközben rövid lejáratú aktíváik a felére csökkentek. A bankoknak egyre több folyószámlahitelt kellett igénybe venniük annak érdekében, hogy a hitelexpanzió miatt állandó nyomás alatt levő azonnali fizetőképességüket fenntartsák. A bankok ilyen eladósodása a pénzpiacon sokkal gyorsabban nő mint az aktívumaik. A látra szóló hitelek aránya az összes aktíván belül 1967 és 1974 között 2,3%-ról 13,3%-ra emelkedett. Ilyen körülmények között az instabil adósságstruktúra kialakulása nem elvont normából következik, amelybe az eladósodás beleütközik. Ez teljesen endogén. *Az instabil adósságstruktúra küszöbhatás, melyet a gazdasági magatartásokra ható mérlegkényszerek váltanak ki.* Kulcsszerepet játszik, mert fázisváltást idéz elő az inflációs folyamatban. Ez a kumulatív jellegű infláció megszakadásának kezdete.

A nem pénzügyi vállalatok számára az instabil adósságstruktúra a likviditási ráta romlása elleni harcnak adott elsőbbségben nyilvánul meg a fizetésképtelenség veszélyével szemben, amely kedvezőtlen eltolódásnak teszi ki a vállalatokat a fizetések és a készpénzbevételek láncolatában. A likviditáshiány maga abból a nyomasztó túlsúlyból származik, melyre a rövid lejáratú eladósodás tesz szert az inflációs folyamat során. A folyamat során a termelés folytonossága, szemben a szállítási határidőket meghosszabbító jelentős kereslettel és a forgótőke elemei áremelkedésének megelőlegzésével, óvatos magatartásra készteti a vállalatokat, mely keresletet teremt a készletek iránt. E kereslet nagyon gyorsan nő a tőkék forgásának lerövidítésével. Az adósságstruktúra instabilitása akkor jelenik meg, amikor a tartalékkészlet finanszírozásához szükséges rövid lejáratú hitel kezdi többszörösen meghaladni a folyó bevételek növekedési ütemét, melyek az előzőleg létrehozott készletek fizetőképes keresletté való átalakításából származnak. E jelenség 1973 közepétől kezdődően alakult ki. Miközben volumenében stagnálni kezdett a termelés, egyrészt a háztartások keresletének visszaesése – mely a reálbérek romlásából és saját óvatos magatartásukból következett, és pénztartalékaik növelésére ösztönözte őket –, másrészt a köztes javak erős keresletéhez kötött szektorok szűkülő torkának kettős hatása következtében, addig a vállalatok kereslete határozottan spekulatív jelleget öltött. 1974 elején a bruttó nemzeti termékben a raktárkészlet aránya messze a legmagasabb volt a háború után, a tőkeképzés hanyatlott a szabad felhasználási *készpénzbevételek* eltűnése és a hosszú lejáratú külső tőkék teljes hiánya miatt, a rövid lejáratú hitelek felduzzadása pedig történelmileg legmagasabb szintjükre verte fel a pénzpiaci kamatlábakat. Amikor ez bekövetkezik, akkor nincs tere az expanziós várakozásoknak. A hitel és pénzáramlások növekedése már csak abszorbeálja a termelési ciklusok folyamatosságához szükséges áruforgalom növekvő költségét. Az újonnan létrejövő likviditásokat elnyeli a korábbi kötelezettségek megújítása, mely potenciális likviditásválságba sodorja a gazdaságot.

A bankok esetében az ingatag adósságstruktúra a profitjaik csökkenésében

(mely a magas inflációs nyereségeket követi) és a behajthatatlan kinnlevőségek összegének gyors növekedésében nyilvánul meg. E kedvezőtlen folyamat olyan aktívum (fix hozamú és meghatározott lejáratú hitelek), és olyan passzívum múlt által rákényszerített arányát foglalja magába, melyet megterhel az a kényszer, hogy a hitel fenntartása érdekében nap mint nap likviditások növekvő részét vegye kölcsön pénzpiaci feltételek mellett. Amikor a bankok addig bővítik tevékenységüket, hogy a fix hozamú aktívumokat nem lehet teljesen az olcsó költségű betétekkel finanszírozni, akkor a pénzpiac feltételeire kevéssé érzékeny aktívumokat kezdenek finanszírozni olyan forrásokkal, melyek nagyon érzékenyek. Ilyen körülmények között már nem ellenőrzik profitjaikat, melyek a pénzpiac kamatlábainak szeszélye szerint kezdenek ingadozni, és a bonkok sebezhetőkké válnak egy esetleges bizalmi válsággal szemben. A spekulációs robbanás csúcsán a pénzpiaci kamatok emelkedése betéteik kivonására és rövid lejáratú értékpapírban való elhelyezésre ösztönzi a nagy betéttulajdonosokat. A likviditások visszaáramoltatása érdekében, melyekre a bankoknak szükségük van, nagyon magas kamatlábakkal kell kölcsönözniük a pénzt, mely menekül előlük. Amikor e kamatlábak túllépik a bankhitel alapkamatlábait, a bankot veszteségek érik a kölcsönzött kötelező tartalékok miatt. Szükségszerűen csökkenteniük kell a pénzteremtésüket.

Érthető tehát, hogy az inflációs folyamat nem helyettesíti szabályos inflációs ritmussal a pénzügyi válságot. Kumulatív jellege révén pénzügyi válsághoz vezet az instabil adósságstruktúra kialakításán keresztül. Amikor ezek a struktúrák általánossá váltak a gazdasági élet egészére, a monetáris kényszer kíméletlenül likviditáskényszer formájában nyilvánul meg. Ekkor kezdődik meg a rövid lejáratú tartozás deflációjának fázisa. A menetét előzőleg, a nagy gazdasági válság elemzése során írtuk le. Lényeges megjegyezni, hogy a modern kapitalizmus egész struktúrája úgy működik, hogy elkerülje e fázis pénzügyi pánikká fajulását. Ezt nem teheti meg az adósságpiramis átvizsgálásának megszakítása nélkül. Így a gazdaság egy ellenállási küszöböt talál, mihelyt az árukészletek leapadnak és a rövid lejáratú tartozás konszolidálódik, mert a mai pénzügyi centralizáció által lehetővé tett bankok közötti megállapodások, melyek összetartó erejét a központi bank garantálja, lehetővé teszik a pénzügyi rendszer általános destabilizációjának elkerülését, mely az állótőke tömeges pusztulásához vezetne. Az 1974–1975-ös súlyos recesszió idején, az ipari termelés változatlan dollár áron 9%-kal esett, és a bérből élő tömegek vásárlóereje 11%-kal csökkent. Igaz ugyan, hogy volt defláció egyes ipari árak esetében, melyek kimaradtak a spekulációs fellendülésből, de ez nem volt általános defláció. Az általános árszínvonal növekedése a 14%-os csúcsról kezdett lassulni, hogy azután némi ingadozás után 5,5 és 6% nagyságrendű új kúszó inflációként stabilizálódjon.

A strukturális formák működése magyarázza a mai konjunktúra alakulását, melyben egyrészt gyors expanziós és kumulatív inflációs fázisok, másrészt a befektetés stagnálásától kísért kúszó inflációs fázisok követik egymást; e két fázist instabil adósságstruktúrák kialakulása köti össze, melyet a rövid lejáratú adósság deflációja követ. E konjunktúra-alakulás visszatérésével meghosszabbodik a kapitalizmus organikus válsága. De egyik ciklustól a másikig a munkanélküliség átlagszintje magasabb szintre emelkedik az 1969-es alacsony pont

óta, és megnő az áremelkedés átlagüteme. A központi bank végső fokú hitelező szerepe – mely saját pénzén szervezi meg a bankadósságok rendezését – döntő ebben a dinamikában. A probléma lényege az, hogy nem tudjuk, vajon ez az új gazdasági válság képes lesz-e felszínre hozni egy tartós felhalmozás új társadalmi feltételeit, vagy, miként az 1930-as években, az egész világgazdaságra kiterjedő szabályozórendszer megszűnése által előidézett nemzetközi zavarok és a belső egyensúlyhiány kölcsönhatása végül is katasztrofális összeomlást fog kiváltani. Egy kúszó inflációjú rendszerben a stabilizációs szakaszoknak persze sikerül a tőkés osztály javára módosítaniuk a bér és profit elosztását. Egyik válságról a másikra a globális profit visszaállítása úgy látszik konszolidálja és megfordítja az 1960-as évek végének romlását. De a jövedelemáramlási viszonyoknak a tőke javára történő helyreállítása eddig nem volt képes a vagyoni pozíciók helyreállítására. A korábbi eladósodás továbbra is hozzájárul a tőkehiány fenntartásához a jövőben; innen ered az inflációs folyamat nagyfokú érzékenysége a tőkeképződés megélénkülésére. Ahhoz, hogy sikerüljön ezt a circulus vitiosust megtörni, az szükséges, hogy a vállalatok stabil gazdasági környezethez jussanak a hosszú távú programok kidolgozásához. Az időtáv ezen meghosszabbításának és a kollektív bizonytalanság eme csökkenésének elérése az osztályharc társadalmában azt jelenti, hogy ismét a kapitalizmus kényszeríti ránk felfogását az időről: a dolgok értékesülési idejének uralmát az emberi képességek értékesülési ideje felett.

Szénási Éva fordítása

Jegyzetek

[1] A túlzott tőkefelhalmozás fogalmát P. Boccara fejtette ki és mutatta meg a válságokról szóló tanulmányban: *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'Etat, sa crise et son issue*. Editions Sociales, 1974.

[2] Alapvető logikai különbség van előzőleg a kiigazítási folyamat során meghatározott két erő egymáshoz igazítása és a szakadás között, mely ugyanazon viszony antagonisztikus pólusait határozza meg. Az első esetben elképzelhető egy mozdulatlan állapot, a másodikban magának a viszonynak a létezése a pólusok egyenlőtlenségéből és minőségi különbözőségéből következik.

[3] Burns és Mitcheli: *Measuring business cycles*, U. B. E. R. J. Lescure: *Les crises périodiques de surproduction*, Donal Montalat, 1938.

[4] *Fortune Magazine* „The Great Depression and its consequences", 1955. február–március.

[5] U. S. Senate. Committee on Barking and Currency „Investment trusts and investment compagnie", 76th Congress, 3rd session, 1940.

[6] Erre vonatkozóan lásd nevezetesen J. L. Dellamagne: *L'Inflation capitaliste*, Maspéro, 1972.

Rezime

Finansijske krize kao neminovne faze regulisanja kapitalizma

Objavljeni tekst je odlomak iz knjige *Régulation et crises du capitalisme: L'experience des États-Unis* (Regulisanje i kriza u kapitalizmu: iskustvo SAD) Mišela Aljiete. Ova knjiga je postala jedno od najznačajnijih ostvarenja tzv. francuske škole regulisanja koja je danas izuzetno tematizovana i prihvaćena na levici kao teorijski koncept koji nudi plodonosni instrumentarijum u pogledu tumačenja dinamike robno-novčanog društva.

Autor polazi od koncepta prekomerne akumulacije i pokazuje finansijsku krizu u kapitalizmu kao oblik ispoljavanja tog koncepta. Kriza je uvek društvena u smislu da izrasta iz razvoja odnosa klasnih društava. U sklopu toga autor pokazuje istorijske specifičnosti tzv. velike krize u tridesetim godinama, deflacija, slom proizvodnje, cenovnog sistema, nezaposlenost, itd. – kao i „velike" krize u sedamdesetim godinama koje se mogu okarakterisati kao kumulativni proces inflacije. Ove poslednje se određuju kao novčani izraz transformacije apstraktnog radnog vremena, odnosno kao gubitak vrednosti opšteg ekvivalenta.

Summary

Financial Crises as the Inevitable Phases of the Regulation of Capitalism

The published text is a passage from the book Régulation et crises du capitalisme: L' experience des États-Unis (Regulation and Crisis in Capitalism: Experience of USA) of Michel Aglietta. This book became one of the most significant achievements of the so-called French regulation school, being extremely elaborated nowdays and accepted by the left as the theoretical conception which offers a fruitful instrumentarium with respect to the interpretation of the dynamics of the commodity-monetary society.

The author proceeds from the concept of excessive accumulation and shows the financial crisis of capitalism as the aspect of manifestation of this concept. The crisis is always social with the meaning that it originates from the development of the relations in the class society. In this context the author shows the historical specificities of the so-called great crisis in the thirties – deflation, breakdown of production, price system, unemployment, etc. – as well as the "great" crises in the seventies which can be characterized as the cumulative process of inflation. These latter ones are determined as the monetary manifestation of transformation of hte abstract worktime i. e. as the loss of values of common equivalence.

Original scientific paper

Ljubica Teslić-Nadlački

AZ 1987. ÉVI OKTÓBERI TŐZSDEKRACH OKAI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

1. *Bevezető*

Történetének legsötétebb napját élte meg a New York-i tőzsde 1987. október 19-én a részvények árfolyamainak zuhanásszerű visszaesésével.* A tőzsdei árfolyamok széles körben ismeretes Standard és Poor mutatója, amely 500 különböző közönséges részvény árindexe alapján készül, alig hat és fél óra leforgása alatt több mint 20%-os hanyatlást jelzett. Ezzel egyidejűleg azonban a futures (e. fjucsersz) ügyletek kereskedelmi értéke a tőzsdei részvényárak említett mutatója szerint még nagyobb arányban, 33%-kal esett vissza. Ezen a „fekete hétfőn" ugyanakkor az ún. Dow–Jones-féle ipari értékmutató – miután az előző naphoz képest mindössze néhány órán belül nem kevesebb, mint 508 ponttal, azaz 22,6%-kal lejjebb csökkent – végül is 1739 ponton állapodott meg. És miközben olyan hírek keltek szárnyra, hogy a New York-i tőzsde kénytelen lesz beszüntetni a munkát, Chicagóban a futuresek (határidős ügyletek) és opciók (elővételi jogok) piacán már meg is tették ezt a lépést, minthogy az érdekeltek ezekben az üzletkötésekben elveszítették minden iránymutatójukat. Ennek az a magyarázata, hogy a futuresek és opciók piacán kizárólag a részvények tőzsdei árfolyamainak indexei szolgálnak alapul a tranzakciókhoz. Az előállt helyzetben a futures szerződések árszínvonala oly mértékben aláesett a készpénzforgalmú árviszonyokhoz képest, hogy az érdekelteknek az adott pillanatban fogalmuk sem volt, milyen áron lenne érdemes vásárolniuk.

A New York-i részvénytőzsde 1987. október 19-i megrázkódtatása, amely már-már az összeomlás jegyeit viselte magán, a globális kommunikációs kapcsolatok útján gyorsan kiterjedt a világ más pénzügyi központjaira is. Hirtelen világméretűvé vált a tőzsdei papírok árfolyamesése, s különbségek csak a reagálás fokában nyilvánultak meg. A legerőteljesebben Sidney, Hongkong és

* Ez a tanulmány a Vajdasági Tudományügyi Önigazgatási Érdekközösség finanszírozásával készült olyan projektumként, amely jelentősen hozzájárulhat a tudományág 1990. évi fejlődéséhez. (University of Pennsylvania, School of Arts and Sciences – Department of Economics.)

Szingapúr tőzsdepiaca reagált: a hongkongi tőzsdén pl. a részvényárak zuhanása a 40%-ot is meghaladta, s itt az üzletkötések négy napon át szüneteltek. Ezzel szemben a tokiói részvénytőzsdén, amelyet a New York-i és a londoni mellett a világ legnagyobb értéktőzsdéi között tartanak számon, a részvények árfolyamai csupán mérsékelt arányban, 11%-kal csökkentek. Tény azonban, hogy 1987-ben a New York-i tőzsde valósította meg a legnagyobb dollárforgalmat a világ részvénypiacán, s ennek elsőrendű jelentősége volt az értékpapírok áralakulására. Az előző években ugyanis a részvénykereskedelemben lényeges változások következtek be, ez a tevékenység világméretű formát öltött, minélfogva a New York-i tőzsde csődje megrázkódtatásokat idézett elő a világ más központjaiban is.

A részvénykereskedelem globalizálódásának folyamata időbelileg megegyezett az értékpapírok árfolyamainak folyamatos növekedési irányzatával, aminek kezdete 1982 augusztusára tehető. Azóta minden fontosabb nemzetközi piacon állandóvá vált a növekedési trend: 1982 augusztusa és 1987 októbere között a részvényárak növekedése New Yorkban 220, Londonban 235, Tokióban pedig 260%-os volt, néhány kisebb tőzsdén pedig még nagyobb arányú árfolyamemelkedést jegyeztek fel.

Ahogyan egyes újságírók, sőt kiváló gazdaságelemzők is megállapították, az 1987. október 19-i New York-i tőzsdecsőd „a nagy világválságot követő időszak egyik legdrámaibb eseménye volt".[1] Az elmúlt két-három évben erről a nagyszabású tőzsdei megrázkódtatásról számos tanulmány készült az előidéző okok feltárására. Ennek ellenére máig sem sikerült tisztázni mindazokat az eseményeket és tényezőket, amelyek, mint egy időzített bomba, ilyen méretű pusztítást okoztak a tőzsdék világában. Különösnek tűnik az is, hogy ez az 1987-es tőzsdecsőd a gazdasági tevékenységeket nem fogta vissza, s általában sem váltott ki kedvezőtlen tendenciákat a gazdasági szférában, noha mindenki ettől tartott. Bebizonyosodott, hogy a tőzsdei csődnek még a pénzügyi világra is csupán korlátozott hatása volt, hiszen egyes pénzpiacok, közöttük mindenekelőtt a nagy bevételeket biztosító kötvénypiacok hamar újjáéledtek. Ezenkívül a tőzsdék megrázkódtatása után mintha új lendületet kaptak volna az integrációs folyamatok, a korporációs szektorok kiterjeszkedésének irányzatai. A nem pénzügyi jellegű vállalatok adásvételének fokozódása a bankhitelek igénybevételével (leveraged buyouts), ami különösen az USA-ban öltött nagy méreteket, jelentékenyen elősegítette a részvénykereskedelem újbóli felvirágzását.

Két évvel később 1989. október 13-án, amikor a gyáripari szektor részvényárfolyamainak Dow–Jones-féle átlagindexe csekély egy és egynegyed óra alatt hirtelen 190 pontot veszített, a New York-i részvénytőzsdét nem sok választotta el az újabb csődtől. A szabályozó tényezők hordozói ezúttal már felkészültebbek voltak, s kizárólag ennek köszönhető, hogy nem ismétlődött meg a katasztrófa. A részvényárak alakulása is csakhamar jobbra fordult, ami azt bizonyította, hogy a piac részvevői körében újra helyreállt a bizalom. Léteznek azonban tekintélyes gazdaságelemzők, akik szerint a részvényárak állandó emelkedésének többéves időszaka elkerülhetetlenül a végéhez közeledik. Annak a részvénypiacnak, amelyet a növekvő árak hosszú távú trendje jellemez,

idővel át kell adnia helyét a csökkenő árak hosszú távú trendjét érvényesítő piacnak, ami törvényszerű következménye a ciklikus mozgásnak, s ennek bekövetkezése csupán idő kérdése. Amíg azonban az áraknak ez a vészes zuhataga és a tőzsdék szétesése bekövetkezik, ami egy másfajta hosszú lejáratú piaci állapot kezdetét jelezné, feltehetőleg még lesznek rövid lejáratú áremelkedések, sőt újabb csúcseredmények is születhetnek. Az ipari részvényárak alakulását jelző Dow–Jones-féle index legutóbb 2810 pont feletti szinten 1990. január 2-án ért el ilyen csúcsot. Vannak azonban másfajta vélemények is, miszerint egészen jók a kilátások arra, hogy a részvényárak növekvő tendenciája továbbra is megmaradjon. Ennek legfőbb előfeltétele az alacsony inflációs ráta és a mérsékelt kamatláb a rövid lejáratú hitelezésben, s hogy ne következzenek be recessziós irányzatok, mint amilyen a kapitális javak iránti kereslet csökkenése, a személyi fogyasztás és a kiskereskedelmi áruértékesítés visszaesése, és a készletek aránytalan növekedése a gazdaságban az eladáshoz képest. A tőzsdeállapotok értékelésében a részvényárak alakulásának szabványszerű indexei mellett még a következő mutatókat is figyelembe kellene venni: milyen mértékű a részvényeladás a piaci szakértők részéről, amikor ezek árfolyamesésre számítva áruba bocsátják határidőügyleti (short sellers) részvényeiket, jelezve ennek arányát a tőzsde összforgalmához viszonyítva; milyen mértékű a vállalaton belüli személyek részvényeladása (insider selling), s ennek aránya a kérdéses értékpapírok kereskedelmi összforgalmához képest; s végül, hogy milyen mértékű a részvényforgalom az Amerikai Tőzsdén (ahol a részvénykereskedelem nagyobb fokú kockázatvállalással folyik, és jóval több a spekulációs ügylet), összehasonlítva a New York-i tőzsdén megvalósuló részvényforgalommal.

2. *A tőzsdekrach elméleti modelljei*

A tőzsde instabilis viselkedésének magyarázásában két ismert elgondolás létezik: a katasztrófaelmélet és a spekulációs ballonok elmélete.

Az elméleti elemzés szerint a katasztrófa akkor jelentkezik, amikor a paraméterek csekély értékváltozásai azonnali fordulatot idéznek elő a rendszer dinamikai ismérveiben. Ez a fajta katasztrófa a nem-lineáris dinamikájú rendszereket veszélyezteti. Itt a katasztrófa *Zeeman-modelljét* mutatjuk be, amelynek célja az értéktőzsde instabil magatartásának értelmezése, ahogyan azt G. Aschinger[2] kifejtette. A beruházók két csoportba oszthatók, melyeket feltételesen „fundamentális" és „spekuláns" csoportoknak nevezhetünk, annak alapján, amilyen módon kialakítják előrelátásukat saját érdekeik variánsainak jövőbeni alakulásáról, ehhez igazítva önnön beruházási politikájukat. A fundamentalisták a gazdasági szektor, illetve ágazat makroökonómiai aggregátumai és mikroökonómiai jellemzői alapján építik ki a lehetséges variánsokat, felhasználva ehhez minden rendelkezésükre álló információt. A fundamentalisták előrelátása tehát racionális, legalábbis a fogalom elméleti értelmében. Emellett külön csoportot képeznek azért is, mert a fundamentalisták hosszú távú beruházási stratégiát alkalmaznak. A spekulánsok ezzel szemben a tőzsdei mozgásokra alapozzák beruházási politikájukat, amely ennélfogva, a dolgok természetéből adódóan, rövid lejáratú. Ezenkívül a spekulánsok által kidolgozott

1. ábra A tőzsdeárak változásai a ZEEMAN = modellben

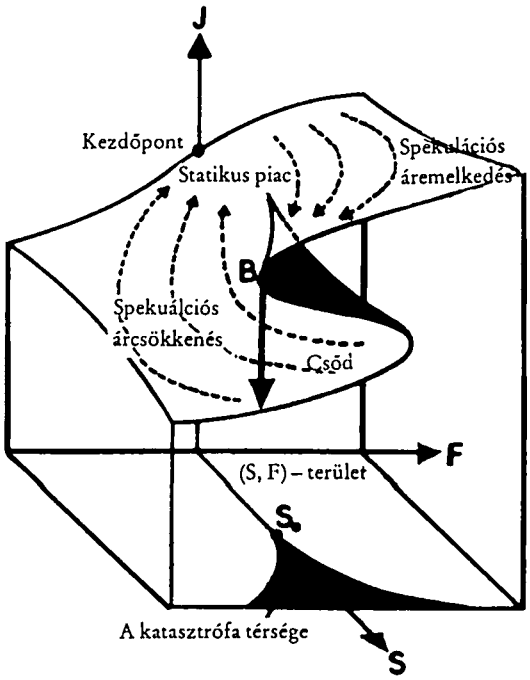

Forrás: Swiss bank corporation, Economic and financial prospects, no. 4, august/septembar 1988, p. 4.

előrelátások alkalmazkodó természetűek. Ilyen értelemben nem is tekinthetők igazi spekulánsoknak, hiszen ebben a szerepükben mint beruházók vállalják a kockázatot, hogy profitra tegyenek szert az értékpapírok később várható árnövekedéséből. Ebben az értelemben a fundamentalisták is belebocsátkozhatnak spekulatív ügyletekbe. A két beruházói csoport tőzsdei tevékenységének érzékeltetésére a következő variábilisek szolgálnak: a spekulánsok része a tőzsdei ügyletekből, amelynek jele S, és a részvénykeresletből származó többlet a fundamentalistáknak, amelynek jele F. I-vel jelezzük a részvényárak indexét (pl. az ipari szektorban használatos Dow–Jones-féle indexet, vagy az 500 közönséges részvény átlagértékét jelző Standard és Poor elnevezésű indexet). A részvényárak I indexének változó rátája a dI/dt, amelyet J-vel jelzünk, s ez fejezi ki a modell állapotának variábilisét. Így J=O azt jelenti, hogy a részvénypiac stati-

kus; a $J>O$ azt mutatja, hogy a piacot a részvényárak spekulatív növekedése jellemzi, ha viszont $J<O$, akkor a részvényárak spekulatív hanyatlásával állunk szemben. Ha feltesszük, hogy a részvényárak pillanatnyilag gyorsan változnak a piaci egyensúlyhiány miatt, és halogatás nélkül tisztul a piac, akkor ebből az következik, hogy a J nagyon gyorsan reagál az S és F variábilisek módosulásaira. Ezzel szemben a J visszahatása az S-re és F-re sokkal vontatottabb, ami a modellnek aszimmetrikus jelleget kölcsönöz. Így tehát a J variábilis gyorsan változik, míg az S és F variábilisek módosulásainak lassú az üteme. (Az 1. ábra a részvénypiac alakulásának lehetőségeit szemlélteti.)

Amikor a részvénypiacot spekulatív áresés jellemzi, és átlagosan véve a részvényeket alulértékelik, akkor a fundamentalista beruházók csoportja részvényvásárláshoz folyamodik, hogy az árak alakulását növekvő irányzatúvá tegye. Ezzel szemben a spekulánsok akkor kezdik a részvényeket vásárolni, amikor az áremelkedési trend megállapodik, s ezzel újra meggyorsítják az áremelkedést. Ezért abban az időszakban, amelyet az áremelkedés jellemez, a spekulációs ügyletek részaránya, az S növekvőben van az ügyletek összességében, ami az áremelkedés fokozódásához vezet. Minthogy így a részvényárak mindinkább eltérnek a maguk hosszú lejáratú értékétől, a fundamentalistákat ez a részvények eladására ösztönzi, és az F csökkenni kezd. Amikor úgy érzik, hogy az ártrendben közvetlen fordulat fenyeget, akkor a spekulánsok is áruba bocsátják készletüket. Ettől kezdve a részvénypiac állapota, amelyet az árfolyamok emelkedése jellemzett, most abba az állapotba megy át, amelynek az áresés a jellemzője. Az ábrán szaggatott vonalak mutatják a részvénypiac változásait. Hogy ez az átmenet az áremelkedéssel jellemzett állapotból az árcsökkenési állapotba simán fog-e lezajlani, vagy nem, ez a spekulánsok viszonylagos piaci erejétől függ. Amennyiben a spekulánsok piaci részaránya alacsony, vagyis $S<S_0$, melyben az S_0 egy adott kis szám, akkor az árindex folyamatosan tovább növekszik (vagy csökken) a fundamentalisták által biztosított többletkereslet (vagy többletkínálat) hatása alatt. Ez esetben a részvénypiac simán átmegy egyik állapotból a másikba. Ezzel szemben, ha a spekulánsok piaci részaránya nagy, azaz $S>S_0$, akkor az árindex folyamatban levő módosulásának iránya még inkább megerősödik. Más szóval azt mondhatjuk tehát, hogy a spekulánsok jelentős részvétele a tőzsdepiacon instabilitást idéz elő. Amikor a részvényárak indexe csökkenni kezd, a növekvő árakkal jellemzett piaci helyzet hirtelen alakul át csökkenő árakkal jellemzett piaci helyzetté. Drámai ez az átmenet akkor is, amikor a részvényárak emelkedni kezdenek. A stabil egyensúly két állapota között, melyek közül az egyikre az árak emelkedése, a másikra pedig az árak csökkenése jellemző, helyezkedik el az ábrán az ingatag egyensúly térsége. Mennél nagyobb a spekulációs hatás, annál valószínűbb a katasztrófa bekövetkezése. A részvényárak növekedési periódusának meghosszabbítása azzal jár együtt, hogy erősödik az ár spekulatív komponense, ami a részvény túlértékelését váltja ki az alapvető tényezőknek megfelelő értékszinthez képest. A fundamentalisták sohasem várják be a piacon az árindex tetőzését, ők már hamarabb visszavonulnak. A spekulánsok alkalmazkodó előrelátása lendületet ad az árak csökkenő trendjének is, s amikor a spekulánsokat még valamilyen külső esemény is ilyen cselekvésre készteti, az árindex csakhamar eléri a

B pontot. Ebben az állapotban, még ha csak jelentéktelen mértékben is, tovább csökken a részvények iránti kereslet a fundamentalisták részéről, és elkerülhetetlenné válik az árindex zuhanásszerű visszaesése: ez a tőzsdecsőd.

Hogy milyen viszonyban áll a részvények piaci ára a maguk alapértékéhez, ami megfelel az árakat befolyásoló alaptényezőknek, ez az elmúlt évtizedben intenzív kutatások tárgyát képezte. A kutatók egy része a részvényárak instabilitásának kérdéseivel foglalkozik, és tökéletesített statisztikai módszereket alkalmaz a részvények piaci ára és alapértéke közötti viszonyok értékelésére. Eközben a szabványszerű arbitrázsfeltételeket is figyelembe veszik, amelyek összefüggést teremtenek a részvényárak idősorozata és a kifizetett osztalékok idősorozata között. Az arbitrázsfeltételek alapján kapjuk meg, külön megoldásként, a részvények alapértékének következő képletét:

$$P_t^{pv} = E_t[\sum_{j=1}^{\infty} d_{t+j} D_{t+j}] \tag{1}$$

melyben a P_t^{pv} a részvény alapértékét jelenti, ami ez esetben azonos a jelenleg elvárt értékkel, d a diszkonttényező, D a kifizetett osztalék (dividenda), E pedig az elvárt érték operátora. A fenti képlet értelmében a részvény alapértéke egyenlő az elvárt jövőbeni osztalékok mai diszkont (leszámítolt) értékével.

A részvényalapérték variánsának van egy felső határa, ami abból következik, hogy az elvárt osztalékok leszámítolt összegét jelző variánsnak kisebbnek kell lennie a leszámítolt osztalékösszeg variánsánál, azaz, képletben kifejezve:

$$\mathrm{var}\,(\sum_{j=1} d^j E_t D_{t+}{}^j) \leq \mathrm{var}\,(\sum_{j=1} d^j D_{t+j}). \tag{2}$$

Ezt a relációt használták fel az első ökonometriai tesztekben, amelyekkel a részvények alapértékeinek instabilitását vizsgálták. A mostani elvárt érték egyszerű modelljeit a feltételezetten állandó diszkontrátára és a racionális elvárásokra alapozták. Ha ugyanis feltesszük, hogy a diszkontráta állandó, akkor az elemzők figyelme az osztalékszekvens és a részvényár közötti összefüggésre összpontosulhat. Az elmúlt évtized kezdetén megjelent figyelemre méltó tanulmányok azonban olyan következtetésekre jutottak, miszerint a túlságosan is instabil részvényárak nem képviselhetnék az osztalékok jelenleg elvárt értékét, ha a diszkontráta állandó lenne. A későbbi vizsgálatok némileg enyhítették ezt az álláspontot, de egészében nem döntötték meg. Az 1980-as évek második felében végzett kutatások ugyanis bebizonyították, hogy az a mód, ahogy az osztalék stochasztikus folyamatát specifikálják, nagymértékben kihat a részvényalapérték ökonometriai vizsgálatának eredményére. Az empirikus kutatások során az osztalékok különféle specifikálódását alkalmazták, azok a szerzők pedig, akik elvetették a jelenlegi elvárt érték egyszerű modelljét, amely a diszkonttényező állandóságára és a racionális elvárásokra alapozódott, abból a feltevésből indultak ki, hogy az osztalékrészesedés stacionáris folyamat.

Az az elképzelés, amely szerint az arbitrázsfeltételek megoldása úgy fejezheti ki a részvények P_t értékét, mint a jelenlegi elvárt P_t^{pv} értékek összegét az (1) egyenlet értelmében, kiegészítve ezt a B_t spekulációs ballonnal mint a racionális elvárások komponensével, azaz

$$P_t = P_t^{pv} + B_t, \tag{3}$$

olyan ötlethez vezetett, amely új irányt adott a kutatásoknak. Így indult fejlődésnek a *spekulációs ballon modellje*. Ennek az elméleti megközelítésnek a kiindulási pontja nemrégiben még az a feltevés volt, hogy a spekulációs ballonok olyan variábilisek hatására keletkeznek, amelyek nem tartoznak bele a részvényértékek meghatározásának folyamatába, hanem azon kívül esnek. A modell alapegyenletét a következőképpen fejezhetjük ki:

$$P(D_t, Y_t) = P_t^{pv} + B(Y_t), \tag{4}$$

melyben a B jelenti a spekulációs ballont mint valamely Y variábilis funkcióját, mely a feltevések szerint kívül esik a részvényértékek alapvető variábiliseinek összességén. (Magától értetődik, hogy az arbitrázsfeltételek megoldása a stochasztikus folyamatok meghatározott jellemzőit feltételezi, s ezt a követelményt a fenti egyenletnek is ki kell elégítenie, ami valójában csak technikai kérdés.) Általában az a meggyőződés volt érvényben, hogy a spekulációs ballonok kizárólag a naptári időtől függenek, úgyhogy az alapegyenlet a következőképpen módosult:

$$P(D_t, t) = P_t^{pv} + B(t). \tag{5}$$

A spekulációs ballonoknak ez a meghatározása, melynek mozgatója az idő, változatlan formában került be Balnchard és Watson ismert modelljébe.[3] Ebben a modellben a részvényárak eltérése a maguk alapértékétől az idő múlásával exponenciális módon növekszik. Bizonytalan, hogy a spekulációs ballon meddig marad fenn, de a csőd valószínűsége annál nagyobb, minél tovább tart a spekulációs ballon megléte. A spekulációs ballon fennállása idején a részvényárak egyre inkább eltérnek saját alapértéküktől. Mivel a spekulációs ballonok tartós jelenléte azt jelenti, hogy a részvényvásárlók nagyobb kockázatnak teszik ki magukat, ezért a részvényeknek nagyobb jövedelmet is kell biztosítaniuk, hogy a beruházókat további vásárlásokra ösztönözzék.

A spekulációs ballonok modellje iránt egy időben csökkent az érdeklődés, minthogy az (5) egyenletre alapozott ökonometriai specifikációk nem bizonyultak sikeresnek. A modellnek ez a specifikációja a részvényárak állandó gyors növekedésére utal az osztalékok függvényében, amit nehéz lenne empirikusan igazolni, mint ahogy arra is kevés a bizonyíték, hogy a részvényár és az osztalék aránya determináltan felfelé ível az idő múlásával. Nemrégiben Froot és Obstfeld a modell másfajta formulációjával álltak elő, melyben a részvényár variabilitása nem az időtartamtól függ, sem valamely más variábilisektől, amelyek kívül esnek a valorizációs folyamat alapvető tényezőin.[4] Ők fedezik fel a spekulációs ballonok „belső" formáját, amelynek mozgása kizárólagosan a részvényérték piaci alaptényezőjétől – az osztaléktól függően megy végbe. Ennek megfelelően a spekulációs ballon alapegyenlete a következő formát ölti:

$$P(d_t) = P_t^{pv} + B(D_t), \tag{6}$$

melyben a $B(D_t)$ mint „belső" formájú spekulációs ballon kizárólagosan az osztalék funkciója. Ez a fajta spekulációs ballon is a racionális elvárásokra alapozódik, de mozgását az arbitrázsfeltételek ármegoldásának nem-lineáris formája szabályozza, nem pedig a naptári idő, vagy valamely más variábilis, amely nem

tartozik bele a valorizációs folyamatba. Megalkotóik véleménye szerint a spekulációs ballonoknak ez a formulációja jól illeszkedik ahhoz az elgondoláshoz, hogy a részvényárak túlzott mértékben reagálnak az osztalékváltozási újdonságokra, ezért „túlnövik" ezeket a változásokat, s ahhoz is hozzájárul, hogy helyesen értelmezhessük a hosszú távú időszériás részvényárak magatartását, amelynek fő jellemzője az állandó eltérés a jelenleg várható értékek színvonalától. Az idő múlásától függő spekulációs ballonoktól eltérően, ezek az osztalék alakulásának folyamatába beleszületett ballonok időnként egészen közel ereszkedhetnek a részvények alapértékéhez, máskor pedig magasan fölé emelkedhetnek. Ezenkívül nem szükségszerű, hogy az osztalékhoz kötődő ballonok növekvő tendenciája exponenciális méreteket öltsön. Mindeme tulajdonságai révén az osztalékhoz idomuló spekulációs ballon modelljének lehetővé kellene tennie, hogy jobban alkalmazkodjon az adatokhoz.

3. *Az empirikus kutatások eredményei*

A számos empirikus munka közül itt hármat mutatunk be, amelyek különböző kérdéseket dolgoznak fel a részvényárak alakulásával és a tőzsdék működésével kapcsolatban, s mindegyiküket a minőség, a megközelítés újdonsága és a gyakorlati alkalmazhatóság jellemzi.

Az egyik alapvető kérdés, ami leköti a kutatók figyelmét az, hogy a részvényárak kifejezésre juttatják-e, s milyen mértékben saját alapértéküket. Más empirikus kutatóktól eltérően, akik a részvényárak és az osztalékok variabilitását elemzik, Craine abból a definícióból indul ki, mely szerint a vállalat vagyonának alapértéke egyenlő a maga pénzügyi értékének és a reáltőke értékének függvényével.[5] Ezt fejezi ki Tobin ismert átlagkoefficiense, a $q = V/K$, melyben a V a vállalat pénzügyi vagyona, a K pedig a vállalat reáltőkéjének helyettesítési értéke. A vállalat pénzügyi értéke azonos a vállalat által a jövőben megvalósítható, jelenleg elvárt bevétel piaci becslésével, a reáltőke értéke pedig a bevételhez való tőkehozzájárulás jelenlegi értékét fejezi ki. Ez a definíció megfigyelhető variábiliseket alkalmaz az (l) egyenletben felhasznált elvárt osztalékkal szemben, ami csak feltételezés, valamint a diszkonttényező helyett, ami nem megfigyelhető variábilis. A vállalat optimizált magatartásának modelljéből az következtethető ki, hogy hosszú távon a q egy állandó stochasztikus folyamat. Amennyiben a vállalat pénzügyi értékére és reáltőkéjére a kointegráció elméleti kapcsolatát alkalmazzuk, lehetővé válik, hogy az állandóság korlátait ökonometriailag ellenőrizzük, tehát elhanyagolhatjuk a regressziós modell paramétereinek értékelését. Azt, hogy a q tartós stochasztikus folyamat, azoknak az előfeltételeknek a kielégítésével bizonyíthatjuk, melyek szerint a reáltőke növekedése nem túlságosan gyors ütemű, a bevétel jelenleg elvárt értékének aránya a reáltőkéhez pedig tartós stochasztikus folyamat. A más kutatások eredményeivel való összevetés céljából számos adatsort használtak fel a reáltőke értékeiről és a pénzügyi értékekről. Az idősorozat magában foglalja az 1925. évtől máig eltelt időszakot, az adatok pedig az évekre és negyedévekre vonatkoznak. A pénzügyi vagyon értékét az 500 közönséges részvény Standard és Poor árindexe képviseli. Az adatok nominális és reális értékűek: a defláció cél-

jából a fogyasztói árak indexét vették alapul. A pénzügyi értékekre vonatkozó adatok nagy ingadozásokról tanúskodnak, de különösen szembeötlők az 1929. és 1987. évi tőzsdecsődök epizódjai, valamint a tartós fellendülés az 1960-as években. A reáltőke értéke a nagy világválságot és a második világháborút követő időszakokban felfelé ívelő, s ebben a mozgásban túlteng az alacsony frekvencia komponense. A pénzügyi érték növekedési rátájának alakulásában nagyon alacsony szintű a sorozatos összefüggés, és kivételes mértékű az ingadozás. Ezzel ellentétben a reáltőke értékének növekedési rátájában magas szintű a sorozatos összefüggés, és szembeötlő a kiegyensúlyozottság. Számos statisztikai teszttel ellenőrizték a q stochasztikus folyamat tartósságát, és szilárd bizonyítékokkal cáfolták meg azt a hipotézist, mely szerint a pénzügyi vagyon értéke közeli kapcsolatban áll a reáltőke értékével. A statisztikai tesztek helytállóságát, amelyekkel a q stochasztikus folyamat tartósságát vizsgálták, pótlólagosan a Monte Carlo-szimuláció segítségével is felülvizsgálták, s a kapott eredmények minden kétséget kizártak ez eredeti megállapításokkal kapcsolatban. A pénzügyi vagyon értéke tehát nem áll szoros összefüggésben a fizikai tőkében megtestestülő alaptényezőkkel.

Mi okozza ezt a kapcsolathiányt a részvényár mint a pénzügyi vagyon értékének képviselője és a reáltőke között, amire főleg 1955 óta lehet felfigyelni? Azóta ugyanis a reáltőke egyenletes növekedésének íve eléggé folyamatosnak mondható, míg a részvényárak indexének növekedési rátája (az infláció hatását kiküszöbölve) szembeötlően változékony. Ennek alapvető okát Craine a részvénykereskedelmi minta módosulásában keresi. Az intézményes beruházók részarányának megnövekedését a tőzsdei tevékenységben elsősorban azok az adatok mutatják, melyek szerint az intézményes beruházók 1955-ben még csupán a részvények 15%-át birtokolták, 1987-ben viszont ez az arány már elérte a 40%-ot. Az intézményes beruházókra a jegyzékes részvénykereskedelem a jellemző: a 10 000 részvényt meghaladó jegyzékes ügyletek 1955-ben még csupán 10%-át tették ki az összforgalomnak, míg 1987-ben már elérték az 50%-ot. Sokat mondó az az adat is, mely szerint az 1987. október 19-i tőzsdecsőd idején az eladott részvények összmennyiségének 14%-a mindössze 4 részvénytulajdonos birtokában volt. A nagy világválság óta 1965-ig eltelt időszakban a megfizetetlen részvények aránya az összforgalomban átlagosan 17% volt, utána viszont gyorsan növekedni kezdett, s 1986-ban elérte a 64%-ot. Ezekkel az intézményes változásokkal párhuzamosan gyorsan elharapózott a „noise trading" is, az a fajta részvénykereskedelem, amely a híresztelésekeu, s nem az ellenőrzött információkon alapozódik. Ezt a fajta kereskedelmet hibáztatják nagyobbára azért is, hogy a részvényárak mindinkább elszakadnak saját alapértéküktől. Szem előtt kell tartani, hogy a mendemondákra alapozott kereskedelem, akárcsak a szeszélyből folytatott kereskedelem nagymértékben elősegíti az árfolyamok ingadozását a részvények alapértékéhez képest, hasonlatosan a spekulációs ballonokhoz. Craine modelljét a híresztelésekeu alapuló kereskedelemről a következő egyenletek fejezik ki:

(7) $$v_t = k_t + w_t,$$

(8) $$(1 - aL)w_t = e_t,$$

melyben a v a vállalat pénzügyi értékének logaritmusa, k a tőkeérték logaritmusa, w az elsőrendű tartós autoregresszív folyamat, e a véletlen hiba a „fehér zaj" tulajdonságaival, amely az igazi információk hiányán alapuló kereskedelem áreffektusát jelenti, az a az efféle kereskedelem tartósságának autoregresszív paramétere, az L pedig az időbeli eltérés. A statisztikai adatok, amelyekkel Craine dolgozott, összhangban álltak a híresztelésekre alapozódó kereskedelem modelljével.

A regressziós egyenlet, amelyet Froot és Obstfeld az amerikai piac adatai alapján értékeltek, a következő:[6]

$$P = c_0 D_t + c D_t^{\lambda} + \varepsilon_t, \tag{9}$$

melyben a $c_0 = (e^r - e^{\mu + \delta 2/2})^{-1}$ i $\varepsilon = \sum_{s=t}^{\infty} e^{-r(s-t+1)} E_t(u_t)$.

Rá kell mutatni, hogy ebben a modellben az osztalékfolyamatnak ugyanazt a specifikálását alkalmazták, amelyet széleskörűen használnak fel a részvényárak meghatározásának modelljeiben, az osztalék logaritmusa pedig egy stochasztikus folyamat a hozzá kapcsolódó trenddel, azaz:

$$\ln D_t + 1 = \mu + \ln D_t + \zeta_{t+1}, \tag{10}$$

melyben μ az osztaléknövekedés trendrátája, az ζ_{t+1} a véletlenszerű változás az osztalékban a t+1 idő alatt, amelynek normális megoszlása, zéróval egyenlő középértéke és δ^2 variánsa van. Ezeken a jeleken kívül a jelenleg elvárt értékű c_0 részvény multiplikálódásának képletében megjelenik az r is, amely a pillanatnyilag mért reális kamatlábat jelzi. A még magyarázatra szoruló két további jel két egymással összefüggő véletlenszerű variábilis: az u_t az osztalékbevétel egyperiódusos többlete, az ε_t pedig az u_t jelenlegi értéke. A feltevés szerint az u_t minden időeltérésen belül független a D_t alakulásától mind az előrehaladás, mind a lemaradás irányában, a középértéke pedig zéró. Ez a többletbevétel az osztalékban, mondjuk, úgy is előállhat, hogy a részvények iránti keresletben olyan nyomás keletkezik, amely nem áll kapcsolatban a jövőbeni osztalékok hatékony előrejelzésével, hanem csak szeszélyes megnyilvánulás, vagy annak a következménye, hogy a jövedelmi adó effektív rátája idővel megváltozik.

A függő és magyarázó variábilisek között fennálló kolinearitás problémája miatt a statisztikai számítás egyszerűbbé válik, ha a (9) egyenletet elosztjuk D_t-vel. Most a részvényárak függő viszonyba kerülnek az osztalékokkal, amelyek az osztalékok nem-lineáris funkciójában vannak kifejezve:

$$\frac{P_t}{D_t} = c_0 + c D_t^{-1} + \eta_t, \tag{11}$$

melyben az új véletlenszerű hiba $\eta_t = \varepsilon_t / D_t$. Az egyenlet alkalmazásakor egy rendkívül hosszú időszakra vonatkozóan, 1900-tól 1988-ig vették figyelembe a Standard és Poor féle részvényár- és osztalékindexek időbeli adatsorozatait. A részvényárak és osztalékok deflációjához a kiskereskedelmi árak indexeit vették igénybe, hogy a reális értékek kifejezhetővé váljanak. Az ellenőrzés bebizonyította, hogy az osztalékok feltételezett stochasztikus folyamata jól alkalmazkodik a tényleges adatokhoz. Az osztaléknövekedés kiszámított trendrátája eszerint $\mu = 0{,}011$, a véletlenszerű eltérések szabványszerű deviációja pedig

$\Sigma=0{,}122$. A részvények átlagos bruttó reálbevétele a vizsgált időszakban évente 1,090-et tett ki.

A (9) egyenletből kiderül, hogy a részvényárak reagálása az osztalékváltozásokra túlzott lehet, továbbá hogy a részvényárak aránya az osztalékhoz nem képez tartós sorozatot, noha ez az arány kedvező összefüggésben áll az osztalékkal.

A regressziós (11) egyenlet közvetlen kiértékelésének előkészítése jegyében különféle statisztikai számításokat végeztek, amelyekből többféle következtetést vontak le: (i) a jelenlegi elvárt érték egyszerű modellje nem képes kifejezni a részvényárak túlzott reagálását a folyamatos osztalékra; (ii) a részvényárak alakulásának az a komponense, amelyet ez a modell nem tud értelmezni, szükségszerűen magas fokú összefüggésben áll az osztalékkal; és (iii) a részvényárak túlzott reagálását az osztalékra azok a további variábilisek sem magyarázhatják meg, amelyek elősegítik a jövőbeni osztalékok előrelátását, minthogy ilyen minőségükben beépülnek a részvények árfolyamába.

A következő lépésben pótlólagos feltevéseket iktattak a számításba: hogy a (11) egyenlet véletlenszerű hibájának normális megoszlása és nullával egyenlő középértéke van, valamint, hogy az osztalékváltozások megoszlása független a (11) egyenlet reziduumától, bármilyen időbeli eltérésről legyen is szó mindkét irányban. E feltevések célja, hogy feltételeket hozzanak létre az érdemleges statisztikai értékelésre, tekintet nélkül a jelenlevő $D_t^{\lambda-1}$ magyarázó variábilisre a gyors növekedés ismérvével. Nehézséget okoz az is, hogy az elmélet nem magyarázza meg, helyénvaló-e a szabványszerű tesztek alkalmazása az egyenlet véletlenszerű hibáinak értékelésére. Emellett úgy tűnik, hogy a (11) egyenlet reziduumai az elsőrendű autoregressziós folyamatot követik. Ezért az egyenlet értékelésében igénybe vették mind a legkisebb négyzet módszerét, mind a maximális valószínűség módszerét. Nyílt kérdés továbbá az is, hogyan lehet kiszámítani a jelenleg elvárt értékű c_0 részvény multiplikátorát, valamint a λ hatványkitevőt. A λ értékét úgy is kiszámíthatjuk, ha felhasználjuk azt az eredményt, amelyet az osztaléklogaritmus stochasztikus folyamatának korábbi értékelése alapján kaptunk, vagy párhuzamosan a többi paraméterrel, minden pótlólagos korlátozás hozzátétele nélkül. A c paraméter kiértékelése, amit a λ kényszerű korlátozása mellett kapunk meg, statisztikai szempontból rendkívül jelentős, tekintet nélkül az értékelés során alkalmazott módszerekre, mert alkalmas az összehasonlításra. Miután az egyenlet mindegyik paraméterét egymással párhuzamosan kiszámítjuk, a c_0 kapott értéke megközelítően azonos az előző eljárás eredményével, míg a λ értéke nagyobb, a c pedig kisebb. A statisztikai tesztek tehát egyértelműen megcáfolták azt a hipotézist, hogy az árfolyammozgásban nem játszik szerepet a spekulációs ballon, vagyis hogy a $c=0$. Az a megállapítás, hogy a c statisztikailag pozitív szám, azt jelenti, hogy az osztaléknövekedéssel egyidejűleg a részvényárak egyre inkább túlértékelődnek a jelenleg elvárható értékükhöz képest. Alacsony szintű osztalékok esetén a részvényárak csökkennek, és megközelítik a jelenleg elvárt értékük színvonalát. Az egyenlet állandó c_0 tagjának értékelése statisztikailag nem különbözik a 14,0-tól, attól a nagyságtól, amelyet a jelenleg elvárt érték egyszerű modellje is előrelát. A részvényárak által tartalmazott spekulációs ballon komponense az

idő múlásával egyre nagyobbra nőtt, különösen a második világháború utáni időszakban. Ma ez képezi több mint fele részét a folyó áraknak a Dow–Jones-féle átlagos részvényárak mutatójában. E jelenség megértése szempontjából fontos szem előtt tartani, hogy az osztalékok jelenlegi szintje, és a részvényárak aránya az osztalékokhoz képest történelmileg túl magas. A modell előnyei közé sorolható továbbá az is, hogy jól tükrözi az egyes fejlődési szakaszokat, mint amilyen a részvényárak meghosszabbított futama az 1950 és 1968 közötti időszakban, vagy a II. világháborút követő periódus tendenciája, melyben a részvényárak többszörösen meghaladják az osztalékhoz viszonyított értéküket. A modell hitelesen értelmezi a részvényárak instabilitását is. Nemcsak hogy magas a részvényárak variánsa, de az elmúlt idők folyamán a csökkenése is lassúbb ütemű volt, mint az osztalékok variánsa esetében. Miután az osztalékok történelmileg magas szintre növekedtek, szabad térség alakult ki azoknak az árvariabilitási komponenseknek a megnövekedéséhez, amelyek a spekulációs ballonokkal állnak kapcsolatban. Ha az idő által mozgatott spekulációs ballonok változatát az osztalékoktól függő ballonok teljesítményéhez hasonlítjuk, ez utóbbiak előnye szemmel látható. Végtére is bebizonyosodott, hogy az egyenlet nem-lineáris kifejezése statisztikailag sokkal jelentősebb a részvényárak mozgásának értelmezésében, mint ha a jelenleg elvárt érték egyszerű modelljét csupán kiegészítenénk a lineáris trenddel.

Abban az elemzésben, amelyben Siegel az elvárt korporációs profit időbeli sorozatainak adatait vizsgálta, ugyancsak felvetődött a részvényárak és az alapértékek összefüggésének, jobban mondva, össze nem függésének kérdése az 1987-es októberi tőzsdecsőd körüli időszak vonatkozásában.[7] Amennyiben bebizonyosodik, hogy a részvényárak alakulása nincs összefüggésben a korporáció elvárt jövőbeni profitjának jelenlegi értékadataival, akkor az egyik okot abban az elfogadott feltevésben lehetne megtalálni, mely szerint a részvények által tartalmazott jutalmi kockázat állandó. Ehelyett inkább azt kell feltételezni, hogy a jövőbeni korporációs profit előrelátásában szóródás létezik, s ily módon venni elemzés alá a részvények jutalmi kockázatát. A másik lehetséges magyarázat az lenne, hogy a beruházó hozzáállása változó, aszerint ingadozik, hogy melyik előrelátást tekinti hitelesnek, azt-e, amelyik a részvényárak csökkenésére, vagy amelyik a részvényárak növekvő tendenciájára számít. Siegel annak az ankétnak az adatait is felhasználta, amelynek útján rendszeresen begyűjtik a mintákat ötven fontosabb, különböző tevékenységet folytató cégtől – a pénzügyi vállalatokból, nem-pénzügyi korporációkból és a gazdasági prognózisokkal foglalkozó cégektől. A havi adatok összesítése alapján dolgozzák ki az előrejelzést a kiválasztott makroökonómiai variábilisek változásairól a következő két évre, a félévi ankétok szolgálnak alapul az említett variábilisek változásairól az eljövendő öt esztendőre, és külön-külön minden évre, átlagirányzatként pedig az elkövetkező hat-tíz évre. Az ilyen rövid és hosszú távú megosztás mellett az előrejelzés három sorozatba tagozódik – az optimista, a pesszimista és az átlagos kilátás sorozatába. Az optimista előrejelzés középértékét adja a tíz legmagasabbra értékelt előrejelzésnek, a pesszimista viszont a tíz legalacsonyabbra értékelt előrejelzés középarányosa, míg az átlagos előrejelzés kidolgozásában a minták mindegyikét figyelembe veszik. Az 1987. évi március és

október közötti időszakban az 1988. évi korporációs profitok növekedését az előző évhez képest az átlagos előrejelzés szerint némileg visszafogottnak ítélték meg rövid távú szempontból, de hosszú távon további javulást prognozáltak. Ebből eredően a korporáció elvárt jövőbeni profitjának számítás szerinti jelenlegi értéke megközelítően változatlan maradt. Ugyanerre az időszakra vonatkozóan az előrejelzés optimista sorozata növekvő optimizmussal volt tele, míg a pesszimista sorozatot a pesszimista kilátások hálózata szőtte át. A tőzsdecsőd arra késztette a felmérésben részt vevő cégeket, hogy közvetlenül az esemény után kisebbre vegyék a korporációs profit várt növekedését az 1988. évben az előző évhez viszonyítva, mégpedig az átlagos előrejelzési adatokhoz képest mintegy 5%-kal. Ehhez képest az ugyanerre az időszakra vonatkozó optimisztikus előrejelzésekben az utólagos csökkentés kisebb mértékű volt, míg a pesszimisztikus sorozatban a csökkentés aránya meghaladta az összminták átlagát. Ezzel szemben a korporációs profit hosszú távú növekedésének előrejelzésében, amiről az ankét részvevőitől a tőzsdecsődöt követően első ízben csak 1988 márciusában kértek adatokat, csupán kismértékű, de növekvő irányzatot prognozáltak.

A jövőbeni korporációs profit várt folyamata, és az ennek megfelelő diszkontráta alapján lehetőség nyílik a részvényárak indexének elméleti kiszámítására a következő képlet felhasználásával:

$$P_t^* = \sum_{i=1} \frac{k_c CP^e_{t+i} I_t}{(1+d_t)^i} \tag{12}$$

melyben a P_t^* a részvényárak indexe, a CP_{t+i} a korporációs profit várható indexe a *t* időre vonatkozó előrelátás szerint, míg a t+i időszakban, amikor ez a *t* időben rendelkezésre álló adatokhoz igazodik, a várható profitindexet az I_t jelzi; a k_t a korporációs profit százalékaránya, amelyet a részvényeseknek fizetnek ki a t idő alatt, s végül a d_t a részvények diszkontrátája a t időn belül. A részvények diszkontrátájának meghatározására, amelynek két összetevője van, a következő képlet szolgál:

$$d_t = i_t + ep_t, \tag{13}$$

melyben az i_t a normális kamatláb, az ep_t pedig a részvényekre járó kockázati jutalom. Siegel kiszámította a részvényárak elméleti indexeit, amelyek megfelelnek az 500 közönséges részvény mutatói alapján, a Standard és Poor módszere szerint elvárt jövőbeni profit említett háromféle sorozatának. Az volt a feltevése, hogy a kockázati jutalom a részvényeknél állandó, és olyan szinten van, amely 6 százalékponttal magasabb a nominális kamatlábnál. Ez az összeg nagyjából megfelel a hosszú lejáratú állami kötvényekre fizetett kockázati jutalmak több évtizedes átlagának. A számítási variánsokat ezután már a diszkontráta határozza meg. Kétfajta referens rátát próbált ki, a hosszú távú állami kötvények kamatlábait, és az állampénztár rövid lejáratú bonjainak kamatlábait. A kiszámított részvényárindexek, amelyek megfelelnek a korporációs profit várt növekedésére előrelátott három sorozatnak, messze elmaradtak a Standard és Poor féle részvényárindexek tényleges mozgásától a tőzsdecsőd körüli időszakban. Minthogy az elvárt korporációs profit egyik tényezője a részvények alapértékének, ezek az eredmények alátámasztották a megfigyelést, miszerint a részvényárak jelentős mértékben eltértek a maguk alapértékétől.

Következő eljárásában Siegel azoknak a részvényeknek a kockázati jutalmát próbálta kiszámítani, amelyek az adott i_t kamatláb mellett kiegyenlítik a várt korporációs profitok átlagát a Standard és Poor féle részvényárindexek megvalósított szintjével. (Ez alkalommal is valójában azt számította ki, hogy mekkora a különbség a kockázati jutalmak és a kamatlábak között a hosszú lejáratú állami kötvényeknél, illetve a rövid lejáratú állampénztári bonoknál.) A kiszámított kockázati jutalom a részvényeknél rendkívül változó nagyságrendű: közvetlenül a csőd előtt a legalacsonyabb szintre csökkent, utána pedig gyorsan növekedni kezdett.

Az elemzés következő lépésében kiküszöbölte azt az addig érvényes feltevést, hogy a kockázatos pénzügyi vagyon bevételvariánsa nem változik az idő múlásával. Két olyan kockázati mércét vett számításba, amelyek egyaránt szerepet játszanak a részvény alapértékében: az egyik a korporációs profit jövő évre várt növekedésének szabványszerű deviációja, a másik pedig a hosszú távra szóló korporációs profit jelenlegi értékének szabványszerű deviációja. Az első szabványdeviáció, amelynek jele R_t^1, visszaesést jelez az 1987 októberét megelőző hathónapos időszakban, a tőzsdecsőd után viszont, már 1987 novemberében jelentősen megnövekedett, majd pedig, 1988 márciusáig számítva, újra hanyatlásnak indult. A másik szabványdeviáció, amelynek jele R_t^2, növekedést jelzett az 1987 októberét megelőző fél évben, és még gyorsabban emelkedett közvetlenül a tőzsdecsőd után, majd pedig szintén csökkenni kezdett, s ez az irányzat érvényesült egészen 1988 márciusáig. Meg lehet-e magyarázni a korporációk átlagosan elvárt jövőbeni profitja és a Standar–Poor-féle részvényárindex közötti különbségeket az ily módon meghatározott kockázati mércékkel? Erre a kérdésre a következő regressziós egyenlet kiértékelésében keresték a választ:

$$SP_t - C_t = \gamma_i R_t^i + \varepsilon_t, \quad i = 1, 2, \tag{14}$$

melyben az SR_t a Standard és Poor szerinti részvényárindex, a C_t a korporációs profit előrelátott átlagértéke, az R_t^i, $i=1, 2$ pedig a fentiekben megmagyarázott kockázati mérce. Az értelmezhető variábilisek sajátosságai tekintetében jobb teljesítményt nyújtottak azok a kockázati mércék, amelyek az egyéves távon belüli korporációs profitok előrejelzésén alapozódtak, jóllehet a kockázati mércék másik fajtájának is volt bizonyos statisztikai jelentősége.

Külön felmérések bizonyítják, hogy a beruházók részvénytőzsdei magatartásában különösen nagy ingadozás mutatkozott meg az 1987. évi októberi tőzsdecsőd körüli időszakban. Feltételezik, hogy a semleges beruházók – akik sem a részvényárak növekvő tendenciájára, sem azok csökkenő tendenciájára nem számítanak –, azok, akik az átlagos előrejelzésre építenek, s e közben nem rendelkeznek külön információkkal a kockázati tényezőkről, amelyek a részvényekhez kapcsolódnak. Azokat a beruházókat, akik a rizikós részvények átlagos jövedelmét túl magasra értékelik, optimistáknak, azokat pedig, akik ugyanezt a jövedelmi forrást túlságosan lebecsülik, pesszimista beruházóknak tekintik. A ponderváltozás az optimisztikustól a pesszimista értékelésig, amelyet előrejelzéseikben a beruházók a kockázatos részvények jövőbeni jövedelmezőségéről kialakítanak, eltéréseket idézhetnek elő a rizikós pénzvagyon pia-

ci értékelése és az átlagos értékelés között. Ez a ponderváltozás megközelítően kifejezhető a beruházók létszámbeli változásaival is, amelyek az optimista és a pesszimista előrejelzések arányváltozásaiban tükröződnek. Az optimista és a pesszimista előrejelzések ponderált átlagát képviselő variábilis jelzésére az E_t szolgál, amelynek értelmező képességét a következő regressziós egyenlettel ellenőrizhetjük:

$$SP_t - C_t = \beta E_t + \varepsilon_t. \tag{15}$$

Az egyenlet alapján kapott eredmények azt bizonyítják, hogy a beruházók hozzáállásában bekövetkező gyors változások az optimista vagy pesszimista előrejelzések túlsúlyának eltolódásával szoros összefüggésben állnak a tényleges árfolyamok és a várt jövőbeni korporációs profitok átlaga között kialakuló különbségekkel. Ettől függetlenül az a variábilis, amely a beruházók hangulatváltozásait méri, kevésbé jelentős a piaci ármozgások értelmezésében, mint a kockázati tényezők, s ezek között is elsősorban az, amely a korporációs profit rövid távú előrejelzésének szóródását fejezi ki. Amikor viszont abba a regressziós egyenletbe, amelynek a tényleges piaci árfolyamok és a várható jövőbeni korporációs profitok átlaga között megmutatkozó különbségeket kell értelmeznie, beiktatjuk a beruházók hangulatváltását kifejező variábilist és a kockázatot mérő variábilist, lehetetlenné válik annak megállapítása, hogy melyiknek milyen az egyedi hatása.

4. *Intézményes változások a New York-i részvénytőzsdén*

Az ökonometriai kutatások csak kivételesen érintik a részvénypiacok intézményes vonatkozásait, Craine azonban erre a kérdésre is kitért. Általánosságban mégis az mondható, hogy határozott különbség van az ökonometriai vizsgálatok és az olyan munkák között, amelyek a részvénypiac intézményes formáival foglalkoznak, s ilyen megközelítésben kutatják instabilitásuk okait. Ilyen úton haladt Macey és Kanda is abban a terjedelmes munkában, amelyben a New York-i részvénytőzsde intézményes felépítésében bekövetkezett változásokat vizsgálták, és a hasonlítás kedvéért, ugyanilyen módon foglalkoztak a tokiói részvénytőzsdével is.[8] Itt csupán azokat az intézményes változásokat mutatjuk be, amelyek a New York-i tőzsde működésére hatottak meghatározó erővel.

Az 1987. évben a New York-i tőzsde bonyolította le az USA részvényforgalmának dollárértékben mért 77%-át, amivel magasan az egész amerikai piac fölé emelkedett. Mégis, aligha kellene csupán ennek alapján megítélni a New York-i részvénytőzsde piaci hatalmát, mert a versenyképesség különböző formáiban visszaesések is észlelhetők. A cégek többsége az USA különböző tőzsdéin jegyzi részvényeit, ami lehetővé teszi számukra, hogy szükség esetén más tőzsdékre helyezzék át tranzakcióikat. Az utóbbi évtizedben megenyhültek azok a korlátozások, amelyek a cégeket megakadályozták abban, hogy a tőzsdén bejegyzett értékpapírjaikkal a „tolóablak útján" kereskedjenek.[9] A külföldi részvénypiacok konkurenciája szintén egyre inkább aláássa a New York-i tőzsde egyeduralmát. Szükség lenne még mélyebb benyomást nyerni

arról a konkurenciáról, amellyel a New York-i tőzsdének szembe kell néznie, hogy egészében áttekinthessük valódi piaci helyzetét. Ennek alkalmas módszere lenne kivizsgálni, hogy az elmúlt időszakban a konkurencia részéről milyen értékben bővültek azok a szolgáltatások, amilyeneket a New York-i tőzsde nyújt, mert ezekkel lényegesen csökkenteni lehetne annak piaci hatalmát. Mint ahogyan a továbbiakból kiderül, a fejlődés valóban ilyen irányban ment végbe. Megnövekedett az intézményes beruházók szerepe, mint amilyenek a kölcsönalapok és a nyugdíjbiztosítási alapok, amelyek a tőzsdék tevékenységében előnyt élveznek az egyéni beruházókkal szemben a részvénykészletek diverzifikációja tekintetében. Ezzel párhuzamosan a részvénykereskedelemben elszaporodtak a halmazos, nagy jegyzékek szerinti ügyletek. A komputereknek köszönhetőleg a beruházók elsajátították a futuresekkel és opciókkal való kereskedelem módozatait, ami a részvénytőzsdéken a forgalom növekedésében nyilvánul meg, noha ezzel az instabilitás foka is megnagyobbodott. Amíg az átlagos napi részvényforgalom értéke a New York-i tőzsdén 1982-ben még csupán 65 millió dollár volt, ez az összeg 1987-ben már az első kilenc hónapban mintegy 180 millió dollárra emelkedett. A beruházók egyre gyakrabban folyamodtak az ún. portfoliós biztosításhoz, ami valójában a hedging egyik dinamikus stratégiája, s az a célja, hogy megakadályozza a beruházói portfolia értékének egy előre meghatározott szint alá való süllyedését. A portfoliós biztosításnak számítógépes programja van, amely azonnal jelt ad a részvények eladására, ha az árfolyamok a megadott szintre süllyednek, s ugyanakkor megengedik az olyan vásárlásokban való részvételt, amelyek növelik a beruházók készleteinek értékét. Elterjedt vélemény, hogy a portfoliós biztosítás döntő szerepet játszott 1987 októberében a tőzsdecsőd bekövetkezésében. A csődöt közvetlenül megelőző időszakban a Standard és Poor index alapján megkötött futures-szerződéseknek és részvényforgalmi ügyleteknek több mint a 14%-a a portfoliós biztosításon alapult a New York-i tőzsdén. Ugyanakkor azonban tudni kell, hogy azoknak a beruházóknak a magatartása, akik a maguk kereskedelmi stratégiájában a portfoliós biztosításra alapoznak, másokra is hatást gyakorolt. Amikor 1987. október 19-én a részvényárak egyre gyorsabb ütemben csökkenni kezdtek a New York-i tőzsdén, a portfoliós biztosítás számítógépes programjainak sokasága adta ki automatikusan az utasítást a holdingrészvények eladására. Látva, hogy a portfoliós biztosítással rendelkező beruházók hirtelen áruba bocsátják részvénykészleteiket, más beruházók is azonnal hozzáláttak saját készleteik felszámolásához. A tőzsdecsőd elemzői gyakran kiemelik, hogy az a csoport, amely öt pénzügyi intézményből állt, s amelynek szervezeti egységeit két beruházási bank és két nagy korporáció biztosító intézetei és nyugdíjbiztosítási alapjai alkották, több mint 30 000 Standard és Poor indexen alapuló futures szerződés áruba bocsátására adott utasítást, összesen mintegy 4 milliárd dolláros nominális értékben ezen a hétfőn, 1987. október 19-én, a chicagói kereskedelmi tőzsdén, ahol ezen a napon összesen 85 000 ilyen szerződés került forgalomba. A tőzsdeárak további csökkenésének kilátásai olyan alkalmat kínáltak fel a támadó kereskedelemre berendezkedett intézményes beruházóknak, hogy haszonra tehetnek szert, ha gyorsan eladhatják saját készleteiket, később pedig még alacsonyabb áron visszavásárolhatják. A tömeges részvényeladásra vonat-

kozó utasítások elárasztották az egész New York-i tőzsdét, s ez a roham egyszerűen működésképtelenné tette azoknak a különleges (hivatásos közvetítő) cégeknek a rendszerét, amely az USA-ban hatályos előírások és a tőzsdeszabályok értelmében felelősséggel tartozik a piac stabilitásának fenntartásáért, s amelynek kötelessége a szükséges fizetőképesség biztosítása.[10] Az említett különleges (bróker) cégeket formálisan megillető szabályozó funkciókat nem alkalmazták a kor követelményeihez, amikor a tényleges piaci viszonyokat a háttérben meghúzódó intézményes beruházók és beruházási bankok alakítják, amelyek túlnyomórészt jegyzékes részvénykereskedelmet folytatnak. Ahelyett, hogy ezek a különleges cégek valóban fenntartanák a likviditást, maguk is kedvezőtlen hatást fejthetnek ki az ingatag piaci viszonyokra, s a részvevőket többletkiadásokra késztethetik. A tőzsde szervezetében a különleges cégeknek az a feladatuk, hogy meghatározzák a kezdőárakat, amelyeken a tőzsde megnyitásakor áruba bocsátják a részvényeket. Ha ezt a kezdőárat tévesen szabják meg, még rosszabbra fordulhatnak a kedvezőtlen piaci körülmények. Emellett az 1987 októberében bekövetkezett tőzsdecsőd azt is bebizonyította, hogy ezek a különleges cégek a likviditást sem tarthatják fenn, ha a beruházók hirtelen tömeges részvényeladásba kezdenek. Ebbéli képességükhöz tehát nem érdemes reményeket fűzni. Igaz, a különleges cégeknek van bizonyos lehetőségük a tranzakciók leállítására, ha szokatlan piaci körülményeket észlelnek. Ezzel az eljárásukkal azonban csupán elodázhatják az árváltozásokat, amelyek elkerülhetetlenek, az elnapolás költségeit pedig azok a beruházók viselik, akik mégis kereskedni akarnak. A legnagyobb problémát Macey és Kanda abban látják, hogy a tőzsde munkáját szabályozó előírások és rendelkezések túlzottan korlátozó jellegűek, például a beruházási bankokat és más intézményeket megakadályozzák abban, hogy maguk is piacalkotói szerepben lépjenek fel, versenyhelyzetet teremtve a különleges cégekkel.

Amilyen mértékben csökken a tőzsdei specialisták (ügynökök) jelentősége a piacalkotói szerepben a rájuk bízott részvények felhasználásával, annál kifejezettebbé válik az ellentmondásosság a felügyeleti szolgálatok között, amelyeknek a tőzsde munkáját kellene ellenőrizniük, s egyfelől az a kötelességük, hogy az ügyfelek érdekeit képviseljék, másfelől pedig, hogy ne igyekezzenek saját maguknak profitot biztosítani a részvényügyletek útján. A magánvádak sokasága, amelyeket a tőzsdei specialisták ellen nyújtottak be, azt rója fel számlájukra, hogy nem hajtották végre becsületesen ügyfelük utasításait. A részvényárakkal folytatott manipulációkat és a piaci manipulációk más formáit sokkal nehezebb feltárni, ha ezeket a tőzsdei specialisták követik el, mint az engedély nélküli részvénykereskedelmet, amit a cégen belüli személyek folytatnak (insider trading). A minden ügyletre kiterjedő számítógépes ellenőrzési rendszert a New York-i tőzsde legfőbb előnyei közé sorolják. Az elektronikus összeköttetésben álló piacokon folyó részvénykereskedelmet azonban, mint azt az USA Nemzeti Értékpapír-kereskedelmi Egyesületének automatizált jelölési rendszere tanúsítja, ugyanilyen pontosan ellenőrizni lehet. Ezenkívül ma már léteznek másfajta ellenőrző mechanizmusok is, amelyek különféle információkat gyűjtenek be a cégek performanszairól, és értékelik helyzetüket, értéksorrendbe állítják őket, és más módon is segítik a részvényvásárlókat. A

korporációk magatartását meghatározó szabályzókat ma már más intézmények kezdik kidolgozni, eredeti megfogalmazásokat és értelmezéseket nyújtva az érintetteknek, s egyúttal visszaszorítva a tőzsde szervezeteit a maguk hagyományos tevékenységi területeiről. Ma már versenynek vannak kitéve a részvénytőzsdék annak a tekintélynek a biztosításában is, amire a cég az által tesz szert, hogy beiratkozik az intézmény tagjainak sorába.

5. *A legújabb részvénypiaci mozgások*

Az 1987 októberében bekövetkezett tőzsdecsőd után a részvények szerte a világon csakhamar visszanyerték eredeti „magasságukat". A világ minden fontosabb piacán 1989. májusának első harmadában a részvények átlagára már több mint 25%-kal magasabb volt, mint a tőzsdecsődöt közvetlenül követő időszakban, Japánban és még néhány más országban pedig azokat a csúcsokat is meghaladták, amelyeket a tőzsdecsőd előtt jegyeztek fel. A részvényárak mozgását a világ négy legfontosabb piacán a 2. ábra mutatja, amelyből jól látható a közös vonás, a részvényárak felfelé ívelése a csőd utáni időszakban, de kiolvashatók a növekedés ütemében megmutatkozó különbségek is az egyes piacok vonatkozásában.

Figyelmet érdemel az is, hogy lényegesen csökkent a részvényárak variabilitása a tőzsdecsődöt követő néhány hónapban. Kivéve az 1988. év első két-három hónapját, az év hátralevő részében és 1989. elején a részvényárak variabilitása állja az összehasonlítást a megelőző időszakkal, mint ahogyan azt a 3. ábra szemlélteti.

A tőzsdekrach körüli időszakra jellemző, hogy a részvényárak napi indexváltozásai tekintetében jelentősen megnövekedett a korreláció a négy legfontosabb világpiacon. Az ily módon kiszámított korrelációs koefficiens az egész 1987-es évben azt mutatja, hogy a részvénypiaci ármozgások sokkal közelebb álltak egymáshoz, mint a korábbi időszakokban. Az 1988 elejétől 1989. március közepéig tartó időszakban ezek a korrelációs koefficiensek már nincsenek olyan összhangban, mint 1987-ben, de továbbra is sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint a tőzsdekrachot megelőző hosszú évek alatt.

Az 1987-es októberi eseményt követően a részvényforgalom mértéke mind a négy világpiacon lényegesen visszaesett. A következő évben ezen a téren javulás állt be, de az egyes országok viszonylatában eléggé nagy különbségek alakultak ki. A londoni tőzsde forgalma 1988-ban több mint 30 %-kal kisebb volt, mint az előző évben, míg ugyanakkor az amerikai részvénypiacon ez a visszaesés csak mintegy 13 %-ot tett ki. Ezektől eltérően a nyugatnémet és a japán tőzsdepiacok összforgalma megközelítően 10 %-kal meghaladta az előző esztendei szintet.

A lebonyolított ügyletek száma az említett piacokon ugyancsak jelentős lemaradásról tanúskodik. A Standard és Poor összetett árindex alapján megkötött futures szerződések száma 1988-ban 40 %-kal kisebb volt, mint a megelőző évben, úgyhogy a legalacsonyabb szintre esett vissza egészen 1983 óta, és ehhez hasonló arányú hanyatlást észleltek az opciókkal folytatott kereskedelemben is a már említett árindexek alapján. A különbségek azonban a transzak-

2. ábra Az értékpapírok piaci árfolyamai

Havi adatok, 1983 júniusa = 100

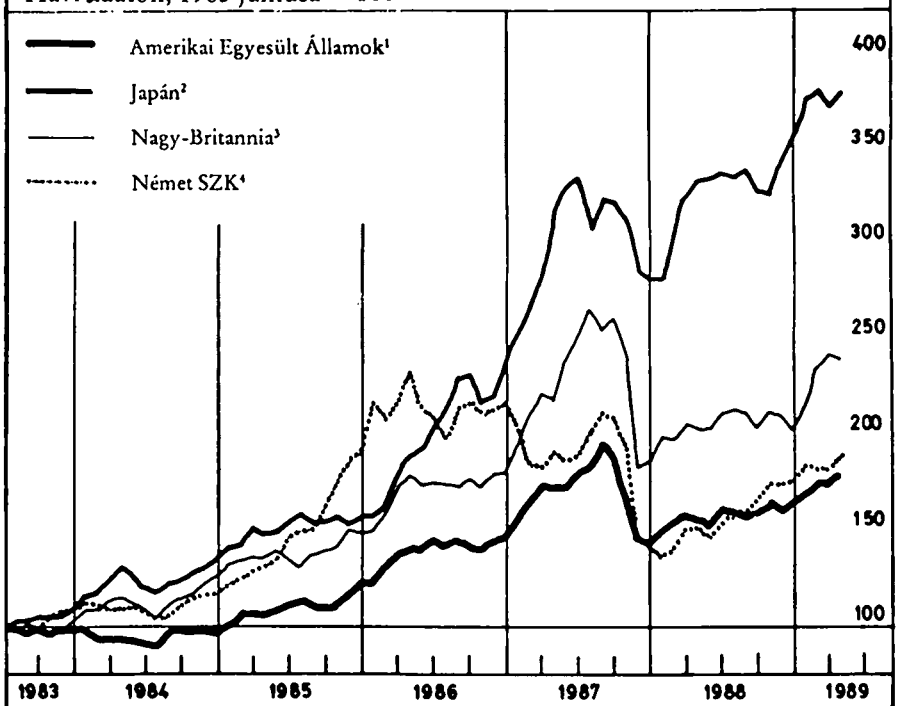

[1] Standard és Poor 500 összetett indexe

[2] A tokiói tőzsde TOPIX indexe

[3] Közönséges részvények FT árindexe

[4] A Szövetségi Statisztikai Intézet általános indexe

ciók mennyiségi mutatóiban is rendkívül kifejezettek az egyes országok viszonylatában.

Habár a részvénytőzsdei összeomlást követően az USA-ban mélyreható és kiterjedt szabálymódosításokat jelentettek be, a végrehajtott intézkedések inkább csak technikai jellegűek. A változások három irányban hatottak: 1. a részvénytőzsdei különleges cégek számára kötelezővé tették a nagyobb tőkével való rendelkezést[11]; 2. a részvénytőzsde és a futures szerződések piaca között bevezették azt automatikus „kapcsoló" koordinált rendszerét, hogy összhangba hozhassák egymással a kereskedelmi fennakadásokat; 3. és megnövelték a tőkével való rendelkezést a futures szerződések piacának részvevői számára, valamint a klíringrendszer likviditását ugyanazon a piacon. Ami a részvénykereskedelem komputerizált programját illeti, egyes brókercégek maguk kezde-

3. ábra A tőzsdeindexek variabilitása[1]

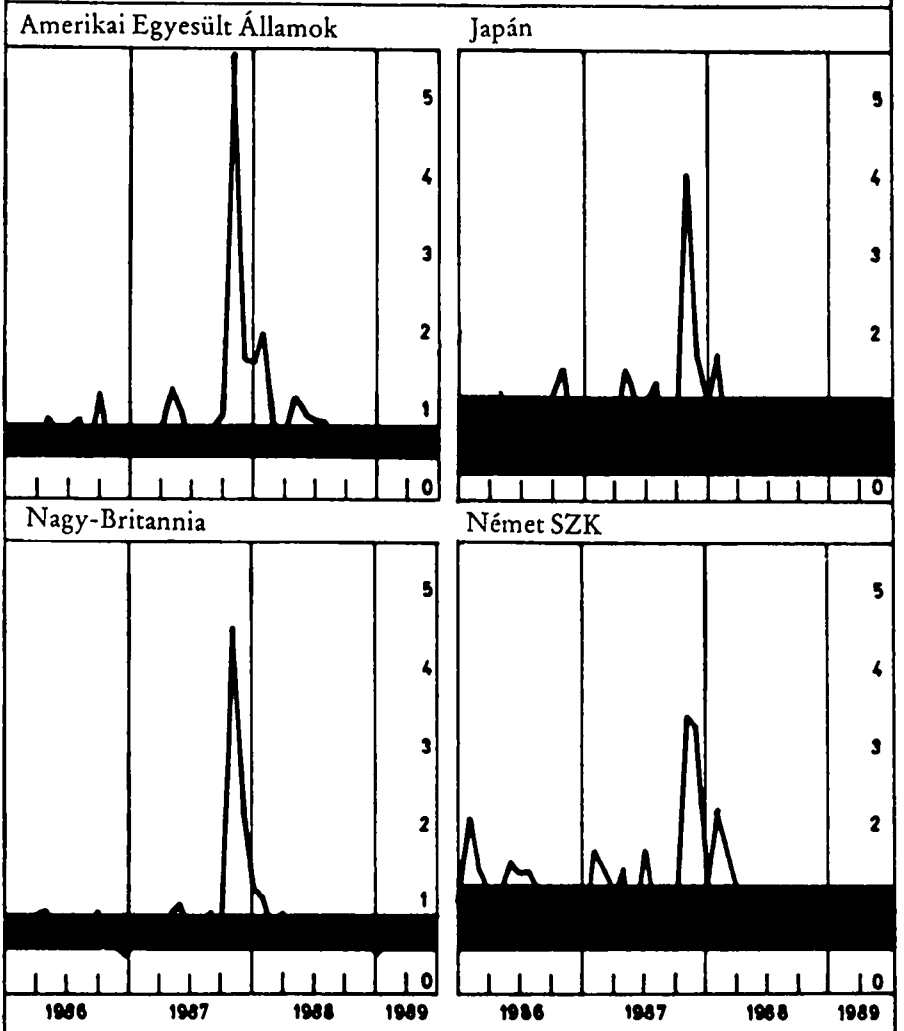

Forrás : BIS, 59th annual report, june 1989, p. 78.

Havi átlagokban számítva a tőzsdeárak indexeinek napi százalékarányos változásaihoz igazodó szabányszerű deviációi alapján. A vízszintes csík az 1984–86-os időszak középvariabilitását mutatja, plusz/minusz egy szabványszerű deviáció a havi variabilitásból ugyanabban az időszakban.

ményezték alkalmazásuk korlátozását az ügyvitelben, saját számlájukra. A New York-i részvénytőzsde hathónapos próbaidőre korlátozta a komputerizált rendszerek igénybe vételét. A komputerizált programok alkalmazásában, és különösen a portfoliós biztosítási módszerek felhasználásában azonban nem folyamodtak lényeges korlátozásokhoz. A szabályozási meghatalmazások felosztását a részvénytőzsdék és a futures szerződések piaca között komoly bírálatok érték még az USA pénzügyminisztériuma részéről is, a változások azonban elmaradtak a regionális ellenállások miatt. Nem történt előrelépés a marginák összehangolásában sem, vagyis azoknak az összegeknek az előírásában, amelyeket továbbra is eltérő szinten készpénzben kell befizetni a részvénytőzsdén és a futures szerződések piacán.

Érthető, hogy ilyen rövid idő alatt nem lehetett teljesen megvilágítani a tőzsdekrach következményeit. Különben is nehéz lenne egy ilyen megrázkódtatás teljesítményét lemérni egy olyan sematikus elképzelés alapján, hogy mit hogyan kellett volna csinálni, ahelyett, hogy a gazdasági élet valóságos talaján kutatnának az előidéző okok után. Annak gyakori hangoztatása, hogy a tőzsdekrach nem vezetett el az USA gazdasági tevékenységének mérséklődéséhez, nincs különösebb használati értéke az elemzésben, különösen, ha figyelmen kívül hagyják, hogy a csőd után engedékenyebbé vált a monetáris politika, ami a korporációs profit 1988. évi növekedésével együtt konjunkturálissá tette a gazdasági folyamatokat. Egy bizonyos vélemény szerint a tőzsdekrach viszonylagosan csekély hatása a fontosabb fejlett ipari államok gazdaságára azt a feltevést látszik igazolni, hogy a csődöt a spekulációs ballonok szétpukkadása idézte elő. A részvénypiaci ármozgások a tőzsdekrach utáni időszakban indíttatással szolgálhatnak másfajta magyarázatokhoz is, különösen, ha közelebbi megvilágításba helyezzük a későbbi korporációs profitnövekedéseket: eszerint a részvények alaptényezőinek értékei iránti aggodalomnak is szerepe lehetett a csőd bekövetkeztében. A legújabb empirikus kutatások kiszélesítették az ismereti látóköröket, és közelebbi betekintést nyújtottak azoknak a variábiliseknek a kölcsönös okozati összefüggéseibe, amelyeknek jelentőségük lehet a tőzsdekrach megmagyarázásában, de a mélyrehatóbb elemzések szükségessége továbbra sem vonható kétségbe.

Nagy József fordítása

Jegyzetek

[1] Lásd: Siegel, J., Equity risk premia and corporate profit forecast around the stock crash of october 1987, University of Pennsylvania, The Wharton school, september 1989, mimeo, p. l.

[2] Lásd: Aschinger, G., Reflections on the crash, Swiss bank corporation, Economic and financial prospects, no. 4, august/september 1988.

[3] Lásd: Aschinger, G., Reflections on the crash, Swiss bank corporation, Economic and financial prospects no. 4, august/september 1988.

[4] Lásd: Froot, K., and M. Obstfeld, Intrinsic bubbles: The case od stock prices, NBER Working paper no. 3091, september 1989.

[5] Lásd: Craine, R., Asset prices and economic fundamentals: A new test, University of California, august 1989, mimeo.

[6] Froot, K. and M. Obstfeld, Instinsic bubbles: The case of stock prices, NBER Working paper no. 3091, september 1989.

[7] Lásd: Siegel, J., Equity risk premia and corporate profit forecast around the stock crash of october 1987, University of Pennsylvania, The Wharton school, september 1989, mimeo, p. l.

[8] Lásd: Macey, J. and H. Kanda, The stock exchange as a firm: The emergence of close substitutes for the New York and Tokio stock exchanges, Cornell University, 1989. mimeo.

[9] Az 1979. április 26-a után bejegyzett tőzsdei részvényekre vonatkozóan megszűnt az a korlátozás, hogy nem képezhetik kereskedelem tárgyát a másodlagos piacokon, mint amilyen a „tolóablakos forgalmazás".

[10] A New York-i tőzsdén (mint minden tőzsdén az USA-ban) jegyzett részvények kereskedelmét teljes egészében azoknak a különleges (bróker) cégeknek kell lebonyolítaniuk, amelyeknek (saját szakosításuk alapján) ezeket a részvényeket kiosztották. Minden ilyen cég meghatározott helyet foglal el a tőzsde területén, és itt folytatják le az adott részvények minden adásvételét, függetlenül attól, hogy a kereskedők a maguk vagy az ügyfeleik számlájára üzletelnek. Ezeknek a tőzsdei specialistáknak azt a kötelezettségét, hogy fenntartsák a közepes piaci feltételeket, eléggé általánosan fogalmazták meg, és magatartásuk másfajta értékelésére sincsenek objektivizált mércék kidolgozva.

[11] A különleges cégek minimális alaptőkéjét 1 millió dollárra növelték. Bevezették azt azt új feltételt is, hogy a különleges cégeknek a rendelkezésükre álló tőkével legalább 25 %-ban fedezniük kell az általuk forgalmazott közönséges részvények 150 tranzakciós egységének értékét. Ennek megfelelően a specializált cégnek képesnek kell lennie arra, hogy bármikor elfogadja a felkínált 150 tranzakciós egységből álló részvényköteget a maga szakosított területéről, vagyis, hogy ilyen értékben részvényeket vásároljon még akkor is, ha ehhez nagyobb összegű tőkére van szüksége a megszabott minimumnál.

Irodalom

1. Aschinger, G., Reflections on the crash, Swiss bank corporation, Economic and financial prospects, no. 4, august/september 1988.
2. Bank for international settlements, 59th annual report, june 1989, Basle.
3. Craine, R., Asset prices and economic fundamentals: A new test, University of California, august 1989, mimeo.
4. Froot, K. and M. Obstfeld, Intrinsic bubbles: The case of stock prices, NBER Working paper no. 3091, september 1989.
5. Macey, J. and H. Kanda, The stock exchange as a firm: The emergence of close substitutes for the New York and Tokio a stock exchanges, Cornell University, 1989, mimeo.
6. Siegel, J., Equity risk premia and corporate profit forecast around the stock crash of october 1987, University of Pennsylvania, The Wharton School, september 1989, mimeo.

Rezime

Berzanski krah iz oktobra 1987. godine: uzroci i posledice

Autor raspravlja o uzrocima i posledicama najvećeg pada cena akcija u istoriji Njujorške berze. U prvom koraku autor prikazuje dva pristupa objašnjenju nestabilnog ponašanja berze. To su teorija katastrofe i teorija špekulativnih balona. Zatim govori o onim empirijskim istraživanjima koja su zahvatila probleme u vezi sa cenama akcija i funkcionisanja berze, a odlikuju se kvalitetom i novinom u pristupu i u primenjenim metodama. Autor posebno tematizuje institucionalne promene Njujorške berze akcija koje ekonometrijska istraživanja retko uzimaju u obzir. Na kraju iznosi se mišljenje o tome da su ranije empirijska istraživanja proširila saznajne vidike ali potreba za produbljenim analizama i dalje ostaje, tako u odnosu na kretanje cena na tržištima akcija i kretanja rasta korporacijskih profita.

Summary

The Stock Crash of October 1987: Causes and Effects

The author discusses the causes and effects of the greatest drop in prices of shares in the history of the Stock Exchange of New York. In the first step the author shows two attitudes to the explanation of the unstable behaviour of the stock exchange. These are the theory of catastrophe and the theory of speculative balloons. Afterwards he speaks about those empirical investigations which were extended to the problems connected with the prices of shares and activities of the stock exchange characterized by quality and invention in attitude and applied methods. The author particularly elaborates the institutional changes in the Stock Exchange of New York which are rarely taken into account in econometric investigations. At the end, the opinion about the previous empirical ivestigations is stated which broadened the cognitive horizons but the need for deeper analysis remains all the same, actually in relation to the trend of prices on the stock markets and the growth trend of corporation profits.

Original scientific paper

Losoncz Alpár

VÁLSÁG ÉS TÖRTÉNELEM – A HARMINCAS ÉS A HETVENES ÉVEK VÁLSÁGÁNAK FÉNYÉBEN

A közgazdasági diskurzusban egyre inkább érvényre jutnak a történelmi dimenziók. A történetiség iránti fokozott érdeklődés különböző formákban jut kifejezésre: egyesek az általános történelmi diskurzus és a gazdaságtörténet[1] ötvözésén, míg mások a történelmi és gazdasági gondolkodásmód konvergenciáján fáradoznak.[2] Nem véletlen, hogy a gazdaságtörténet is az érdeklődés homlokterébe került, tanúsítja ezt az a parázs vita, amely Wallersteinnek a világgazdasági rendszer kialakulását tárgyaló művét kísérte, vagy a Braudel és az Annales-iskolának az anyagi kultúra és a szocio-gazdasági ciklusokat átfogó elemzéseit illető erőteljes figyelem.[3]

Természetesen a történelmi tolmácsolás, a történelmi perspektívák által közvetített reflexió már a gazdasági diskurzus kialakulsa óta jelen van. Ezt példázzák Adam Smithnek a *Nemzetek gazdagságában*[4] kifejtett gondolatai őseink ökonómiai tevékenységéről is. Az uralkodó közgazdasági paradigma megváltoztatása minden esetben előfeltételezte a múlthoz való viszony módosítását, s ennyiben, mint ahogy J. Bernstein állította, minden új közgazdasági paradigma az „új múlt" megteremtését is jelenti. A történelmiség vonatkozásai azonban nem adottak számunkra: a történelmiség elsajátítása kihívás és feladottság, azaz, olyan horizontokat jelöl, amelyeket újfent meg kell szerezni. Amikor Keynes bejelentette a laissez faire doktrína végét, akkor a klasszikus gazdasági gondolkodásmódot célzó támadását a merkantilista gazdaságpolitika újragondolásának fényében valósította meg.[6] Még Lawrence Klein is fontosnak tartotta, hogy ökonometriai vizsgálódásai kezdetén kiemelje a történelmi horizontok fontosságát.[7] Az uralkodó keynesiánus irányzattal szembeni monetáris ellenforradalom is éppenséggel a történelmi terep átrendezésével vette kezdetét, azzal a kísérlettel, amely egy „új múlt" megteremtésére törekedett.[8] A keynesianismus ugyanis a Nagy válságot illető sajátos magyarázat révén juthatott trónra. Milton Friedman, az új monetarizmus apostola és Anna Schwartz egy 800 oldalas könyvben képviselték azt a tipikus kontrafaktikus hipotézist, hogy a Nagy válság csupán a megfelelő monetáris eszköztár használata híján bontakozhatott ki. Nyilvánvaló, hogy állandóan arra törekszünk, hogy jobban megértsük a múlt alanyait mint ők önmagukat. Az új múlt, és ezáltal az új történe-

lem megteremtését éppen ezért konfliktusok szövik át. A történelmi dimenziók iránti érdeklődésben tehát a szembenálló felek időszerű érdekeit kell látnunk. Egyesek a történeti részre irányuló figyelemben sajátos posztmodern beállítottságot vélnek felfedezni, mások pedig a neoklasszikus irányzat gyöngüléséről beszélnek. A neoklasszikus gazdasági filozófia ugyanis néhány jeles képviselője (Marshall pl.[9]) intenciói ellenére is a történelemfeletti, naturalisztikus alany és az ezzel kapcsolatos normákat szorgalmazza. Talán Samuelson, a neoklasszikus és a keynesiánus irányzatok ötvözésével kísérletező közgazda fejezte ki legjellegzetesebb módon ezen történelemfelettiség gondolatát, amikor a *Foundation of Economic Analysis*[10] című művében élesen elválasztotta az endogén közgazdasági változókat a tisztán történelmiektől.

Tanulmányom szempontjából fontosnak tartom, hogy a hetvenes években kibomló válság fontos szerepet játszott a történelmi horizontok feltárására törekvő gondolkodás kialakulásában. A válság mindig fordulópontot jelent a világhoz való viszonyulásunkban, továbbá a tudás, a motiváció és egyáltalán a szubjektív regisztert illetően. A politikai gazdaságtan feladata éppenséggel e fordulópont, diszkontinuitás mibenlétének taglalása, ezért nem választhatja el Samuelson módjára az egzogén és endogén változókat. Ezt figyelembe véve nem beszélhetünk a politikai gazdaságtan és a történelmi gondolkodásmód közeledéséről: a politikai gazdaságtannak a változások, az árutermelési civilizáció kohézióját magyarázva már eleve a történelmi perspektívákból kell kiindulnia. Hicks szerint „a gazdaságtörténet kitüntetett funkciója, hogy egy olyan fórumot képezzen, ahol találkoznak a közgazdaságtan, a politikatudomány, a szociológia és a történettudomány".[11] Nos, a politikai gazdaságtannak magában kell foglalnia a gazdaságtörténet e funkcióját.

Ezen munkában a történelmi beszédmód és a válságelmélet egy vonatkozására kívánok összpontosítani, azaz, a század két nagy válságának elméleti értelmezéseit veszem szemügyre. Az elméleti eszmefuttatásokra mint történelmi diszkurzusra tekintek, s taglalom azon értelmezéseket, amelyek egybekapcsolják a két válságot illető tolmácsolásokat. (Az elméleti gondolkodás mint történelmi diszkurzus alatt azt a fajta gondolkodást értem, amely számára a) „a történelem nem az a múlt, amelyet az ember maga mögött hagyott" (Heidegger), b) amely kísérletet tesz arra, hogy figyelembe vegye saját történetiségét[12].) Mindez talán lehetővé teszi, hogy kitűnjenek a harmincas évek Nagy válságának időszerű vonásai. Leijonhufvud, a Keynesről írott híres monográfia írója mondta, hogy nincs fontosabb kérdés a makroökonómia számára, mint az, hogy mi történt a Nagy válság évtizedében.[13] Más elméletírók ellenkező irányú utat választanak: ők a hetvenes évek válságának értelmezéséből indulnak ki, hogy megvilágíthassák az árutermelési társadalom dinamikáját a XX. században. Mindkét törekvés mögött felfedezhető a történelmi diszkurzus érvényesítése, az árutermelési társadalom két jellegzetes időszakának taglalására törekvő kísérlet a történelmi perspektíva szemszögéből.

A század két nagy válságát illetően bizonyos tények maguktól értetődőek.[14]

I. A harmincas években a válságot deflatorikus, a hetvenes években inflatorikus folyamatok jellemezték. 1914-től 1920-ig – írja Keynes – minden ország növelte pénzkínálatát a dolgok kínálatával szemben. 1920 után, azok az országok,

amelyek visszaszerezték az inflatorikus helyzet feletti ellenőrzést, nem elégedtek meg ezzel az akcióval, s tovább csökkentették a pénz kínálatát, minekfolytán szembekerültek a defláció következményeivel.[15] (Rendkívül jellemző, hogy Keynes az 1920 után megjelent esszéiben újra és újra felteszi a kérdést, hogy vajon az infláció vagy a defláció a veszélyesebb gazdasági jelenség, s csupán a Nagy válság kitörése után minősítette a deflatorikus folyamatokat „mégis veszélyesebbeknek".[16]) A hetvenes években a válságot az infláció és a munkanélküliség egyaránt jellemezte. A stagfláció voltaképpen igazi sokkot jelentett a közgazdászok legtöbbjének.

II. 1929 és 1933 között drasztikus mértékben csökkent az ipari termelés, valamint a világkereskedelem volumene. A hetvenes években a csökkenés meszszemenően kisebb volt. Így a kivitel 1973-tól 1975-ig 50%-kal növekedett.

III. A munkanélküliség sokkal kisebb mint a harmincas években, következményeit ellensúlyozza a szerteágazó szociális biztosítás. Mindezek után feltehetjük a kérdést: mi fűzi a különbségek ellenére is össze a század két nagy válságát? Miért beszélünk egyáltalán „nagy válságokról"? Igazolt-e a hetvenes és nyolcvanas évek stagflációját nagy válságnak nevezni? Mi igazolja a „megtörténhet-e még egyszer"-szerű kérdéseket?

1. Az első tipikus értelmezés, amelyet tárgyalok: a monetarista elképzelés. Eszerint a huszadik század legmélyebb válságának gyökereit a gazdasági, pontosabban a monetáris politikában kell keresni. Saint-Etienne, aki monetarista perspektívákban gondolkodik, úgy látja, hogy az aktív monetáris-gazdasági politika a harmincas évek Amerikájában lehetővé tette volna, hogy a válság csupán „an sich" maradjon.[17] Milton Friedman említett könyvében kiemelte, hogy a pénzállomány csökkenése az USA monetáris történelmének ezen időszakában a legkifejezettebb.[18] A kulcsot a válság magyarázatához tehát a központi jegybankrendszer (FED) passzív politikájában, azaz tehetetlenségében kell keresnünk. E tehetetlenség okozta ugyanis, hogy senki sem ellenőrizte a pénzkínálatot, valamint a pénz forgási sebességét, s emiatt a pénzkínálat 1/3-dal csökkent. A FED abból a téves előfeltevésből indult ki, hogy nem szükséges megakadályozni a pénzkínálat csökkenését, mert ez a folyamat a pénzügyi helyzet szükséges megtisztulásának megnyilvánulása, valamint a gyengélkedő bankokban összegyülemlett pénzügyi tőkét illető korrekciós mozgás.

Friedman és Schwartz tehát bírálják a FED-et, mert nem volt kellőképpen motiválva monetarista normákkal, mert abból indult ki, hogy a pénzkínálat csökkenése az ipari termelés csökkenésének kifejeződése. (Talán ezért, mármint friedmani szemszögből nézve, gondolhatták a pénzügyi szakemberek, hogy a pénzkínálat csökkenése ellenére laza monetáris politikát folytatnak.) Friedman és Schwartz odáig mennek, hogy az 1929-es válság egyenértékű lehetett volna az 1907-es válsággal, ha a bankrendszer nem változik. Azaz, elkerülhetők lettek volna a világválság és a „politikai események, amelyek ezt követték". Keynes legfőbb hibája az volt, hogy a válság kibontakozását egy feltételezett expanzív monetáris politika fényében vizsgálta. Úgy gondolta, ha a likviditási preferencia abszolút, akkor lehetetlen csökkenteni a kamatlábat, a monetáris politika eszközeivel. Keynes szerint a beruházásokat és a fogyasztást nem határozza meg a kamatláb, még akkor sem, ha megvalósítható valamilyen ala-

csony kamatláb. Tehát a Nagy válság keynesiánus értelmezése téves, mert alábecsüli a pénz és pénzkínálat szerepét – ezen előbbi a kamatláb fenntartására egyszerűsödik. A Nagy válság keynesiánus értelmezésének széles körű elfogadása tulajdonképpen ajtót nyitott az olcsó pénzre támaszkodó, a monetáris aggregátumokat és az inflatorikus folyamatokat lebecsülő gazdaságpolitikának.

A közgazdasági ideológia tehát alárendelte monetáris meghatározottságát, ami lehetővé tette a hetvenes évek válságát is: a következetes monetáris politika hiánya ugyanis egy olyan helyzetet teremtett, amelyben nincs védőbástya az inflációval szemben. A monetáris történelem azt bizonyítja, hogy a pénz olyan intézmény, amelyben tükröződnek az árutermelési társadalom mélyszerkezetének változásai. Friedman a történelemre mint szukcesszív változások sorára tekint, amelyek lehetővé teszik a tanulást a monetáris hatóságok számára. Képviselőiknek olyan pénzügyi szakembereknek kell lenniük, akik a monetáris aggregátumok értékeinek megtartásán és a likviditás megőrzésén fáradoznak. A monetáris hatóságok sikeres gyakorlata folytán kumulatív módon akkumulálódik a gazdasági törések elhárítására vonatkozó tudás. Friedmannál a gazdaságtörténet a statisztikai, korrelációs tényezők összjátékára egyszerűsödik, amelyek nem állnak kapcsolatban az árutermelési társadalom mélyszerkezetének mechanizmusaival. A válság itt nem fordulópont, nem cezúra, amely lehetővé teszi a problémák alternatív megoldását, hanem egyfajta „zavar", az egyensúly megbillenésének jele, egyszóval nem a mélyszerkezet immanens megnyilvánulási formája. A válságok instrumentalista módon értelmezik ezúttal a gazdaság, pontosabban a monetáris politika eszköztárának a segítségével, mert a rendszer működésében beállt hiba a monetáris tényezőket tervező szakemberek tévedésének minősül. A válságok története a monetáris tervezők hibáinak, tévedéseinek története. A történelmi diszkurzus csupán a monetáris közegben megnyilvánuló intencionális mozzanatok elemzésében ölt testet.

Ez az ellentmondás felveti a történelmi emlékezet kérdését. A múlt számunkra való jelenlétét csupán az emlékezet és a felejtés dialektikájának kontextusában képzelhetjük el. A történelmi elbeszélés – amely konstitutív erejű történelmi itt-létünk (Dasein) megteremtésében – alapja a felejtés és emlékezés ezen dialektikája. Az elméletíró itt, Hannah Arendt metaforája szerint, gyöngyhalász, aki a „holtak memóriáját gazdagsággá alakítja át".[19] Jacques le Goff, a nagy történész a *Történelem és emlékezet* című könyvében[20] mutatta ki azokat a csatornákat, amelyek révén működésbe jön az emlékezet, s amelyek révén mozgósíthatjuk a történelmi emlékezetet a jelen megértésre. Ennek alapján Friedman a múlt-tapasztalat két formája között ingadozik. Az első az alanyok hiper-ésszerűségén alapul, amely lényegében párhuzamos a gazdasági rendszer működésének racionalizmusával. A másik viszont – itt a keynesi elgondolásokkal való hasonlóságra hívom fel a figyelmet – a „közgazdára mint királyi tanácsadóra" (Boyer) utal: itt a monetáris rendszert megteremtő alanyok emlékezete formálja döntően a múlt jelenlétének vonatkozásait.

Friedmannak a nagy válsággal kapcsolatos meglátásait egyesek bírálták, míg mások támogatták. Harold James például a német bankválságot (1931) monetarista perspektívából vizsgálta.[21] Természetesen Jamesnek más monetáris kontextust kellett megvizsgálnia – Németországban a válság előtt megnövekedett a

pénzkínálat, azonban a rövid lejáratú külföldi tőkék kiáramlása, a nagy állami deficit és a pénzügyi egyensúly felbomlása lehetetlenné tette a monetáris politika esetleges pozitív lépéseit. A friedmani perspektívákat legélesebben azok kérdőjelezik meg, akik a válságmozzanatokat jóval a Nagy válság kirobbanása előtt azonosítják, ilymód a monetáris változásokat másodlagos jellegűeknek minősítik. Boyer és Mistral például kimutatták, hogy a monetarista elképzelések alkalmazhatatlanok Franciaország vonatkozásában a harmincas években,[22] mert a pénz forgási sebessége ugyanaz maradt, hovatovább a monetáris aggregátumok a válság kitörése után növekedni kezdtek. Mindez mellett, úgy látom, hogy Friedman nem kínál fel semmilyen megoldást a válság meghaladására: hiszen, ha figyelembe vesszük a FED passzivitását 1933 és 1936 között, akkor hogyan magyarázzuk meg azt a tényt, hogy a pénzállomány nagysága nőtt a jelzett időszakban. Továbbá: olyan különböző irányultságú közgazdasági gondolkodók véleménye szerint, mint Keynes, Sweezy vagy Bernstein, az USA csupán egy nem monetáris konjunktúra révén lábalhatott ki a kedvezőtlen gazdasági helyzetből.[23] Maga Friedman is úgy ítéli meg, hogy például Kanada esete nem igazolja érvelését, ahol a pénzkínálat csökkenése kisebb mértékű, míg a társadalmi bruttó termék csökkenése azonos mértékű volt. Továbbá, amint arra Káldor Miklós rámutatott,[24] a pénzalap (a lakosságnál levő fizetési eszközök, valamint a tagbankok tartalékai a FED-nél) nem csökkent, sőt. Végbement a pénzkínálat csökkenése, annak ellenére, hogy a pénzalap növekedett. Két okból kifolyólag: a lakosság birtokában levő fizetőeszközök aránya megnőtt a bankbetétekhez képest, valamint a bankbetéteknek a banktartalékokhoz viszonyított aránya csökkent. Mindez közvetlenül megkérdőjelezi Friedman állításait. Talán meglepő, hogy érintkezési pontokat figyelhetünk meg a friedmani meglátások és a monetarizmus gondolkodásmódjától annyira távol álló Galbraith között, aki az 1929-es krachot feldolgozó munkájában szintén a monetáris politika hibáira hívja fel a figyelmet.[25] (Természetesen Galbraithot nem kiálthatjuk ki monetaristának: olyan mozzanatokra hívja fel a figyelmet, amelyek a monetarista alapelvek miatt nem játszhatnak szerepet Friedman gondolkodásban, lásd: spekuláció.) Ha a keynesiánus álláspontot mint egy erős kontrafaktikus értelmezést vesszük számba (s ha a keynesi gondolkodás többértelműségét leegyszerűsítjük), akkor az instrumentalista, a gazdaságpolitikai érvelés tekintetében hasonlóságot pillanthatunk meg a keynesianismus és a monetarizmus között.[26] Peter Temin mondja, hogy közös mindkét gondolkodásmódnál a válság elkerülésébe vetett hit: az egyik szerint a válságot a megfelelő – jelesül költségvetési politikán alapuló – gazdaságpolitika, a másik szerint pedig egy következetes monetáris politika haladhatja meg.[27] A válság tehát vagy valamilyen pillanatnyi meghibásodás eredménye, vagy egy egyszerű fázis a ciklikus fluktuáció dinamikájában.

Suzann de Brunhoff kemény bírálatában[28] is a komplex történelemszemlélet hiánya miatt marasztalja el a Friedman–Schwartz szerzőpárost. Szerinte a monetáris tényezők és a gazdasági ciklusok egymás mellé helyezése, azaz, a monetáris és gazdasági mozzanatok dialektikájának elmaradása megkérdőjelezi a történelmi horizontok megteremtésének lehetőségeit. Ezzel magyarázható, hogy a szerzőpáros nem veszi figyelembe a FED megalakulásának történelmi

körülményeit: a központi bank intézményét Angliában már a XVIII. században bevezették, míg az USA-ban erre csupán a huszadik század elején került sor, természetesen gyökeresen eltérő történelmi környezetben (itt figyelembe kellett volna venni a monopolizáció folyamatát, a pénzelés módozatait, a pénz jelentéskörét sem lehet a monetáris készlet fogalmára egyszerűsíteni stb.). Nem utolsósorban, Friedman és Schwartz végletes ellentmondásba keverednek a válság horizontjainak meghatározásában: egyrészt a spontán gazdasági mechanizmusok lelkesítik őket, ami alapján a neoklasszikus gazdaságfilozófiához csatolhatjuk őket, másrészt a hangsúlyt a voluntarisztikus gazdaságpolitikai döntésekre helyezik, alkalomadtán azt is fontosnak tartják, hogy a FED tagjainak pszichikumáról értekezzenek.

2. A második csoportba tartoznak azok az elméletek, amelyet Kindleberger neve fémjelez.[29] Ezen elméletek jegye, hogy a válság kibontakozását elsősorban nem a gazdaságpolitikai alanyok intencionális szerkezetéből vezetik le és ezért a súlypontot nem az említett tényellenes hipotézisre helyezik. A válságok ezúttal nem a rendszer működésének meghibásodásai, hanem szerkezeti mechanizmusok megnyilvánulásai. Kindleberger a válságot először is egy olyan artikulációs folyamatként értékeli, amely nemzetközi szinten megy végbe.

Az első világháború után megnőtt bizonyos nyersanyagok – így a búza és a cukor – termelése, megváltozott a technikai paradigma, minek révén lendületet kapott az üzemanyag-, az autó, és a gumiipar. 1925-ig a világ pozitív jellegű konjunktúrát élt át, amelyet stabil valutaárfolyamok biztosítottak. Ugyanabban az évben a világpiaci árak is csökkenni kezdtek: nagy mennyiségű kávé, cukor s más hasonló áru gyülemlett fel a húszas évek árrobbanásának következményeként. Amikor az alulértékelt frankban kifejezett keresletek előtérbe léptek a felülértékelt fonttal szemben, a pénzügyi helyzet kritikussá vált. Néhány emlékezetes bankcsőd folytán a kamatlábak szigorúbbá váltak. (Az USA-ban a helyzet már 1930-ban megváltozott, amikor a kamatlábak csökkentek, s amikor a részvények piacán több külföldi részvény cirkulált, mint a húszas években – azaz, a monetarizmus érvelése szerint már 1930-ban meg kellett volna haladni a válságot.) A nagyhatalmak szemmel láthatóan nem tudták ellenőrizni azt a káoszt, amely a nem megfelelő háborús kielégítési és megtérítési problémák folytán keletkezett. A világkereskedelem és az ipari termelés volumene egyaránt csökkent: az árak esése csakhamar átterjedt az értékpapírokról az árura is. Az európai hitelkommunikációk összeomlottak, a font leértékelése még inkább rontotta a helyzetet, mert deflatorikus hatással bírt. Ugyanakkor előfeltételezte a dollár, valamint az ún. aranyblokk országainak (Franciaország, Belgium, Olaszország, Svájc, Csehszlovákia, Lengyelország) felértékelését. Kindleberger szerint pénzszűke esetén a devalváció nem csökkenti a belföldi árakat, míg a pénz értékének emelése csökkenti. Éppen ezért, ezen gazdasági akciók deflatorikus következményekkel jártak.

Kindleberger érvelése szerint a kumulatívan összegyülemlő csődöket el lehetett volna kerülni, ha fennáll egy olyan végső hitelező, aki támogatást nyújt a német márkának és az angol fontnak. Ezt a (gyenge) kontrafaktikus hipotézist azonban nem lehet kiegyenlíteni a monetarizmus kontrafaktikus hipotézisével, noha Kindleberger sem vetíti előre, hogyan vált meghaladhatóvá a válság.

Ugyanis Kindleberger érvelése Friedmannal ellentétben nem instrumentalisztikus vagy kizárólag gazdaságpolitikai jellegű, mert figyelembe veszi a hegemóniarendszerben bekövetkezett módosulásokat a harmincas években. Ebben az időben, tudniillik, Nagy-Britannia végérvényesen elveszíti már a múlt század második részétől errefelé gyengülő pozícióit, az USA pedig még nem áll készen arra, hogy megjelenjen az utolsó hitelező szerepében, azaz, arra, hogy biztosítsa a világ gazdasági rendjének stabilitását. Nagy-Britannia immáron nem képes arra, hogy megjelenjen az utolsó hitelező szerepében, az USA pedig még nem képes arra, hogy átvegye a világ-hegemón szerepét, aki szabályozza a világgazdaság folyamatait.

A belföldi és a nemzetközi tényezők artikulációjának logikája, azaz, az összefonódások formája magyarázza a hetvenes évek válságát is. Nyilvánvaló, hogy az olaj árának dramatikus növekedése 1973-ban és 1979-ben hozzájárult a válság kibomlásához, ténylegesen azonban a válság jeleit az amerikai hegemónia gyengülésében érhetjük tetten. Az USA gazdaságpolitikája folytán (az olcsó pénz mint gazdaságpolitikai eszköz) lezajlott az ún. valutahelyettesítés.[30] A teremtett pénz csökkentette a kamatlábakat, a tőke pedig Londonba kezdett áramlani, ahol szintén csökkent a kamatláb. A nyugat-európai piacok konvertálták adósságaikat, ami azt jelenti, hogy adósságaikat újabb adósságokból fizették ki (eurodollárokban). Dollárjaikat ezután a Bundesbanknak adták el, amely a devizát az eurodollár-piacon, vagy New Yorkban helyezte újra letétbe. Kindleberger érvelésének középpontja, hogy az USA-ban ilymód, azaz, a nyugatnémet és az amerikai piac összefonódása miatt, óriási monetáris állomány keletkezett. A kritikus pont tehát a hegemóniarendszer szerkezete, amely a világháború után az USA vezetésével jött létre, ám amely a hatvanas években kimerítette fejlődési lehetőségeit. Így kerültek az érdeklődés középpontjába a harmadik világ országai – jóval az olaj árának emelkedése előtt.

A hetvenes évek pénzügyi káoszához a rugalmas devizaárfolyamok is hozzájárultak. Teljesen téves volt azon közgazdászok észjárása, akik abban hittek, hogy a rugalmas devizaárfolyamok módosítani fogják a létrejött egyenlőtlenségeket és biztosítani a pénzügyi hatóságok függetlenségét. A folyó fizetési mérlegek lassan igazodtak, mert az árak dinamikája nagyobb volt, mint a „dolgok dinamikája". A rosszul alkalmazott felértékelések és leértékelések szintúgy hozzájárultak a strukturális infláció terjedéséhez. Hayek meggyőződését, amely a belföldi és külföldi valuták maradéktalanul szabad konkurenciájának üdvös voltát hangsúlyozza, meg kell kérdőjeleznünk. S abban is kételkednünk kell, hogy a valuták szabad kereslete vagy kínálata az „ésszerű" alanyok részéről, eltünteti a monetáris jelenségrendszert. Az úszó árfolyamok természetesen kiiktatják a rögzített árfolyamokkal kapcsolatos merevséget: például nem jön létre az inflatórikus impulzusok áttevődése a magasabb inflációs rátával rendelkező országból az alacsony inflációs rátával rendelkező országba. Ám az úszó árfolyamok a már említett rossz pénzügyi politikai lépések mellett ösztönzik a spekulációt, amely kihat az infláció megerősödésére.[31]

A harmadik világ, valamint az USA pénzügyi rendszerének problémái mellé Kindleberger a mezőgazdasági árak csökkenését helyezi, aminek folytán a mezőgazdasági termelők nehezen fizették ki adósságaikat. A végső hitelező intéz-

ménye a II. világháború befejezése óta állandó változás alatt áll. A Nemzetközi Valutaalap az eredeti elképzelések szerint lehetővé tette a pénzügyi mérlegek kiigazítását, mivel tervezői abból indultak ki, hogy a devizaszabályozás révén irányítják a tőke mozgását. 1961-ben az angol devizaválság miatt alapították a devizaarbitrázs-hálózatot és ennek segítségével több, így az olasz, kanadai és más devizaválságot haladtak meg. A végső hitelező égető kérdését érvényesítette újra a hetvenes évek válsága, néhány nagy bank csődje, valamint a harmadik világ országainak adóssága. 1975-ben a vezető bankok megállapodtak abban, hogy gondoskodnak a csődbejutott bankokról, legyen az külföldi vagy belföldi adós. Ez az elgondolás azonban többértelmű tolmácsolást váltott ki, továbbá, felvetődik az ilymód forgalomba került pszeudo-érvényes pénz megfelelő elhelyezésének kérdése is.

Fraile és Andreu számára[32] a huszadik század nagy válságainak fő tényezője a relatív árak viszonylatainak zavarai. A harmincas évek válsága, valamint a hetvenes évek válsága előtt a nyersanyagok ára sokkal kisebb volt, mint a késztermékeké. Ezeket a tendenciákat mindkét esetben a válság kitörése módosította. Fraile és Andreu elgondolásának lényege, hogy az alapvető termelési ágazatokban csökken a nyersanyagok késztermékekhez viszonyított ára. A válságok pedig a nemzetközi kereskedelem révén szétgyűrűznek a világgazdaságba.

Ezt az elgondolást szintén nem egyenlíthetjük ki a különféle neoklasszikus nézetekkel, amelyek külső tényezőkben, így például az olaj-sokkban látják a válság alapvető okát. E szerzők szerint a fellendülés mögött a nyersanyag alacsony árának kell állnia. A hatvanas években, amikor a harmadik világ országai pénzügyi problémákkal küszködtek, a meglevő intézményes szerkezet már nem volt megfelelő. Annak ellenére, hogy a relatív árak viszonylatainak felbomlása megelőzi a válság kibomlását, e viszonylatok kiigazítása még nem jelenti a válság meghaladását is egyúttal. A harmincas években megváltoztak az árak közötti arányok, mégis a háborús konjunktúra járult hozzá leginkább a válság meghaladásához. Jelenti-e mindez azt, hogy a nyersanyagok és a késztermékek közötti arányok megbontása valamilyen, a mélyszerkezetben bekövetkezett változások megnyilvánulási formája?

Ez a koncepció a történelmet az intézményes szerkezet és az emberi akciók közötti nem-megfelelés fényében vizsgálja. Ezt illetően érintkezési pontok állnak fenn e koncepció és a neoschumpeteriánusok között, ám velük ellentétben itt nem a technikai-technológiai szempontokra, hanem a csere folyamataiban bekövetkező strukturális zavarokra helyeződik a hangsúly. A csere elemzése közvetíti a mélyszerkezetet – az elemzés alapegysége a világgazdaság, közelebbről a nemzetközi kereskedelem. Ezen elemzés előnyét abban látom, hogy enyhíti a friedmani monokauzális érvelést, azaz, hogy ezen koncepció képviselői egy sokkal komplexebb intézményes szerkezet összetevőire irányítják a figyelmet, mely természetszerűleg egy meghatározott történelmi dinamikával rendelkezik. Az elemzés gyenge pontja, szerintem az, hogy nem mutat rá egyértelműen arra a tényre, hogy a válságokat csupán a történelem kontextusában vehetjük szemügyre, valamint arra a tényre, hogy a krízisek az árutermelési társadalom immanens sajátosságai. (Esetleg azt feltételezhetem, hogy ezen koncepció képviselői ezt az immanenciát bizonyítatlanul tételezik.) Ez a

gyengeség kapcsolatban áll azzal, hogy az elemzés mozaikja nem áll össze: annak ellenére, hogy a szóban forgó szerzők emlegetik a technológiai innovációkat, a munkafolyamat változásait, éppen az maradt magyarázatlanul, hogyan illeszkednek ezek a transzformációk az intézményes szerkezethez.

3. A harmadik változat a neoklasszikus közgazdaságtan elveiből sarjad. A válság itt abszolút kontingens esemény, amely a meglevő alanyok irracionális magatartásából fakad, külsődleges megrázkódtatások, s nem immanens részei a rendszer normális működésének. Afféle idegen test betolakodását jelenti, amely patológikussá teszi a rendszert, s amelyet ki kell irtani ahhoz, hogy helyreálljon a normális működés. Csupán néhány példát említek. A harmincas évek vonatkozásában a neoklasszikus elképzelések a válság gyökerét a munkaerő naturális mechanizmusában végbement változásokban látják. A bérek merevsége, valamint azon tényező miatt, hogy a munkanélküliség nem kényszeríti rá a munkásokat, hogy elfogadják az alacsonyabb béreket – ez utóbbiak lassabban csökkennek, mint az árak. Ez a tény arra kényszeríti a vállalkozót, hogy csökkentse beruházásait és ennek révén a foglalkoztatottságot is. Boyer és Mistral mutattak rá, hogy ez a nézet tapasztalatilag is igazolhatatlan. Így, Nagy-Britanniában az első világháború befejezését követő, és nem a válságot megelőző évek tükrözik a reálbérek és a munkanélküliség szimultán mozgását.[33] Franciaország kapcsán a statisztikák szerint 1920 és 1930 között ezek a tényezők teljesen függetlenül mozogtak egymástól, s csupán a válság kitörése után jön létre a reálbér és a munkanélküliség szimultán dinamikája. Mindez, persze, megkérdőjelezi a reálbér és a munkanélküliség között feltételezett neoklasszikus viszonylatot. Boyer és Mistral éppen ezért helyesen állapítják meg, hogy a feltételezett viszonylat inkább következménye, mintsem oka a válság kirobbanásának. Mindez azt is jelenti, hogy a neoklasszikus eljárás nem értelmezi a válságfolyamatok történelmi feltételezettségét.

A neoklasszikus eljárás tipikus kísérlete, hogy a hetvenes évek válságát az olajár változásának számlájára írja. Ilymód újra elveti a válságok történelmi feltételezettségét: az olajsokk előtt események sora jelezte a nagy válság kibontakozását, amire több tanulmány és könyv utal. Mancur Olson, aki híres könyveit, mint amilyenek a *A kollektív cselekvés logikája* vagy *A nemzetek felemelkedése és hanyatlása,* neoliberális szellemben írta, a termelékenységről tartott symposionon a következőket jelentette ki: „A probléma az, hogy a mélyenszántó elemzés szerint a termelékenység csökkenése már az első olajsokk előtt megkezdődött. Ha a Bureau of Labour Statistics adatai pontosak, a termelékenység csökkenése fél évvel az olajsokk előtt már nagyban tartott, s hogy azokat ne is említsem, akik szerint ez a folyamat már a hatvanas évek elején elkezdődött."[34]

A neoklasszikus és a monetarista elképzelések között vannak érintkezési pontok: a monetáris aggregátumok nem befolyásolják a reális output változásait, csupán árhatások érvényesülnek, a jövedelmekkel kapcsolatos módosulások az intézmények merevségével magyarázhatók stb. A válság valójában rövid ideig tartó recesszió, amely az egyénnek a piaci alanyiság normáira való rákényszerítése révén válik meghaladhatóvá. Mégis, indokolt a neoklasszikus érvelés külön csoportba való besorolása, mert képviselőknél nem tapasztalható a

monetáris hatóságok kumulatíve gyülemlő tudásával kapcsolatos friedmani hit. Ha a válság csupán pillanatnyi zavar, meghibásodás, amely „menet közben jön létre", akkor, mint azt Lester Thurow hangsúlyozta,[35] a válság annyira rövid tartamú, hogy ténylegesen nem is létezik. Nyilvánvaló, hogy a válságok történelmi metszete, az árutermelési társadalom dinamikája a levegőben lebeg. A válság történelmi feltételezettségét lehetetlen az egyensúly és az egyensúly felbomlásának neoklasszikus értelmezése révén megvilágítani. S az is nyilvánvaló, hogy a neoklasszikus perspektíva nem magyarázhatja meg a válság okait.

A történelemre vonatkozó gondolkodás a folyamatosság és a folyamatosság megszakadásának dialektikája, valamint az új, a novum státusának átreflektálására tett kísérlet az árutermelési társadalom keretén belül. A harmincas évek válsága időszerűségének hangsúlyozása nem a harmincas évek és a hetvenes évek válságának kiegyenlítését jelenti: a fejadóval kapcsolatos lázadásokat a XIV. és a XV. század Angliájában[36] felfűzhetjük egy szálra a thatcheri gazdaságpolitika hasonnemű intézkedéseivel szembeni ellenérzésekkel, de a novum nyomatékát is látnunk kell. A történelemre vonatkozó gondolkodás az idő átreflektálására és egzisztenciánk időbeliségének átfogására tett kísérlet, amelynek tárgya az időbeliség szimultán szerkezete (a múlt, jelen, jövő együttes jelenléte). A történelmi gondolkodásnak szembe kell néznie a társadalmi gyakorlat bizonytalanságaival. Ezeket a feladatokat egyetlen olyan elmélet sem tudja tematizálni, amely kiindulópontjául az apriori ésszerű alanyt és a deus ex machina-szerűen működő piacot választja, amely a gazdaságot a kívánt állapotnak rendeli alá. Gazdasági tudásunk, éppen egzisztenciánk történelmi feltételezettségének okán, hipotetikus jellegű, amit a neoklasszikus filozófia egyáltalán nem, vagy alig vesz figyelembe. Ez a megállapítás kiterjeszthető a racionális elvárások iskolájára is, amely abból a tényellenes megállapításból indul ki, hogy a társadalom alanyai mindent tudnak, amit tudni lehet, noha nem tudnak sok olyan dolgot, amit tudni kellene.

4. Erre a csoportra az jellemző, hogy a termelési folyamat szocio-ökonómiai értelmezését hangsúlyozzák. Röviden szólva, itt a gazdaság transzformációja kapcsolatban van az általános szocio-kulturális változásokkal.

a) Piore és Sabel[37] szerint a harmincas évek válsága felmutatta a tömegtermelésen mint ipari paradigmán alapuló gazdaság gyenge pontjait. A tömegtermelés mint ipari paradigma összekötötte a fogyasztás, a termelés és a munka feletti gyakorolt ellenőrzés, az elosztás és a bérmunkás létezési formái. A XIX. század közepétől található tömegtermelés fejlődése a beruházásokat a kereslet szintjétől tette függővé: ebben a korszakban – mármint a harmincas években – viszont az árutermelési társadalom nem rendelkezett olyan intézményes mechanizmussal, amely egyeztette volna a termelés és a fogyasztás normáit. A hatvanas években különösen az USA-ban telítődtek a piacok, ami rákényszerítette a vezető ipari hatalmakat, hogy fokozzák a konkurenciát, önmaguk és a harmadik világ között. Ez utóbbiak azonban nem teremthettek piacot a fejlett országok gazdasága számára, hiszen az importhelyettesítés politikája, valamint az a tény, hogy a transznacionális vállalatok az adott országokban leányvállalatokkal rendelkeztek, akadályt jelentett. A hetvenes évek második felében a flexibilisebb termelés, valamint a vállalatok specializációja a fennálló, tömegter-

melésen alapuló paradigmával szemben egy új paradigmát hozott létre. Ez utóbbi a fogyasztás és a tömegtermelés új formáit feltételezte.

b) A szabályozás elmélete a szocializáció elemzéséből indul ki.[38] Ezen azonban nem a pszichológiában vagy szociológiában használatos fogalmat kell értenünk. Itt a szocializáció a társadalom, az árutermelői társadalom megteremtése, újrateremtése szempontjából alapvető viszonyok artikulációját jelenti. A szabályozási elmélet a társadalmi viszonyok olyan változásait tematizálja, amely új gazdasági és nem-gazdasági formákat eredményez. Ezek a formák oly módon strukturáltak, hogy újrateremtik a társadalmiság szempontjából meghatározó szerkezetet – a termelési módot. Aglietta szerint a szabályozás elmélete a „genézis, a társadalmi formák fejlődésének és elhalásának elmélete, egyszóval azon változásokat tanulmányozza, amelyek keretén belül mozognak azok az ellentmondások, amelyek e formák lényegét képezik".[39] A társadalmi intézmények közvetítik ezeket az ellentmondásokat, illetve mozgási formákat kölcsönöznek nekik. Így Aglietta számára a központi probléma a tőkefelhalmozás és a konkurencia közötti viszony. A felhalmozási mód függ a technikai feltételektől, de a bérviszony módosulásától is, a konkurencia törvényei pedig a tőkék közötti interszubjektív viszonyt közvetítik. Ha a fennálló társadalmi intézmények nem oldják fel a konfliktusokat, akkor válság veszélyezteti az alapvető társadalmi viszonyok újrateremtődését. A válság tehát a társadalmi alkotás folyamata, minőségi változása, a termelési mód irreverzibilis változtatása, valamint az átszervezés folyamata. Sohasem csupán gazdasági jellegű, hanem a társadalmi intézmények válságának megnyilvánulása is. A válság okát az osztályviszonyokban kell keresnünk, mint ahogy a technikai változások mögött is az osztálypolarizációt érhetjük tetten.[40]

A harmincas és a hetvenes évek válságai nagy krízisek, mert előfeltételezték az alapvető viszonyok, a monetáris tényezők, a felhalmozási mód, a bérhelyzet, a termelési és fogyasztási normák átszervezését. A harmincas évek válsága a szabadversenyes szabályozási mód (erre az ipari konjunktúra, az áraknak a piaci fluktuációkkal kapcsolatos függősége stb. jellemző) utolsó válságát és a monopolista szabályozási módra (erre a hitelre való eladás, a bér megtervezése, a monetáris árfolyamoknak az állam által biztosított rendszere jellemző) való átmenetet jelöli.[41] De a hetvenes években kibontakozó nagy válság ellenére a szabályozási mód nem változik meg, a monopolista szabályozási mód uralkodó marad.

Ezek a gondolkodók a kapitalizmus válsággal terhelt formációját fordizmusnak nevezik.[42] A fordizmus, amely éppen átszervezés alatt áll, a harmincas évek válságának meghaladási formája. E formáció lényegi jegye, hogy a felhalmozás stratégiája az értéktöbblet rátájának progresszív növelését veszi alapul, amelyet a munkafolyamatban megvalósuló ésszerűsítések és a taylorizált tömegtermelés tesz lehetővé. A tömegtermelés módosította a társadalmiasulás formáit és az osztályszerkezetet. A mindent átszövő tőkésítés[43], valamint az állam állandó jelenléte megsemmisítik a hagyományos társadalmi kapcsolatokat. A fordizmus válsága új felhalmozási stratégiát, a technológia új módozatainak bevezetését, a munkafolyamat gyökeres módosítását, az osztálypolarizáció változtatását, a hegemónia szerkezetének átszervezését követeli. Ezen az átszervezésen

tehát a tőke új szerkezete, új fogyasztási minták, új hegemónikus tervek, a társadalom és az állam viszonyának megváltoztatása értendő. E hozzáállás lényegi jellemzője a történelmi feltételezettség, mert ahogy Jean Bouvier megjegyezte, az egész és a részek dinamikus történelmi jellegű viszonylatát teszi meg kiindulópontnak.[44]

Összegezve az elmondottakat: a gazdaságban bekövetkezett mély törések a huszadik század folyamán megváltoztatták a válságra vonatkozó tudatunkat. Az új gondolkodás lehetővé teszi azon folyamatok reflektálását, amelyeket sokáig patológikusnak, destruktívnak minősített megannyi közgazda az ideálisan elképzelt egyensúllyal szemben.[45] A harmincas és a hetvenes évek nagy válságai azonban nem csupán a válság jelenségének, hanem az árutermelési társadalom konstitúciójának új értelmezését is eredményezték. Számomra a legfontosabb, hogy ezáltal olyan kategoriális eszköztárt nyerünk, amely révén megvilágíthatjuk a történelmi perspektívákat: a válságok értelmezése kaput nyit az árutermelési civilizáció történelmi horizontjai átreflektálásának. Ez a hozzállás természetesen nem vezethető le a statikus egyensúly állapotából, hanem éppenséggel a történelmi horizontokból, a relatív egyensúlyhelyzetek és az e helyzetek szétrombolása/meghaladása közötti viszonylatokból.

Miért lehetnek a politikai-gazdaságtani válságok különösképp a tanulás folyamatai?[46] A közgazdászok a válság problematikáját általában 1825-től kezdve tanulmányozzák, tehát azt az időszakot veszik alapul, amikor a kapitalizmus már stabilizálódott, s amikor a gazdaságtörténészek az első olyan komoly válságot jegyzik, amely megingatta az ipar szerkezetét. A szabályozás elméletét szorgalmazó gondolkodók három szabályozási formát különböztetnek meg: a régi típusú, szabadversenyes, valamint a monopolista szabályozási módot.[47] Kérdés azonban, hogy az 1825 előtti korszakot átfoghatjuk-e a „régi típusú szabályozási mód" szintagmájával. A válságok ugyanis a nyugat-európai civilizáció szerves részét alkotják már a XIV. század óta, igaz, még a feudalizmus keretei között, ám a leendő árutermelési civilizáció jegyében. Amikor az 1150-től 1300-ig expanzióban levő feudalizmus válságba került[48] (pénz, agrárválság, éhínség stb.) a fejlődő városi gazdaságok haladták meg leggyorsabban a negatív jellegű helyzetet. Ugyanakkor a városi árutermelési viszonyok erősödése korlátozta a nemességet abban, hogy áthelyezze a válság terhét a jobbágyokra, hovatovább a jobbágyok terhei csökkentek ebben az időszakban. E válság legjelentősebb következménye az abszolutista állam, amely az arisztokraták privilégiumait biztosítva feudális jellegű maradt s háborús gazdaságával lehetővé tette a földrajzi terek hallatlan kitágítását, valamint a világgazdaság létrejöttét. Ez utóbbi, persze, nélkülözte a politikai egységet, ám lehetővé tette a legszélesebb gazdasági kommunikációt. A válság tehát az árutermelési normák elterjedését eredményezte: még az arisztokratikus jogokat birtokló földesurak is rákényszerültek arra, hogy részt vegyenek az árutermeléshez kapcsolódó akciókban. Az állami bürokrácia a tőkebefektetések eszközévé vált, továbbé az adózás bérbevételével a születő burzsoázia is az állami apparátus kötelékeibe került. A középkor végén újra jelentkezett egy mély válság, amely az abszolutista állam irányítása alatt működő társadalmat sújtotta: az abszolutista állam egyre élesebb ellentétbe került az árutermelési normákkal. Az abszolutista állam válsá-

gából sarjadt később a burzsoá társadalom. A gazdaságtörténet meggyőzően bizonyítja, hogy Európa regionális megoszlása éppen a *politikai-gazdaságtani válságokra adott különböző válaszokból ered.*

Nyilvánvaló, hogy a válságok tanulmányozását a kapitalizmus kialakulása előtti időszakban már meg kell kezdenünk. Amikor az árutermelési civilizáció létrejött, a Nyugat már rendelkezett egyfajta tanulási kapacitással. Csupán az a társadalom képes szembenézni a válságokkal, amely érvényesítheti tanulási kapacitásait, nyitottságát a felmerülő problémákkal szemben, tehát egy olyan szubjektív regisztert, amely összhangban áll a gazdasági, intézményes változásokkal. Az árutermelési civilizáció szembenézett ezekkel a válságokkal, azokat a társadalmi alkotás terepévé változtatta – mindezt azért, mert a dinamika a legmélyebb elve. A változásokat nem kívülről kell rákényszeríteni – nemszerkezeti mozzanatok révén –, mert a belső tendenciák megnyilvánulásai. A tanulás kapacitásai abban a civilizációban fejlődnek legerőteljesebben, amelyben a felülről jövő szervezettség az alulról jövő gazdasági és politikai autonómiával párosul.

Végezetül: nem kellene felednünk a társadalmi szerkezet relatív meghatározottságát, s tudásunk örökösen hipotetikus jellegét. Marx írja egy helyen, hogy a válság az önállósult mozzanatok erőszak által közvetített egységesülése és az egységet képező mozzanatok önállósulásának folyamata – tehát a társadalmi szerkezet azon elemeire utal, amelyeket csupán az erőszak tud feloldani. Egyúttal a *társadalmi idő sűrítődése, amely alatt a hatalmi pozíciók intenzív polarizációját, a hatalmi mező átszerveződését értem.* A válság post festum funkcionálisnak mutatkozhat, de lényege semmiképp sem merül ki ebben, hiszen egy olyan, bizonytalansággal övezett esemény, amely a feloldás, a meghaladás egész skáláját foglalja magában. Természetesen felvethetjük a szubjektivitás küszöbének kérdését és elvethetjük az objektivitás gyanús értékeire hivatkozó elméletek eszmefuttatásait. Vajon csak akkor beszélhetünk válságról, ha – Habermast idézem – a társadalmi alanyok a szerkezeti változások folytán veszélyeztetve érzik szociális azonosságukat?[49] Vagy szükségszerű, hogy ugyanők felismerjék egy válságfolyamat objektivitását ahhoz, hogy valamilyen társadalmi eseményt válságnak minősítsünk?[50] A szubjektivitás-küszöb e problémája azonban nem jelenti, nem jelentheti azt a voluntarisztikus tételt, miszerint valamilyen társadalmi alany, így a szakszervezet hatalmát megőrizendő válságba taszítja az alanyok összességét.

Jegyzetek

[1] J. Kocka and Gy. Ránki: Introduction, in: Economic Theory and History. Budapest, 1985. 11. (Edited by Kocka/Ránki).

[2] A. W. Coats: Explanations in History and Economics, Social Reserach, Volume 56. No. 2. Summer 1989. 351 Vö.: M. Blaug: John Hicks and the Metodology of Economics, in: Neil de Marchi ed., The Popperian Legacy in Economics, Papers presented at a Symposium in Amsterdam (Cambridge, 1988, 189.).

[3] A szabályozási iskola például egyenesen az Annales-kört tartja az ilyen kutatások fő

ösztönzőjének, lásd: R. Boyer: Les théories de la régulation: Paris, Barcelone, New York..., in: Revue de Synthése, 1989/2, 277.

[4] T. W. Hutchison: The Wealth of Nations and the Smithian Revolution, in: On Revolutions and Progress in Economic Knowledge. Cambridge, 1978. 5.

[5] J. Bernstein (ed.): Towards a New Past. New York, 1968.

[6] Hutchison: The Keynesian Revolution and the History of Economic Thought, ibid, 127.

[7] L. Klein: A Textbook of Econometrics. Evanston, 1953. 2.

[8] M. Friedman–A. Schwartz: A Monetary History of the United States, 1967–1960. Princeton University, 1963. Magyarul: M. Friedman: Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Budapest, 1986.

[9] Lásd erről T. W. Hutchison: The Philosophy and Politics of the Cambridge School, in: The Politics and Philosophy of Economics. Oxford, 1981.

[10] Idézi Coates, ibid: 343.

[11] Lásd: Kocka and Ránki: Ibid. 8., valamint: R. Boyer: Économie et histoire: vers de nouvelles alliances? Annales ESC, 1989. No. 6, 1422.

[12] Idézi Fehér M. István: Heidegger és a filozófiatörténet. Magyar Filozófiai Szemle, 1989/4, 436.

[13] Lásd: K. Borchardt: Az 1930-as évek válságának következményei és mai tanulságai, in: Válság, recesszió, társadalom (vál. tanul.). Budapest, 1987, 16.

[14] Ibid. 17. és R. Boyer és J. Mistral: Accumulation, inflation, crises. Paris, 1978, 209.

[15] Dz. M. Kejnz: Ekonomski eseji. Novi Sad, 1988, 34. és 65.

[16] Ibid: 64.

[17] Ch. Saint-Etienne: The Great Depression 1929–1938. Stanford, 1984, 32.

[18] M. Friedman: Az Egyesült Államok monetáris történelme, ibid. 75.

[19] S. Benhabib: Hannah Arendt and the Redemptive Power of Narrative. Social Research, Volume 57. No. 1, spring, 1990, 188

[20] R. Boyer: Économie et histoire, ibid. 1412.

[21] Idézi: P. Fraile–J. H. Andreu: A 20. század két nagy válsága – okok és hasonlóságok, in: Válság, recesszió... 29.

[22] R. Boyer, J. Mistral: Accumulation... ibid. 197.

[23] P. Sweezy: Die Zukunft des Kapitalizmus. Frankfurt/M, 1970, 25.

[24] Káldor M.: Gazdaságelmélet-gazdaságpolitika. Budapest, 1989, 200.

[25] Erről lásd: Boyer, Mistral: ibid: 193.

[26] Vö. D. Patinkin: Keynes and Economics Today. American Economic Review, 1984. may.

[27] Lásd: Borchardt: ibid. 13.

[28] S. d. Brunhoff: Les rapports d'argent. Grenoble, 1979, 137–152.

[29] Ch. P. Kindleberger: A nemzetközi tőkemozgások és a devizapiacok válsága – az 1930-as és 1980-as évek, in: Válság... ibid.

[30] M. Aglietta: La ciolence de la monnaie. Paris, 1982, 184.

[31] R. Trifin: Kako okončati svetsku incesiju. Ideje, 1987/2–3, 60.

[32] Ibid.

[33] Boyer és Mistral: ibid: 198.

[34] M. Olson: The Productivity Slowdown, the Oil Shocks, and the Real Cycle, in: The Journal of Economic Perspectives, 1988, Vol. 2. No. 4.

[35] L. C. Thurow: Opasni tokovi razvoja ekonomske teorije. Zagreb, 1987, 105.

[36] Z. Delimo: Strah na Zapadu. Novi Sad, 1987, 225.

[37] M. Piore, C. F. Sabel: The Second Industrial Divide. New York, 1982.

[38] C. Palloix: De la Socialisation. Paris, 1981.

[39] M. Aglietta: Régulation et crises du capitalisme. Paris, 1976, VI.

[40] S. d Brunhoff: Sur la notion du régulation, in: Actualité du marxisme. Paris, 1980, 317.
[41] R. Boyer: Wage Formation in Historical Perspective: The French Experience, in: Cambridge Journal of Economics, 1979, 3, 99–118.
[42] A. Lipietz: The Exhaustion of a Regime of Accumulation... in: Review of Radical Political Economics, 1986. Vol. 18, 13–32.
[43] M. Aglietta/A. Brender: Les Métamorphose de la societé salariale. Paris, 1984.
[44] J. Bouvier: A 20. század két nagy válsága... in: Válság... ibid. 135.
[45] Káldor: Az egyensúlyi közgazdaságtan alkalmatlansága, ibid. 63–82.
[46] A tanulásról pl.: J. Habermas: Povijest i evolucija in: Prilog rekonstrukciji istorijskog materijalizma. Sarajevo, 1984.
[47] R. Boyer: ibid. 105.
[48] Ez Wallerstein híres könyvének (A modern világgazdasági rendszer kialakulása) témája.
[49] J. Habermas: Problem legitimacije u kasnom kapitalizmu. Zagreb, 1982, 12.
[50] V. M. Bader, J. Berger és mások: Krise und Kapitalismus bei Marx. Frankfurt/M, 1975, 12.

Rezime

Kriza i istorija – u svetlu kriza 30-ih i 70-ih godina

U članku autor raspravlja o krizi kao o fenomenu „čvorne tačke" istorije. Posredstvom tematizacije fenomena krize se dobija kategorijalni aparat za istorijske perspektive. Problematika krize može objasniti postojanost robno-novčane civilizacije koja je sazdana od beskonačno mnogo konflikata ali njena suština efektivno još nije dovedena u pitanje. Krize su regulativne za konstituciju i samoreprodukciju robno-nočane civilizacije. One se obrazuju u okružju ekonomske ekspanzije, one se konstituišu iz protivurečnosti ekonomske ekspanzije koja u određenim momentima dovodi do poremećaja. Kriza sprovodi regulisanje na taj način što prinuđuje društvo da osnovne protivurečnosti reguliše na drugi način. Time se društveni „prostor" očišćava jer krizni poremećaji stvaraju uslove za novu ekspanziju. Političko-ekonomske krize nude dakle analitički okvir za interpretaciju dinamike robno-novčane civilizacije.

Summary

Crisis and History – in the Light of Crisis of the Thirties and Seventies

The author discusses in his work the crisis as the phenomenon of the „Gordian knot" in the history. Through the elaboration of the phenomenon of crisis a categorial apparatus for historical perspectives is obtained. The problems of crisis can explain the stability of the commodity-monetary civilization, consisting of innumerable conflicts, however, its essence is not yet endangered effectively. The crises are regulative for the constitution and self-reproduction of the commodity-monetary civilization. They are created within the economic expansion, they are constituted from the contradictions of the economic expansion, resulting in disturbances in some moments. Crisis puts the re-

gulation into effect in such a way that it forces the society to regulate the basic contradictions in different way. The social "space" becomes clean in this way because the disturbances of crisis create conditions for new expansion. Therefore, the political-economic crises offers an analytical frame for interpretation of the dynamics of the commodity-monetary civilization.

KÖNYVSZEMLE

Book reviews

ÉN ÉS MI – MI ÉS ŐK

Hódi Sándor: Táj és lélek – Társadalomlélektani tanulmányok. Forum, Újvidék, 1989

Semmi sem gördített annyi akadályt az emberi önismeret útjába, mint /.../ a testi és lelki adottságokat kutató, bizonygató szándék. Az alkati tényezőkből és fontosnak vélt személyiségvonásokból típust kreáló koncepciók ugyanis a pszichológia hagyományos kérdésfeltevéséből és magyarázó paradigmáiból fakadóan megkerülik magát az alapproblémát. Megválaszolatlanul hagyják azt a kérdést, hogy a viselkedést meghatározó alkati sajátosságok és személyiségvonások milyen összefüggésben állnak a társadalom szerkezeti felépítésével, belső folyamataival, reprodukciójával. Hiába a személyiségstruktúra bizonyos eleme és a viselkedés között fennálló összefüggés kimutatása, ha az egyén életmegnyilvánulása nem úgy jelenik meg, mint magának a társadalmi életnek a megnyilvánulása, ha a tipológia megfosztja az embert társadalmiságától...

Korunk pszichológiájának egyik nyilvánvaló dilemmáját Hódi Sándor egy korábbi, az 1983-ban megjelent Magatartásformák és társadalmi viszonyok című tanulmánykötetéből idéztük, mintegy azt kívánva szemléltetni vele, hogy a szerző nagyon is tudatában van annak, milyen veszélyt jelentenek a pszichológiai gondolkodás és értelmezés számára a merev koncepciók, az egy-tényezős látásmód, ami óhatatlanul válsághelyzetet /válságkorszakot/ idéz elő a pszichológián belül. Nagyon jellemző például a pszichológia század eleji válsága, amikor – a darwinizmus átsugárzása következtében – halomra dőltek a korábbi koncepciók és modellek. /Emlékeztetőül: a pszichikumot azelőtt a tudat szemszögéből közelítették meg, tudaton a belső, szubjektív jelenségek követésének képességét értve./ Darwin után a viselkedés mint a környezethez való alkalmazkodás kerül a vizsgálódás homlokterébe. Az evolúciós-adaptációs meghatározottság elmélete túlsegítette ugyan a pszichológiát a mechanikus determinizmus /felszámolhatatlannak tűnő/ merevségén, de nyilvánvaló biologizmusa azzal a veszéllyel járt, hogy nem veszi figyelembe: a fejlődés reális társadalmi /társadalmi-történelmi/ viszonyok között megy végbe, amelyek ösztönző vagy gátló hatása megkerülhetetlen korrektív tényező.

Bonyolítja a helyzetet – és ezzel szerzőnk is tisztában van –, hogy maga a /társadalmi/ környezet sem homogén közeg, még kevésbé stabil tényezők sokasága; az egyetlen „állandó" ebben a közegben /bármennyire paradoxonként hangzik is/ a változások folyamatossága. Ebből következik, hogy a szerző által feltett alapkérdésekre – ki vagyok én?, kik vagyunk mi?, ha mi ilyenek vagyunk, milyenek a nem ilyenek? stb. a vajdasági ember /emberek/ vonatkozá-

sában, túl a szubjektív élmények és személyi tapasztalatok által befolyásolt válaszokon – minden lehető válasz csak pillanatfelvétel. És ha mindehhez hozzágondoljuk a könyv előszavában felsorolt egyéb mozzanatokat – a megfelelő intézményes háttér és nagyobb létszámú kutatógárda hiányát, az összehasonlító vizsgálatok / más tájakon élő, más népek körében végzett hasonló kutatások eredményeivel való egybevetés/ megoldhatatlanságát, az anyagi támogatás nemlétét stb. –, tudjuk csak elképzelni, milyen emberfeletti munkára vállalkozott a szerző, mennyi konok csakazértisre volt szüksége ahhoz, hogy végbe is vigye azt, amit szerényen egy távolabbi kutatás előmunkálatainak nevez, kissé rezignáltan konstatálva: a valóságfeltáró munka igényét a valóság lehetőségeihez kellett igazítania.

A felsorolt /és az itt nem említett/ mozzanatok ismeretében logikussá válik az olvasó számára a könyv hármas tagolása: az empirikus felmérések eredményeire támaszkodó első rész /lelki alkatunk sajátos személyiségjegyei/, a családi élet változásait a családfelbomlás okait taglaló, a válási statisztikai adatokat ismertető második rész, végül az elmebetegségek és az öngyilkosságok területi és etnikai megoszlását elemző harmadik rész.

A szerző következtetései puritán egyszerűségűek; nyilvánvaló, hogy a visszafogottság szándékos – csak addig megy el következtetéseiben, amennyit a rendelkezésére /és az olvasónak is rendelkezésére/ álló empirikus adatok megengednek. Bármennyire logikusnak tűnik /tűnne/ is fél lépéssel továbblépni, ezt – inkább érzem, mintsem meg tudnám magyarázni/ – az ovasóra bízza.

Milyenek vagyunk hát a Hódi Sándor által elénk tartott tükörben? Kissé zárkózottabbak /vagy bizalmatlanabbak?/ másoknál, sok közöttünk az érzelmileg kiegyensúlyozatlan, neurózisra hajlamos vagy neurotikus ember, többségünkben puhák, engedékenyek vagyunk, nagyfokú tekintélytisztelet és függőség él bennünk, sokan közülünk cselekvési gátoltsággal küszködnek, életük során felmerülő konfliktusaikat nem képesek hatékonyan megoldani, túlteng bennünk az önuralom – a félelemérzet elnyomja belső cselekvési késztetettségeinket, kioltja viselkedésünk hajtóerejét, gátolttá tesz bennünket –, ami bizonyos fokon már nem a konfliktus-tűrőképességünket dicséri, hanem a helyzetbe való fásult beletörődésünkről árulkodik. Jellemző tulajdonságunk az aggályosság is, ami nemritkán cselekvésbénító méretűvé is válhat; mindez egy fajta félelemkondícionálás következménye /eredménye!/ – nem attól félünk, ami a legnagyobb veszélyt jelenti ránk nézve, hanem amivel kapcsolatban megfélemlítettek bennünket. Hogyan? Idézzük a szerzőt: „A szocializáció során felszívódó félelem később generalizálódik, sok mindenre kiterjed, sok mindennel szemben óvatossá tesz bennünket. Vannak kultúrák, amelyek mentesek ettől az arc nélküli félelemtől, s amelyekre az önkezdeményezés és a 'harcias' magatartás a jellemző /.../ Más kultúrákban, így nálunk is, az egyéni önkezdeményezés és érdekérvényesítés szigorú visszafogása és túlzott szabályozása miatt félrehúzódó, aggályos magatartás alakul ki /.../ A félelem, a cselekvéstől való szorongás, a hallgatásba burkolódzás, az aggályoskodás, az erős belső kontroll, az energikusság és hatékonyság hiánya... ezek a legfőbb tulajdonságaink." – Nem túlságosan szívderítő portré. Még akkor sem /vagy annál kevésbé/, ha egyetértünk a szerzővel abban, hogy a magyarázatot nem az emberi természetben kell keresnünk, hanem a nemzedékek sora által átörökített tapasztalatban, kollektív emlékezetünk félelmekkel, menekülésekkel terhes /Adorjánon hallottam az 1848. évi „nagy szaladásról"/, ezen a félelmen kellene valamilyen módon felülemelkednünk. Többek között önmagunk reális megismerése által is.

Igen, a család mint intézmény válságban van – ismétli el a sokszor hallott, olvasott közhelyet az, aki csak felületesen lapoz bele Hódi Sándor könyvének második részébe, amely a családi élet változásaival foglalkozik. Pedig Hódi nem

marad meg a közhely-megállapítások szintjén; elég csak a fejezetcímeket sorba venni ahhoz, hogy nyilvánvalóvá váljon előttünk, mennyiben más az ő témamegközelítése, mint a megszokott, általánosságokban mozgó, általánosságokban semmitmondó problémafelvetések, kvázimagyarázatok. A szerző ebben a részben nem /sem/ szélességre, hanem mélységre törekszik: A család helyzete és problémái; A házasságfelbomlás tendenciái Vajdaságban; A házastársi konfliktusok okai, típusai; A család felbomlása és a deviáns magatartásformák – mindegyik fejezet egy-egy teljességre törekvő tanulmányminiatúra, egy-egy csepp, benne a tenger... Amit ebben a fejezetben leginkább hiányolni lehet, az egy motivációvizsgálat volna: a házasodási igény motivációja a stabil, a labilis és a felbomlott házasságban élő /élt/ házastársak válaszai alapján. Ha ugyanis tudjuk, hogy a házasság nem ösztönmeghatározottságú, hanem környezeti hatások, szociális „programozás" eredménye, nem mellékes tudni, melyek, milyen erősek és mennyire kielégületlenek azok a szükségletek, amelyek kielégítését a házasulandók a házasságtól várják. Persze, igazságtalanság volna ezt a szerző bűnéül vagy a könyv hiányosságául felróni; a megjegyzést inkább egy későbbi, újabb problémafelvetés és -feltárás lehetséges kiindulópontjaként kellene értelmezni.

A könyv harmadik része – A pszichózisok és öngyilkosságok területi és etnikai megoszlása Vajdaságban – részben általánosan ismert, részben még a „szakma" számára is kevéssé ismert jelenségeket párosít; azt, hogy az öngyilkossági statisztikákban /nemcsak hazai, hanem nemzetközi vonatkozásban is/ Vajdaság, de különösen Észak-Bácska, közelebbről Szabadka és környéke kétes értékű hírnevet szerzett, szinte minden átlagosan tájékozott újságolvasó tudja, a súlyos lelki zavarok gyakoriságáról viszont még a szakemberek is vitatkoznak. Nemcsak azért, mert nincsenek egységes kritériumok, amelyek alapján azonos módon lehetne regisztrálni a pszichózisokat, hanem az adatszolgáltatás és -feldolgozás sem egységes, nem is beszélve arról, hogy sok helyen még szakember sincs: Vajdaság lakosságának több mint egyharmada olyan községekben él, ahol egyáltalán nincs ideggyógyászati szakrendelés, a vajdasági községek további jelentős hányadában az ideggyógyászati „szakrendelés" máshonnak kijáró szakorvos heti néhány órás tevékenységére szűkül... Az egyetlen, tartományi szintű kimutatás adatait sem lehet tehát teljes értékűeknek tekinteni – legalábbis a tényszerűség szempontjából –, vitathatatlan azonban, hogy bizonyos tendenciák ezekből is megállapíthatók és a szerző ebben az irányban vonja le következtetéseit.

E következtetések közül – legalábbis számomra – a legmegdöbbentőbb, hogy mind a pszichózisok, mind az öngyilkosságok eloszlása szempontjából nagyjából ugyanazok a területek „vezetnek" és hogy ezek egybeesnek a válások gyakoriságával. Veszélyeztetettség? Védettség? A kapcsolat nem egyszerű, nem közvetlen, nem is a földrajzi területtel, hanem az illető területen élő lakosság szokásaival, lelki alkatával, kultúrájával, szociálpszichológiai habitusával mutat összefüggést. Ha a statisztikai adatokból az derül ki, hogy a vajdasági magyaroknál, a Vajdaság összlakosságán belüli számarányukhoz képest 12,65 százalékkal több a pszichózisban megbetegedettek aránya, az öngyilkosságok tekintetében pedig ez az aránytalanság még nagyobb – 16,52 százalék –, érdemes legalább eltűnődni a felett, milyen külső /vagy belső!/ patogén tényező teszi a pszichózisokat és az öngyilkosságot morbus hungaricussá – magyar betegséggé?

A válaszért – és ezt nem a szerző, hanem az olvasó véli így – vissza kell lapoznunk a könyv első részéhez: Az okokat önmagunkban, sajátos személyiségszerkezetünkben hordozzuk: a megoldatlan konfliktusokból, a nehéz élethelyzetekből, az életvitel megoldatlan-

ságaiból, a cselekvéshiányból eredő feszültségből az önbüntetésbe, az önpusztításba menekülünk. Mert „a félelem, a cselekvéstől való szorongás, a hallgatásba burkolódzás, az aggályoskodás, az erős belső kontroll, az energikusság és hatékonyság hiánya... ezek a legfőbb tulajdonságaink".

SZÖLLŐSY VÁGÓ László

NATURALIZMUS-ÉRTELMEZÉS

Bori Imre: A magyar irodalom modern irányai II.
Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1989.

A naturalizmus alakulásrajza a tárgya Bori Imre hármaskönyv-vállalkozása újabb, második kötetének. Az irodalmi modernség kezdeteit, gyökereit Arany János, Madách Imre, Jókai Mór és Vajda János munkásságában kereső és kimutató, majd pedig ennek folytatásaként a századvégi szimbolizmusnak Asbóth János, Reviczky Gyula, Komjáthy Jenő és Czóbel Minka opusa alapján történt bemutatása után – ami az első könyv témája –, Bori Imre most a múlt század végének utolsó két évtizedében kordivattá erősödött naturalizmus leírását vállalta magára. A feladat azonban közel sem olyan egyszerű, mint elsőre gondolnánk. Igaz, hogy a naturalizmus az az irányzat, amit első hallásra szinte mindenki ért, amit külön talán a legkevésbé kell magyarázni, mert még a realizmusnál is érthetőbbnek tűnik, de az is tény, hogy szakirodalmi értelmezése ennek ellenére, vagy talán éppen ezért, nem mondható kielégítőnek. Szinte járatlan útra téved, aki a mintegy száz évvel ezelőtti irányzat megközelítésére, becserkészésére szánja magát. Az izmusok-sorozatban megjelent összefoglaló munka (*A naturalizmus*. Gondolat, Budapest, 1967), mely az áttekintő bevezető mellett (Czine Mihály írta), a sorozatkoncepciónak megfelelően a naturalizmusról készült alkotói dokumentumokat s rá vonatkozó későbbi írásokat is tartalmazza, tudtommal, az egyetlen áttekintő szándékú dolgozata az irányzatnak, melyről természetesen az irodalom egészét, a korszakot tárgyaló irodalomtörténetekben, az egyes írói életműveket vizsgáló monográfiákban meg a különböző tanulmányokban, ahogy erre Bori Imre könyvének hivatkozásanyaga utal, olvashatunk. Bori munkája azonban különbözik mindezektől, nem csak terjedelem tekintetében, hanem abban is, ami sokkal lényegesebb, hogy ő nem a naturalizmus történetét kívánja adni, a fogalom értelmezésétől, előtörténetétől az elméleten s a különféle nemzeti és műfaji megnyilvánulási formákon át az irányzat utóéletéig, hanem a naturalizmus – elsősorban – magyar természetrajzát írja le, egy percre sem tévesztve szem elől világirodalmi, főleg francia kapcsolatait, és az adott irodalmi jelenséget literatúránk modern irányzataként ismerteti. És teszi ezt azzal a sajátos viszonyulással, ami Bori Imrének a századvég-századelő irodalmi jelenségeiben való, már nem is tudósi, hanem szinte személyes elmerülését jellemzi. Nem túlzás azt állítani, hogy a századvég, amely iránt a magyar irodalmi kutatás és közvélemény – nyilvánvalóan részben Bori felfedező, figyelemfelkeltő munkáinak hatására is – növekvő érdeklődést tanúsít, Bori Imre munkásságában éppen olyan, vagy még inkább meghatározó, központi témává lett, mint körülbelül tíz éven át, a hetvenes évek közepéig, századunk avantgárdja volt.

Bori érdeklődésének és munkásságának kora és témája a századvég, amelynek irodalmi folyamatait sajátos, egyéni módszerrel emeli tekintetünk elé, az újabb századvég – s ez talán nem is véletlen – figyelmének homlokterébe. Mi-

közben, őt, ahogy egyik, éppen negyedszázada készült interjúban nyilatkozta, a „műalkotásnak főleg a művészeti, alkotói vonatkozásai" érdeklik (Magyar Szó, 1966. nov. 6.), aminek olyképpen adja kifejezését, hogy a hagyományos irodalomtörténet helyett – mintha olvasmányélményeiről tartana beszámolót – *szövegértelmezést* ír. Ez a sajátos Bori Imre-i irodalomtörténeti módszer, forma és stílus, amelyet ő, a részleteket, a kisdolgozatokat (Írások versekről, prózáról – olvasható a kiadvány alcímében) tartalmazó, a fogalmat kötetcímmé – Szövegértelmezések, 1977 – avató munkáját követően nem kisebb feladat szolgálatába állít, mint *Móricz Zsigmond prózájá*nak (1982) vizsgálata, lényegében az interpretáció és az irodalomtörténet közötti területre helyezhető. Mindkét közelítési és tárgyalási formát magába foglalja, de egyik sem inkább értelmezés, melyben a tényeket tisztelő, számbavevő irodalomtörténet-írás és a legszemélyesebb olvasmányélmény találkozik, olyképpen, hogy egyszerre mutatkozzon meg a műalkotás művészi jellege és a műlakotást vizsgáló, bemutató – legpontosabb kifejezéssel –, *leíró* szerzőnek tárgyához kötődő, általa aktivizált jelentős életismerete. Mert lehet bármennyire is megtévesztő Bori Imre hihetetlenül nagy irodalmi anyagismerete, gondolhatjuk, hogy a majd harmic tanulmánykötet szerzője olyan vérbeli irodalmár, aki csak könyvek között él, akinek csak irodalmi ismeretei vannak, mégis elvitathatatlan, hogy jelentős életismerettel is rendelkezik – e nélkül képtelenség lenne a műnek értelmezése –, még ha ennek javát az irodalomból is meríti. „A jó próza az – válaszolta az Irodalomtörténet című folyóirat (1986. 2. sz.) kérdéseire –, amikor gyarapítja az ember valóságismeretét ilyen (Krúdy-regényekből szerezhető) apró részletekkel, ugyanakkor be is fogja olvasójának a teljes tudatvilágát és angazsálja ezt a teljes tudatvilágot..."

A modern magyar irodalom modern irányainak második kötete kizárólag a naturalizmus prózájával foglalkozik: sajátos aspektusból, alapról nyújt egyszerre mű- és valóságismeretet, az értelmező irodalomtörténész közvetítő radarjával.

A naturalizmus a múlt század nyolcvanas éveiben lett „központi kérdése a magyar irodalomnak". Fontos irányzat, amely jótékony záporként „permetezte az elméket, s befolyásolta az ízlést, hatott világszemléletre és erkölcsi felfogásra egyaránt". Ahogy a könyv első bekezdéséből megtudjuk, „felszabadító hatással" volt a pályájukat kezdők közül azokra, akik már „első kísérleteikkel is a naturalizmus mellett tettek hitet". Ugyanakkor hihetetlenül heves ellenállást is kiváltott, amint ezt a bevezető fejezet – A „valóság túlságos szeretete" – eligazítást nyújtó mondataiból megtudhatja az olvasó. A naturalizmusnak még csak a híre érkezett meg, máris kampány indult ellene. Igaz, hogy a Párizsból tudósító Csiky Gergely, éppen úgy, mint otthon például Asbóth János felismerte jelentkezésének szükségszerűségét, jóllehet látta, hogy a magyar társadalom nem érett még meg a kor divatos nyugati, főleg francia irányzatának a befogadására, meghonosítására, de kezdetben mintha kevesebben lettek volna azok, akik így gondolkodtak, s többen a hevesen támadók. Azok, akik „az undoknak festését" nem tartották művészetnek. Csakhogy efféle ellenvéleményekkel nem lehet sem megállítani egy új irányzat térhódítását, sem semmissé nyilvánítani. Annál is inkább, mert a naturalizmusban a rútnak, az undoknak a festése nem öncélú, hanem a nyomor – a leggyakoribb naturalista téma – ábrázolására, hiteles bemutatására szolgál. A naturalizmusban találkozik a szépirodalom és a szocializmus, kezdődik meg az irodalom – a „kis emberek irodalmának" – a demokratizálódása, „eltársadalmiasodásának a folyamata játszódott" le, amivel nyilván szoros kapcsolatba hozható, hogy a realizmussal szemben a naturalizmus a „lélektant fiziológiai" mozzanatokkal helyettesítette, hogy a környezetrajz, a helyszín s a szereplők leíró bemutatása mindennél fontosabb lesz. Bevezetője végén szögezi le Bori Imre,

hogy az irányzat „első nagy hullámának, illetve diadalának évtizedében, az 1880-as években születik meg a magyar naturalista irodalom a maga sajátos vonásaival és természetes vonzásköreivel", s azonnal meg is említi a kor két legjelesebb prózaíróját, Jókait és Mikszáthot, akik szintén az irányzat hatása alá kerültek, de könyve folytatásában nem velük foglalkozik – Jókai kap ugyan majd egy fejezetet, s ez minden bizonnyal jelentős helyet érdemel műveinek értelmezésében, ám Mikszáth, még ha a neve többször fel-feltűnik is ebben a könyvben, valahogy kívül marad Bori érdeklődésének körén –, hanem előbb a naturalizmust értelmezőkkel, majd pedig a naturalista írókkal.

Az irányzattal elméleti síkon foglalkozók közül elsőül mindannyiuk közt a legismertebbet, Péterfy Jenőt említi, s kell is említenie, mivel a század magyar prózájával foglalkozó kritikus-tanulmányíró Eötvös József és Kemény Zsigmond munkásságáról készült dolgozata után, még ugyanabban az évben, 1881-ben, Jókairól is megírja tanulmányát, s ebben – az évtized legelején vagyunk! – a „naturalizmus első pontos, mindmáig érvényes magyar irodalmi leírását kapjuk". Péterfy élesen támadja „Zola naturalizmus-elméletét", mert a regényírást tudománnyá szikkasztja, s a költészetet és a költői képzeletet mellőzi, feleslegesnek tartja. A kritikus a „lélektani analitikus" fejlődésregény felől marasztalja el a hideg, tudósi, objektivitásra törekvő zolai szemléletet és módszert. Péterfy után Bori a naturalizmusról könyvnyi tanulmányt író, egyébként pályáját – folkloristaként – Becskereken kezdő Haraszti Gyulát említi, akit munkájának információs anyaga folytán tart megkerülhetetlennek, ha az irányzatról, ennek nemzetközi kapcsolatairól kell szólni, s nem kevésbé azért is fontos Haraszti monográfiája, mert „elméleti támaszt adott a magyar naturalista irodalomnak, Bródy Sándor törekvéseinek". De Haraszti amellett, hogy „rögzíti a naturalista irodalom főbb pontjait", nem kerüli meg az érzékiség kérdését sem, mely azért jelentős mozzanat, mert ennek rajzában kínálkozik a „legbőségesebb alkalom a rútságok kiaknázhatására". Haraszti Gyula könyvének – *A naturalista regényről* – nem elhanyagolható hozadéka az sem, hogy felvetette a költői nyelv kérdését, ami egyfelől a naturalistaellenes magyar véleményekben visszatérő szempontként, kifogásként fog szerepelni, holott elsősorban a leírásra építő stílusirányzat számára az érzékletes ábrázolás, megjelenítés érdekében nélkülözhetetlen a nyelvi képlékenység, másfelől pedig az az észrevétel is jelentős, mely szerint a naturalizmus jelzőhasználata az impresszionista stílust előzi meg, készíti elő.

Péterfy és Haraszti után a sokkal kevésbé ismert Lázár Béla neve és a naturalizmusról írt kis könyve tűnik fel Bori Imre elméleti szemlét tartó fejezetében. Lázár az első, aki kapcsán a könyv írója megjegyzi, hogy a „naturalizmusról lelkesedéssel beszél", mert „hívének vallja magát", de siet is Bori hozzátenni, hogy Lázár nem a zolai, hanem az eszményített ibseni változat mellett áll, amiért „leszólja" majd Schmitt Jenő Henrik, aki a mi tájunkon is élt, „mondván, hogy – Lázár – nem értette meg sem a naturalizmust, sem Ibsent". Lázár tanulmányának említése ennek ellenére fontos, mert sajátos színként árnyalja a magyar naturalistaelméletet, melyben ő a „környezetnek az emberre gyakorolt hatását" nyomatékosítja. Ilyneként kellett Borinak a novellista és színikritikusként ismertebb Ambrus Zoltánt is megidéznie, még ha könyvet nem is írt a naturalizmusról, de írásaiból, kritikáiból kikerekedik véleménye az irányzatról. Ő beszél Zola kapcsán oknyomozó irodalomról, dokumentáló regényíróról, ami majd a naturalizmusról készült munkák, bírálatok közhelyévé válva jellemzi az irányzatot, amelynek Ambrus nem a kemény zolai vonalát szerette, hanem a költői realizmusnak mondott érzékibb, nőiesebb, a naturalizmustól jócskán eltávolodott irányvételét. Ahogy Lázár

Béla, ugyanúgy Zoltványi Irén neve sem szokott gyakran elméleti vagy történeti jellegű munkákban, hivatkozási alapul előfordulni. (Nem érdektelen megjegyezni, hogy az izmusok-beli naturalizmus-kötet irodalomjegyzékében a Bori által említett öt elméleti író közül csak Haraszti neve olvasható, az irányzattal foglalkozó írások között pedig csak Ambrusnak Zoláról írt 1913-beli cikke található, ami semmiképpen sem csökkenti Bori munkájának értékét, sőt, s ugyanakkor jólismert felfedező hajlamára is szépen utal.) Borinak Zoltványira mint a „leghatározottabb ellenvéleményt" megszólaltatóra volt szüksége, annál is inkább, mert Zoltványi a naturalizmust a művészet anyagiasítása miatti módját, hogy „az emberből állatot alkot", nem másutt, mint a Katolikus Szemlében tette közzé. Zoltványi vallás-erkölcsi szempontból támadta az irányzatot, amelytől „elvitat minden jogcímet" a szépirodalomban. Az ő véleményével kerekíti ki a könyv szerzője a naturalizmus magyar fogadtatásának körét.

De Borinak az elméleti írásokra, a kritikákra nem csak a magyar véleményskála érzékeltetésére van szüksége, hanem arra is, ha Öten a naturalizmusról című fejezetet összeolvassuk a következővel, a könyv törzsanyagát képező íróportrékkal, kiderüljön, az elméleti munkákkal párhuzamosan miféle szépirodalmi művekben valósul meg a magyar naturalizmus. Nem sokkal azután, hogy megjelenik Péterfy Jókai-tanulmánya, lát napvilágot Gozsdu Elek regénye, a *Köd*, melyben a „naturalista nyomok már szemmel láthatóbbak", még ha az irányzat „egy dogmatikus szemléletű próbáját" ez a regény aligha állná ki. Amikor Ambrus Zoltán írja Zola a *Hölgyek öröme* című regényéről kritikáját, 1884-ben, jelenik meg Bródy első regénye, az emblematikus című *Nyomor*, melyben az olvasók megismerhették a „nagyváros mélyéletét", s amelynek bevezetője a „magyar naturalizmus első kiáltványa is egyúttal", és amelyben Bródy naturalizmusát „az elbeszélések belvilágában lehet elsősorban felfedezni: abban, hogy a *várost* szépirodalmilag meghódította, ahogyan a magyar városi társadalom rétegeződését bemutatta, ahogyan emberi sorsrajzait elkészítette, ahogyan a kor életszemléletét megfogalmazta, s ahogyan mindezt elbeszélte". Amikor Haraszti naturalizmus-könyve az olvasók elé kerül, 1886-ban, akkor jön ki Bródy második regénye, a *Don Quixote kisasszony*, melyben a szerző nem kisebb feladatra vállalkozott, mint a pesti „életvásár" bemutatására, arra a magyar kapitalizmusrajzra, amely „méltán áll a magyar naturalista regényirodalom kezdetén is!" Abban az évben, amikor Lázár Béla kis könyve a naturalizmusról – címét, akárcsak a *Magyar Irodalmi Lexikon*, Bori sem közli; megtörténhet azonban, hogy a harmadik, a zárókötet jegyzetanyagában majd rábukkanunk, csakhogy egy ilyen jellegű könyvnél a bibliográfiai adatokat nem néhány évvel később szokta az ember megnézni, hanem frissiben, olvasáskor! –, 1890-ben megjelent, már ismert Bródy novelláskötete, az *Emberek*, amely kapcsán arra hívja fel figyelmünket Bori Imre, hogy a naturalizmusban nem csak a tárgy, hanem a novellaforma terén is fontos újításokra került sor. Amikor viszont Zoltványi dörgedelmei napvilágot látnak, akkor a naturalizmus ellen már valóban semmit sem tehettek ellenzői, már Bródytól megjelent a *Színészvér* (1891), Petelei Istvántól novellái és *A fülemüle* című regénye, Justh Zsigmondtól pedig novelláskötete (*Káprázatok*, 1887) mellett a *Páris elemei*, *A puszták könyve*, s *A kiválás genézisé*nek három darabja, *A pénz legendája*, a *Gányó Julcsa* meg a *Fuizmus*. És már olvasható volt Thury Zoltánnak a műfajhoz elnevezést is párosító kötete, a *Tárcanovellák*.

A naturalizmussal foglalkozó elméleti dolgozatok után következnek az íróportrék, az életművek jellemző helyeinek a kiemelése, felmutatása, vizsgálata. Ha a világirodalom vonatkozásában azt mondjuk – naturalizmus, akkor Zola, ha

pedig a magyar irodalomra gondolunk – akkor Bródy Sándor. Így van ez a köztudatban, mert ez az irodalmi valóság. Az elméletírók elsősorban Zolához kötődnek, az ő munkái alapján ítélnek az irányzatról, melynek magyar vonatkozásai mindenekelőtt Bródy munkásságában érhetők tetten. Természetes, hogy Bori könyvének legterjedelmesebb fejezete is Bródyval foglalkozik, már-már önálló kismonográfia ez, amelyben egyfelől időrendben ismerkedünk meg a „kis Zola" műveivel, regényeivel és novelláskötéteivel, meg a „naturalizmus megújított" programját tartalmazó, egyedülálló vállalkozással, a *Fehér Könyv*-vel, melyben Bródy vegyesen mindent közöl, mindent ír, s amely éppen ezért az irányzat műfaji keresztmetszetét nyújtja. De a tények, a művek megismerése mellett legalább olyan fontosak azok a megjegyzések, amelyeket Bori szinte észrevétlenül sző be irodalomtörténeti értelmezésébe, minthogy Bródy „az elbeszélésekben emberi sorsokként interpretálja mindazt, ami az akkor modern, új életforma közvetlen vagy közvetett következménye volt", amiből kitetszik, hogy az irányregényeket kedvelő naturalizmus magyar szépirodalmi megnyilvánulásai művekként, műalkotásokként is figyelemreméltók. S ahogy egy másik helyen írja Bori, nagyon lényeges, hogy bár Bródy a „társadalmi szokások történetírója, de megmarad az egyéni esetek, jelenségek rögzítésénél", s ami közben áthatja „az a maga kora modern életének a tudata." És Bori pontosan ezt keresi a vizsgált művekben. Éppen ilyen meggondolásból, okból említi, fedezi fel több ízben is a szexuálpatológiai kézikönyvet ekkortájt megjelentető Krafft-Ebing hatását.

Bori Bródy-portréja kétségtelenül jelentős irodalomtörténeti jelentőségű fejezete a könyvnek, amelyben azonban a szerző nem úgy akar irodalomtörténetet írni, hogy filológus pedentériával mindenkit és mindent számba vesz. Bori nem összefoglaló munkát ad, hanem arra vállalkozik, hogy egy irodalmi jelenség, mint ez esetben a naturalizmus, leírásához a legalkalmasabb, a legkifejezőbb példákat vonultassa fel. Így, ennek az elvnek megfelelően készültek a Bródy naturalizmusát bemutató fejezetet követő Petelei-, Gozsdu- és Tömörkény-portrék, melyekben egyfelől az illető opusból emel ki Bori olyan mozzanatokat, amelyek jellemzőek az irányzatra, másfelől pedig sajátos, egyedi momentumokra hívja fel figyelmünket, olyanokra, melyek később helyet kapnak az irányzat fontos fogalmainak jegyzékén is. A szociográfiai hajlamú Petelei művei (*Falusi gyönyörök, Mezőségi út*) a valóság szocio-földrajzával, a helyzetjelentés műfajával tágítják a naturalista prózát. Gozsdu Elek biológiai determinizmusfelfogásával árnyalja a magyar naturalizmust, aminek – regénye és novellái pesszimizmusának – alapja, kiindulópontja, hogy nincs összhang „a természet törvényei és az emberek által tekervényes elméletek alapján megalkotott, úgynevezett társadalmi törvények között". Prózavilága patológikus, hősei „rendre olyan körülmények közé kerülnek, pontosabban: kerültek valamikor, amelyek odahatottak, hogy megzavarodva, testben-lélekben sérülten az úgynevezett élet peremére kerüljenek, s ott tengessék életüket átkozódva vagy lemondóan, rezignáltan". Gozsdu esetében, kinek hősei rendre vesztesek az élet ellenében, Bori jelzi például azt is, hogy munkáiban a szimbolista-szecessziós ízlés, szemlélet és ábrázolás nyomaira lehet bukkanni, ami a művek jellemzésén túl is érdekes mozzanat, hiszen az irányzatok összefonódására mutat, és – ez sem mellékes – szinte már jelzi, mivel fog a modern magyar irodalom irányainak kutatója, értelmezője a naturalizmus után foglalkozni. Tömörkény Istvánról írva előbb felveti a szakirodalom bizonytalankodását, hogy vajon naturalista íróról van-e szó, majd mintegy ennek megválaszolásaként elemzi a tömörkényi novellavilágot, nyomatékosítva ennek a népéletben gyökerező jelle-

gét, néprajziságát, melynek a novellákban történő részletező bemutatása lesz, lehet a bizonyíték a naturalizmus mellett. Borinak Tömörkényre írói világa miatt volt szüksége, Thuryra pedig mert a „sötétség" írója, aki ezt sajátos formában, úgynevezett tárcanovellákban nyújtotta át olvasóinak. Thuryval teljesedik ki az a novellatípus, amely fölöttébb közeli rokonságban van a hírlapírással, az újságműfajok közül a riporttal, ami valójában az egész irányzat íróit Bródytól kezdve jellemzi.

Bródyhoz hasonlóan nagyobb helyet kap Justh Zsigmond, Bori régi témája, aki miután a legilletékesebb helyen, Párizsban ismerte meg, szinte szociográfikus alapossággal az irányzatot s művelőit, majd meglelve a francia naturalisták világnézetében „szemléletének és munkamódszerének a modelljét", rövid idő alatt néhány regényt ír, melyek pesszimizmusát couleur locale-izálta az általa ismert magyar viszonyok közé, talajára. De francia példa, Zola, vezényelte Justhot akkor is, amikor regényciklust tervez, melyben szinte az egész magyar társadalmat bemutatja, a „felső-magyarországi oligarcha-világ"-tól Erdélyen át a korabeli Pestig. Terve, ha nem is valósult meg teljes egészében, de *Gányó Julcsa* című regényéről fontos megjegyezni, ahogy azt Bori is teszi, hogy a „magyar naturalizmus történetében" a legfigyelemreméltóbb Justh-mű, melynek sajátossága, hogy egy létbizonytalanságban élő közösség, a gányók életének, szokásainak társadalomismereti értékű, de ugyanakkor naturalista karakterű regényes képét adja. Ugyancsak Justhtal tűnik fel az irányzat prózájában a spleen, a kor lelki betegsége, a morbus baudelaire-ikus, amely majd összeköti a tizenkilencedik század derekát és századunk első évtizedeinek irodalmát. Ennek a sajátos lelki kórnak az elterjesztése, akárcsak a „szokás, az ízlés, a viselkedés, az erkölcs" irodalomba emelt szociológus ábrázolása is, Justh nevéhez fűződik. Ő is olyan író, akit csak újabban kezdünk felfedezni, s ebben nem kis érdeme éppen Bori Imrének van. Mint ahogy lesz nyilván abban is, hogy a feledés, a mellőzés ingoványából kiemelte Kabos Edét és Kóbor Tamást, akiknek egykoron sok kötete jelent meg, az antikváriumok polcai most is tele vannak ezekkel a kiadványokkal, de a tudós világ nem értékelte őket különösképpen. Bori sem értékeli túl Kabost és Kóbort, nem is foglalkozik részletesen munkásságukkal, de szükségesnek látja felemlíteni őket, hogy a naturalizmus „csevegő" változatára figyelmeztessen, illetve Kóbor esetében rámutathasson a siheder nagyváros, Budapest, ábrázolásának sajátos, a nyomorról írt novellák csattanóival történő feloldására.

Külön fejezetet kap Bori Imre naturalizmus-könyvében Jókai Mór, a szerző számára Krúdy mellett nyilván legfontosabb prózaírónk. Csak látszatra különös, hogy Jókai is helyet kap az irányzattal összeköthető írók galériájában, valójában több köze van hozzá, mint ahogy a romantikus Jókai felől szemlélve ezt a hatalmas opusról gondolnánk. Bori szerint Jókai is francia földön, mintákon ismerte meg a naturalizmust, mint Csiky, ott kaphatott bátorítást olyan művek írására, mint az *Asszonyt kísér – Istent kísért*, a *Gazdag szegények*, *A lélekidomár* – ebben a körülmények kapnak nagy szerepet –, a *Tégy jót* – ebben az átöröklődés, az ősök által történő determináltság fogalmazódik meg –, *A fekete vér* és a *Nincsen ördög* –, hogy a sor végén feltűnjön az a Jókai-mű is, amelyet a magyar naturalista próza egyik klasszikus műveként tartunk számon, a *Sárga rózsa*. Ez a regény „kifogástalan naturalista módon készült", amit anyaggyűjtése és megírása, jegyzőkönyv hitelességű valóságigénye bizonyíthat, ez szolgálhat alapul arra, hogy az irányzatot értelmező, leíró irodalomtörténész megállapíthassa, a *Sárga rózsa*ban a „naturalizmus kánonjának fő pontjait rendre megtaláljuk".

A kötetet záró rövid fejezetben a szerző visszapillant és előretekint. A naturalizmus előzményeként említi Tolnai Lajost, akit „egy manipulált valóság-

festés" hívének lát, ki „egy negatív előjelű eszményítő realizmusfelfogást" képvisel irodalmunkban. De az irányzat előörsében fedezi fel Bori Imre Eötvös Károlyt is, ki szintén közel került a naturalizmushoz, egyfelől leíró-emlékirat típusú műveivel (*Utazás a Balaton körül, A nagy per, Gróf Károlyi Gábor feljegyzései*), másfelől viszont „sajátos darwinizmusá"-val és műveinek erotikájával. A kötetben tárgyalt írók és opusok folytatóit is említi Bori Imre, a novellista Molnárban és *Az én falum* novelláit író Gárdonyiban fedezve fel ezeket, jelezve ugyanakkor, hogy „a naturalizmusból expresszionizmus képződik", majd, illetve „a szecesszió érzés- és képvilága indázik a szemek elé". S ezzel a szerző mintegy utal is arra, mi lehet tárgya következő kötetének. Ugyanakkor felmerülhet bennünk a kérdés, ha ebben a kötetben a naturalizmus első részét ismertük meg, erre utalhat a római egyes a könyv alcímében, vajon helyet kap-e a szecessziós-szimbolikus irodalommal foglalkozó következő kötetben a naturalizmusról szóló második rész, amely nyilván a drámairodalomról szólna, Csikytől errefelé, vagyis arról a műfajról, amely az irányzatosság lehetősége folytán a regény mellett a legkedveltebb a naturalizmusban, s amelynek egyre erősödő jelenlétére már ebből a könyvből is tudomást szerezhetünk. Felmerül még egy dilemma Bori Imre könyvének olvasatakor. A Mikszáth-kérdés, amely egyetlen eddigi Bori-koncepcióba, ebbe az irányokat számbavevőbe se fér(t) be. Kár, mert olyan szerzőről van szó, aki meghatározó alkotója, egyénisége volt egy adott korszak irodalmának, s akinek életműve szintén megérdemelné a modernebb szemléletű vizsgálódást. Azt, ami Bori Imre munkáira kétségtelenül és meghatározó módon jellemző.

A magyar irodalom modern irányai című hármaskönyv második kötete izgalmas, nem csak irodalomtörténeti, hanem életismereti híradás az előző század végéről, s mivel éppen ismét egy századvég ellentmondásait, művészieket és életismeretieket éljük át, igencsak tanulságos olvasmányként is szolgálhat az irodalomtörténész, tudós Bori Imre legújabb munkája.

GEROLD László

HALOTTI BESZÉD AZ EDDIGI SZOCIALIZMUSKÉP FELETT

Adolf Dragičević: Suton socijalizma. Kraj masovnog društva. August Cesarec, Zagreb, 1989

Adolf Dragičević – az idősebb középnemzedék marxista indítású társadalomtudósainak ismert képviselője, aki több kötete mellett néhány jelentős sorozat szerkesztője volt, mindig megtartotta maga átgondolt tárgyalási módját és nem szolgálta ki a napipolitikai szempontokat, hanem megmaradt tudományossága mellett – 1989-ben megjelent 40 szerzői íves könyvével kapcsolatban két körülményt kell előrebocsátani.

Az egyik: könyve megírásának időpontja. A szerzőt nem a közép-kelet-európai nagy társadalmi fordulatok bekövetkezése késztették írásra, hanem a néhány évvel ezelőtt a társadalomtudósok – már amelyek képesek voltak tudományos kritikusággal elemezni – előtt kirajzolódó nagy változások előjelei és világviszonylatban maga a jelenkori forradalmi változások a termelési módban. Így a szerző könyvének előszavát (ezt írja meg rendszerint minden szerző legutoljára) 1988 őszével datálja. A könyvnek van egy fejezete (a kötet második részének 8. zárófejezete, címe: Marx vak publikuma), amelyet még a Rade Kalanj által szerkesztett könyve számára írt (cí-

me: Marx 100 év után; Zágráb, 1984), amelyet a szerző még revízióban is átnézett, de a könyv szerkesztője minden értesítés és magyarázat nélkül kihagyott. Most Dragičević az említett zárófejezet kezdetének lábjegyzetében felfedve ezt a méltánytalan eljárást, megjegyzi: „Lehet, hogy ez nem az egyetlen eset nálunk, de mindenképpen megérdemli felemlítését, hogy tudjuk, köztünk is vannak könyvgyűjtogatók" (434. o.).

A másik fontos körülmény az, ahogyan a szerző a szocializmust értelmezi. Szerinte a szocializmus mindenképpen a kollektivizmus túlsúlyát jelenti és a tömeg kategóriájában való gondolkodást jelenti – ez a felfogás elvileg és gyakorlatilag vitatható, de a szerző a maga következetességével könyvében végigvezeti – és ezért visszavonhatatlanul megszüntetésre van ítélve az egyén méltányló kizárása miatt és ezért olyan mértékben fog (a szerző értelmezésében vett) szocializmus kiveszni és azt fogja fokozottan felváltani a felszabadult munka társadalma, ami, a szerző szerint, a kommunizmus kezdetét fogja már a közeljövőben (kb. egy félévszázad múlva) jelenteni. Kétoldalas előszavát a háborús időnk legelterjedtebb jelszavára utalva, némileg szabad fordításban, a következőkkel zárja: Halál a tömegtársadalomra – szabadság az egyedi társadalomnak! (7. o.) Gondolatvilágának kifejtése során a tömegtársadalom megszüntetésére, az adott társadalom kollektivitása tömegjellegének kiküszöbölésére külön fejezést használ: a „tömegtelenítés"-t (odmasovljavanje).

A szerző az elvont elméleti meggondolások mellett, amelyek inkább a fejtegetések vezérfonalára és végkövetkeztetéseire jellemzők, elsősorban gazdaságelméleti és közgazdasági érveket sorakoztat fel, de nem tér ki az elméleti és általános szociológiai tárgyalás elől sem. Bizonyítja, hogy egy olyan új termelési szakaszba kerültünk a világon, hogy az informatikai forradalom és a robotika forradalmi időszakában a társadalmi viszonyokat a régiek alapján lehetetlen reformálni, hanem szintén forradalmi módon a régivel szemben diszkontinuitásban kell kialakítani. A szerző szerint ez elsősorban az eddigi szocializmus hanyatlásának és letűnésének alapján történhet meg, mert a tömegtársadalom a legtöbb esetben a különböző szocialista elképzelések megvalósításához kapcsolódik, de – ezzel visszafogottan könyve néhány fejezetében foglalkozik – a tömegtársadalmi jelleggel rendelkező, ún. ipari tőkés társadalom jóléti államának kiépítése is végnapjait éli, helyette a kollektivizmussal szemben az egyedi jelleg kifejezésre juttatása győzedelmeskedik, a „thacherizmus", a „reaganizmus" és az „európai újreaganizmus" alakjában.

A szerző elsősorban az abból a válságból való kilábalást boncolja, amelybe a jelenlegi szocializmus sodorta azt és a megoldást elsősorban a következő hármas folyamatban látja: a dekollektivizációban, az „eltömegtelenítés"-ben és a személyi egyediség kifejezésre juttatásában. Ezzel egyidejűleg nem a marxizmust hibáztatja, hanem a múlt és a jelenkor marxistáinak többségét, akik nem voltak az általuk vallott kiinduló állásfoglalás magaslatán. A szerző szerint sajnos a marxisták többsége világszerte és nálunk is inkább Marx pártjellegű forradalmi retorikájával foglalkozott, ahelyett, hogy szem előtt tartották volna a technológia polit-gazdaságtani elemzéseit. Ők Marx vak publikuma – állapítja meg a szerző –, akik sohasem voltak képesek meglátni Marxnak azt a felismerését, hogy a magasan fejlett technológiai fejlődés elkerülhetetlenül a kommunisztikus individualizmushoz vezet.

Ezért, hangsúlyozza a szerző, fel kell hagynunk a primitív bürokratikus győzködéssel, hogy valami szocialista építés (természetesen, ahogyan a szerző értelmezi a szocializmust) az emberiség állítólagos távlata. Ez, már mint a szocializmus mint az emberiség távlata, régóta mögöttünk van, hangsúlyozza Dragičević. Szerinte a szocializmus alkotó módon való lebontása valóságos forradalmi cselekvés napjainkban. Ezért védelmezni akármilyen szocializmust már semmi-

képpen sem jelent haladó jellegű tényke-dést, ellenkezőleg, jelenkorunkban pont ez jelenti a valóságos ellenforradalmat, amelyet a túlontúl kezdeményezett általános tevékenységű és mindenhez értő politikusok fejtenek ki, akik eltökéltek harcolni mások utolsó csepp véréig, ami, népi szólás szeint, a következőképpen is megfogalmazható: őrizni fogjuk a szocializmust, még ha füvet legelünk is.

Könyvének bevezető soraiban abból a tényből indul ki a szerző, hogy a szocializmust mint fogalmat és tevékenységi programot sohasem értelmezték egyöntetűen. Dragičević szerint számba vehető néhány ezer különféle elképzelés a szocializmusra vonatkozóan, ezek nem csak különböznek egymástól, de ellentétes világnézetből is fakadnak. Megemlíti McKenzie 1949-ben Londonban megjelent könyvét, amelyben kifejti, hogy Angliában a húszas években a szocializmusnak kétszáz meghatározása volt használatban.

Dragičević a szocializmusra vonatkozóan (már azt a szocializmust illetőleg, ahogyan azt saját maga értelmezése szerint képviseli és könyve első fejezeteiben sok meggyőződéssel igazolni igyekszik, hogy Marx nézeteivel van összhangban) három szakaszát különbözteti meg. Ezt táblázatba foglalva grafikailag is szemlélteti (12 o.). A szocializmus korszaka, amely 1850–2050-ig tehető fel és tartalmilag az egyedi (individuális) létezéstől az egyed fejlődését öleli fel, a következő három részre osztható: korai szocializmus 1850–1939 (tömegesedés és a szocializáció a teljes érettségig), érett szocializmus 1930–1970 (a tömegtársadalom és a szocialista állam hőskorszaka) és késői szocializmus 1970–2050 (a „tömegtelenítéstől" a szabad öntevékenységig). A jelenlegi helyzetben, a szerző szerint, a mostani szocializmus alkotó jellegű lebontása elsősorban „tömegtelenítéssel", tömeg jellegének megszüntetésével valósítható meg. Kizárólag csak így térhetünk a szabad kommunisztikus individualizmus létrehozásának útjára és e korszakalkotó világfolyamat előtt állunk.

A szerző hangsúlyozza: véleménye szerint Marxnak a szocializmusra vonatkozó nézeteiben nem található hézag, mert amikor arról az átmeneti időszakról ír, amely megszünteti az elidegenedett munka világát és kicsírázik a szabad cselekvés világa, először is létrejönnek az anyagi feltételek egy fejlettebb társadalom kialakításához, lényegében az ősidők óta létező polgári individualizmust felváltja a kommunisztikus gazdag és szabad individualizmus. Ezért a szocialista tömeg jellegű társadalom sem cél, sem az átmeneti időszak végeredménye, függetlenül attól, amivé lett az idők során. Ilyen értelemben az átmeneti időszak, hangsúlyozza Dragičević hivatkozva főleg Marx ifjúkori műveire, csak egy életkényszerű forma ahhoz, hogy lehetővé váljon a tartalmilag szegényes polgári individualizmus meghaladása és létre lehessen hozni az alapokat a kommunisztikus alkotók mint szabad egyedek kibontakozására. Ez természetesen a jövő zenéje, de nélküle, akár mennyire is utópisztikus ez a távlat, a jelen válságából való kiútkeresése és a jelenlegi szocializmus lesújtó bírálata nem lenne kellőképpen megalapozott.

A szerző leszögezi, hogy a robotika forradalma (amely csak kibontakozóban van) gyökeresen megváltoztatja a termelés módját és az emberek közötti mindennemű kapcsolatot. Az idő múlása csakis azok javát szolgálja, akik ezen folyamatok felé közelítenek.

Az informatikai-technológiai forradalomnak megfelelő komputerizált technológiáját grafikailag is ábrázolja (81. o.). Központja és meghatározó tartalma a már említett technológia és ennek egymással kapcsolatban levő fő elemei: a megfelelő technológia, a termelés tervezése és ellenőrzése, az automatizált anyagkiszolgálás, a termelés komputerizáltsága, a robotika és a komputerezett formatervezés.

A termelőerők mikroelektronikai miniaturizációjával olyan anyagi alap jön létre, hogy a tömeg jellegű társadalom lebontásával kialakul a szorosan infor-

matikailag kapcsolódó és angazsált egyedek egyetemes társadalma. Ezért tartja reakciósnak Dragičević azokat, akik az informatikai társadalom építőivel ijesztgetnek, mintha a mghaladott társadalmi intézményeket és viszonyokat tartósan fel lehetne támasztani. Ez így van még akkor is, ha minden lemaradásért súlyos árat kell fizetni és vonatkozik ez a jelenlegi válságba jutott országok társadalmára is. Az informatikai forradalom tényének elutasítását és az előretörő ujjal való ijesztgetést a szerző egyenesen sarlatánkodásnak és ellenforradalmi mesterkedésnek nevezi.

A szerző az informatikai forradalmat sorrendben a harmadiknak tekinti, az előrelátható négy közül, amely felosztást sok esetben hangoztat a szakirodalom. A szerző ezt táblázatba foglalja (37. o.) és elemezve, a következő négy forradalmat tartja lényegesnek a nagy technológiai forradalmon belül:

1. Ipari (jellemzői: a gőz, a hajtóművek, a szerszámgépek, a gőzhajó, a vasút, az automata, a konzervek), fő társadalmi termelési tényezője: a munkás.

2. Mechanizációs forradalom (villamos energia, mechanizáció, mozgószalagon végbemenő munka, telefon, rádió, személygépkocsi, repülőgép), alapvető tényezője: a szakember.

3. Informatikai forradalom (elektronika, komputer, mikropocesszor, televízió, robot, rakéta, telematika), fő tényezője: az informatikus.

4. Tudományos forradalom (fotonika, biotechnológia, magfúzió, mesterséges intelligencia, celuláris rádió, szupervezetékek, biokomputerek), alapvető tényezői: a tudósok.

Elgondolkoztató, ahogyan a szerző jellemzi a letűnőben levő mindkét, eddig lényeges tömeg jellegű társadalmat, aminek kapcsán leszögezi, hogy a „jóléti társadalom nyugati típusú tömeg jellegű társadalom épp annyira szocialista mint a szovjet típusú tömeg jellegű társadalom" (66. O.). Ezzel kapcsolatban következtetései is elgondolkoztatók, mert időszerű kérdéseket feszeget: mi és meddig létezhetnek kapitalista társadalmak, a munkások múltbeli és jövőbeli szerepe, a jelenkor termelési módjának harminc jellegzetessége, amely már lassan a múltba vész az informatikai forradalom következtében.

A már említett R. Kalanj által mellőzött tanulmányban (címe: Marx vak publikuma; mondanivalóját magyar fordításban a következőképpen is megfogalmazhatnák: Marx világtalan nézőserege) a szerző felvet három, jelenleg is igen lényeges kérdést: Mi van válságban: a marxizmus vagy a marxisták? Hol van a gyökere és mi a válság közvetlen okozója? Milyen módon meghaladni ezt az eszmei, tudományos és politikai válságot? Dragičević megválaszolja a feltett kérdéseket, azzal, hogy azokat részletesen meg is indokolja. A válaszok: Nincs a marxizmus válságban, a marxisták vannak válságban. A marxizmus csak korunkban kezd megvalósulni és a marxisták előtt az a történelmi feladat áll, hogy bekapcsolódjanak a megvalósulás folyamatába. Azért, hogy kijussunk a mostani eszmei, tudományos és politikai válságból, a marxistáknak maguknak is alapvetően meg kell változniuk.

A változás követelményét a szerző (megint táblázatba foglalva, 472. o.) azzal indokolja, hogy hat tétel kapcsán szembe állítja a marxizmus „revíziójára hajlamosak" közelítési módját és azokat, akik meríthetnek a valóságos kiinduló álláspontokból („akik visszatérnek a marxizmushoz"). Ez a táblázat szövegformájában az alábbiakban érzékelhető:

1. A társadalom megközelítése: idealista – materialista; 2. Vezérlő elv: voluntarisztikus – tudományos-történelmi; 3. Alapvető kulcsjellegű tényező: politikai determinizmus – technológiai determinizmus; 4. Alapvető viszony: ember–ember – ember–munka; 5. Alapvető fordulat: a szocialista forradalom – gazdasági forradalom; 6. A fő feladat: az osztály felszabadítása – a munka felszabadítása.

Az ilyen megközelítés alapján – ezzel

a szerző nem foglalkozik – messzemenő következtetések vonhatók le korunk politikai folyamatairól, a munkásosztály társadalmi szerepéről, a vele való manipulálásról, a válságból kivezető útról, a felgyorsuló fejlődést biztosító társadalmi rétegekről, a politikai pártok stratégiájáról illetően, a dolgozók és általában a polgárok önszerveződéséről és a civil társadalom távlataira vonatkozóan stb. A szerző részletesebben csak a gazdasági fejlesztés irányait elemzi, jugoszláviai vonatkozásban könyve nyolc fejezetet tartalmazó harmadik részében.

A szerző által hangsúlyozott három kérdéskör külön felkelti az olvasó érdeklődését.

Az első kérdéskör az ipari üzemek nagyságrendbeli lényeges eltérése Jugoszláviában (így van ez kevés eltéréssel a kelet-európai országokban) a nyugat-európai államok üzemeinek nagyságrendbeli szerkezeti megoszlásához viszonyítva (529. o. és tovább). A nyugat-európai államokban a nagyüzemek (1000 foglalkoztatotton felül), a középüzemek (125–1000 foglalkoztatottig) és a kisüzemek (125-nél kevesebb foglalkoztatottak) megoszlása 1/3–1/3 tesz ki. Jugoszláviában, a korszerű kisüzemek jelentőségét noha egy évtizede igencsak hangoztatjuk, a kép csak abban hasonló a nyugat-európaihoz, hogy nálunk is a középüzemek szerkezeti megoszlásban kb. 1/3-ot, de a nagyüzemek közel 70 és a kisüzemek nem egész 10%-ot képviselnek. (Távol-Keleten a kisüzemek öt rendszere még szembetűnőbb, noha az, bár nem idegen tőlünk, de jelentős mértékben különböző világ.)

A másik kérdéskör a világ legfejlettebb országaiban a foglalkoztatás megoszlásának alakulása az utóbbi közel száz évben. Ezen a téren három szakaszt különböztet meg a szerző, az idevágó szakirodalommal összhangban: mezőgazdasági szakasz (1860–1990), ipari szakasz (1900–1950) és informatikai szakasz (1950–1990). Az utolsó, a jelenkori szakaszra jellemző a mezőgazdaságban foglalkoztatottak részarányának további csökkenése az iparban foglalkoztatottak részesedésének visszaesése és ezzel párhuzamosan a szolgáltatásban és az informatikában alkalmazottak részarányának szembetűnő növekedése (514 o. és tovább).

A harmadik kérdéskör a fejlődés ütemének alakulása 1950-től és annak lehető képe 2000-ben (552. oldal és tovább). Összehasonlításként Jugoszlávia termelési növekedését Japánnal, Olaszországgal és Dél-Koreával veti össze. Az 1950–1970-es időszakban velük általában azonos iramot mutathattunk fel. Jugoszláviára vonatkozóan az 1970–1980-as időszakot fordulópontként jelöli a szerző. Ez a beható szerkezeti változások időszaka, amit az energia, a tőke és a munkaerő árának növekedése váltott ki, és amit nem követett megfelelő változás; ránk vonatkozóan az inertség szakaszának jelöli a szerző. A sorsdöntő időpont 1980–1990, ekkor hagynak el bennünket szembetűnően az összehasonlításul vett országok és Jugoszlávia válaszúton áll: vagy a termelés minőségi átalakulásának az útjára lép vagy folytatja az inertséggel jellemzett fejlődést, amely a termelés enyhe hagyatlásával fog járni, nemhogy felgyorsulna, abban a korszakban, amelyet Dragičević úgy jellemez, hogy az információs technológia és a tudás lényegesen befolyásolja a gazdaság versenyképességét és fejlődését.

Dragičević jövőbe mutató marxista felfogása és valóságos társadalmi folyamatok közötti áthidaló állásfoglalása azon alapszik (479–480. o.), hogy elfogadja a meghatározást, amely szerint „egy elmélet hatóereje végleges megvalósulásával mérhető, így a marxizmusnak – a klasszikus marxizmusnak – még biztató jövője van, mert a megkezdett individualisztikus kommunisztikus forradalomban csak megkezdi megvalósulását. A szocialista államosítás a tömeg jellegű gazdasággal és politikai szervezettséggel nem volt Marx eszményképe sem, elmélete sem foglalkozott ezekkel különösképpen. A tömeg jelleg és szoci-

ális juttatás számára a szükséges rossz, az állam elhalása meg a társadalmi fejlődés mérőfoka volt". A szerző előrebocsátja, nem is olyan derűlátó, inkább keserű megjegyzését, amely szerint nem lesz nagyobb fordulat a jelenkor valóságának marxista átértékelésében és a lehetséges jövő társadalmának elemzésében (a szerző szerint, csakis a marxizmus forrásaiból való merítés alapján lehetséges) – „a marxizmus jelenlegi válsága átalakul annak kimúlásába és a marxizmus csődjébe".

Ennek a kibontakozási folyamatnak lényeges kerékkötői a marxisták körén belül azok, akik félnek a munka felszabadulásától, az általános tulajdontól, a kommunisztikus individualizmustól, az öntevékenység szabadságától és mindattól, amit Marx tudományos előrelátással az igazi világot közösséggé kapcsoló tényezőnek tart – hangsúlyozza Dragičević. Az ilyeneket a pánik fogja el az ismeretlen jövőtől, ezért inkább a múlt felé fordulnak, legjobb esetben megmaradnak a jelenben. Ebben a dekadens baloldaliasságban „lubickol (Dragičević kifejezése szerint) a jugoszláv marxista gondolkodás, képtelen bármi másra, minthogy a munkásosztálynak felkínálja a nehéz és vigasztalan »önigazgatási« életet".

REHÁK László

ÚJ KÖNYV PÉTERVÁRADRÓL

Takács Miklós: A bélakúti/pétervárad ciszterci monostor, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1989

Az utóbbi években rohamosan változik történelmi tudatunk, mégis vannak történelmi periódusok és témák, amelyek, mondhatjuk, a kevésbé tudatosodottak közé tartoznak, teljesen alaptalanul. Ezek közé sorolhatjuk vidékünk középkori történelmét is. Ennek a ténynek alaptalanságát próbálja részben cáfolni Takács Miklós: A bélakúti/pétervárad ciszterci monostor című tanulmányában, melyet a Forum Könyvkiadó jelentetett meg 1989 végén, Kövek című sorozatában.

A szerző bevezetőjében áttekintést ad a Pétervárad vonatkozó történeti forrásokról, a régebbi szakirodalomban felmerülő következetlenségekről, valamint azokról a kérdésekről, amelyek szorosan kapcsolódnak a monostor, majd a vár történetéhez. Megállapítja, hogy Pétervárad esetében szorosan egymásba fonódik a ciszterci monostor és a középkori vár története, ezért a várra vonatkozó irodalomban látja a monostorra vonatkozó adatok egyik forrását is. Kiemeli Horváth Alice 1983-ban írt kandidátusi értekezését, amelyben a „monostor templom alaprajzi sajátosságait is jól körülírta". Jogosan megkérdőjelezi azoknak a szerzőknek az álláspontját, akik jelenleg is csak az 1894-ben kiadott Érdújhelyi Menyhért várostörténetére hivatkoznak.

Takács Miklós igyekszik tisztázni azt a kérdést is, hogy a bizánci Joánnész Kinnamosz művében emlegetett Petrikon nevű hely Pétervárad-e vagy sem? Ismerteti a jugoszláv és a magyar szakemberek közötti azonosítási eltérést és annak a véleménynek ad igazat, amely szerint a bizánci forrásban emlegetett Petrikon nem Pétervárad, hanem a Szerémségben levő Kő (Banoštor).

A harmadik fejezetben a bélakúti/pétervárad monostor alapításának körülményeiről értekezik a szerző. Magállapítja, hogy Pétervárad királyi tulajdonban volt, jelzi a palota feltételezett helyét és IV. Bélának 1233-ban kinyilvánított monostor alapítási szándékát. Ismerteti a ciszterci szerzetesrend történetét és az Árpád-kori Magyarországon

alapított monostorokat is számba veszi. Utal azokra a politikai okokra, amelyek arra adnak magyarázatot, hogy miért éppen egy ciszterci monostor megalapítására került sor a mai Pétervárad on. Állást foglal a monostor elnevezésével kapcsolatban, benne az alapító emlékének megőrzését látja, ugyanakkor figyelmeztet a monostor nevének gyakori félreértésére és átértelmezésére. Egyetért Pataki Vidor, Kalász Elek és Rókay Péter következtetésével, akik a monostor alapításának tényében általános politikai irányelvek megnyilvánulását látják, mint amilyenek az eretnekek elleni harc, a határvédelem és a birtokrestaurációs törekvések. Behatóan foglalkozik a bélakúti/pétervárad monostor fekvésével és alaprajzának elemzésével, kielemzi Érdújhelyi Menyhért dolgozatának adatait és azokat pontosítja, akárcsak annak a ténynek a helyességét, hogy Bélakút esetében a monostor átköltözéséről kell beszélni, amit Pataki Vidor 1942-ben már tisztázott, azonban a kutatók gyakran megfeledkeznek róla, ezért is haladnak lassan az ásatások.

Az írott források és a szakirodalom után Pétervárad képzőművészeti ábrázolását is elemzi a szerző. A XVII. századi alaprajzokat nem tartja teljes forrásértékűeknek, mert mindegyiken tapasztalni, hogy sematizált és harcászatilag jelentéktelen objektumokat ábrázol.

A bélakúti/pétervárad monostor történetében Takács Miklós két szakaszt különböztet meg, amelyeket az 1390-es év választ el. Az első szakaszban az apátság csak egyházi célokat szolgált, a a második szakaszban a török elleni védelem került előtérbe.

Ismerteti az apátság fennállását biztosító vagyoni állapotokat is, ezek 1332 és 1337 között egy megyés püspök jövedelmével voltak egyenlők, így a XIV. században a ciszterci monostorok között a pétervárad volt a leggazdagabb. Ennek köszönhetően Pétervárad a középkori magyar királyok gyakran felkeresték. A szerző a XIII. és XIV. századi írott források kérdéses adatait is megpróbálja tisztázni, majd a pétervárad vár történetét ismerteti a kommendatori irányítás alatt, rámutava az oszmán birodalom terjeszkedésének növekvő veszélyére. A vár védőjének, Alapy Györgynek, kéthetes harca is kilátástalan volt, 1526. július 27-én a várat bevette a török. Könyvének utolsó fejezetében Takács Miklós nyomon kíséri az erőd sorsát a török uralom alatt, ismerteti azokat az eseményeket, amelyek 1692-ben az új, Vauban rendszerű pétervárad erőd építéséhez vezettek. Feltételezi és bizonyítja, hogy az új várba az osztrákok beépítették a régi vár alapanyagát, de a környékbeli középkori épületek anyagát is. Azokról a részletekről, amelyek ma is láthatók, a szerző elemzéseket ír.

Takács Miklós könyvének nyilván vannak gyenge pontjai, olyanok, amelyeknek ő maga is tudatában volt (utalt is rá, hogy hiányoznak a vár területén végzett ásatások eredményei), mégis jelentős hozzájárulás az írásunk elején említett ismeretek hiányának kiküszöböléséhez.

ÓZER Ágnes

MUNKATÁRSAK

Lektor: Szabó József
Az angol nyelvű szöveget Zanin Csaba, *a két francia nyelvűt* Szénási Éva, *a szerbhorvátot* Nagy József *fordította.*
Szerbhorvát nyelvű összefoglalók: Losoncz Alpár
Az összefoglalókat és a tartalommutatót Blau Júlia *fordította angolra.*
Korrektorok: Horváth Harangozó Margit, Kecskés Mária

SZÁMUNK SZERZŐI

Alain Lipietz,	CEPREMAP, Párizs
Michael J. Piore,	Massachusetts Institut of Technology, Amerikai Egyesült Államok
Charles Sabel,	Massachusetts Institut of Technology, Amerikai Egyesült Államok
Michel Aglietta,	A Paris X – Nanterre tanára, Franciaország
dr. Ljubica Teslić-Nadlački,	a közgazdaságtudományok doktora, a szabadkai Közgazdasági Kar rendes tanára, Újvidék
Losoncz Alpár,	a társadalomtudományok magisztere, az újvidéki Műszaki Tudományok Karának tanársegéde, Temerin
Dr. Szöllősy Vágó László,	a pszichológia doktora, a Magyar Szó művelődési rovatának újságírója
Dr. Gerold László,	az irodalomtudományok doktora, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének tudományos munkatársa, a Magyar Tanszék tanára, Újvidék
Dr. Rehák László,	a társadalomtudományok doktora, nyugalmazott egyetemi tanár, Szabadka
Ózer Ágnes,	a történelemtudományok magisztere, a Vajdasági Múzeum igazgatóhelyettese, Újvidék

LÉTÜNK — társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. – Megjelenik a Tartományi Művelődési Alap és a Tartományi Tudományügyi Alap támogatásával. – Kiadja a Forum Könyvkiadó, 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1. – Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. – Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap: 10-től 12 óráig. – Megjelenik kéthavonta. – Előfizethető a 65700-601-14861-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. – Egyes szám ára 10,00, kettős szám ára 20,00 dinár. Előfizetési díj egy évre belföldön 60,00, külföldre 120,00 dinár. Külföldön egy évre 10 dollár.

Készült a Forum nyomdájában Újvidéken